

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

199

ԴԱՍԱԳՒՐՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏԽՈՒԹԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՏԱՅԻՆ

ՍՏԵՓԱՆ Պ. ՊՕՂՈՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ

ԳՐԱԵՐԱՑԵԱԼ

ՅԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԻՈՐՀՐԴՈՅ

ԿԵԴՐՈՆԱԿՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Յ. ՄԻՒՀԵՆՏԻՍԵԱՆ

1866

10272

ԴԱՍԵՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԱՆԻՔԱՆ ԳԵՏԱՊՈՒԹԵԼՆ

17

974P3034

4346-11102.1P J4824P.031

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԸՕԳԵՅԻՆ ՊԵՏԱՌԻԹԵԱՆ

ԵՐՐԱՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ
ՍՏԵՓԱՆ Պ. ՊՕՂՈՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ

ՎԱԽԵՐԱՑԵԱԼ

ՅԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԻԻՀԵՆՏԻՍԵԱՆ

1866

10279

1899

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՄԱՐԿԱԳՐԱՏԻԻ ՏՊԱԳՐԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՏՊԱԳՐԱՐԱՆ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱԼԻՄԻ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. Տ. ՊՕԼՈՍԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՍԿՐԻՊՏԱՐԱՆԻ ՏՊԱԳՐԱՐԱՆ

ՍԿՐԻՊՏԱՐԱՆԻ ՏՊԱԳՐԱՐԱՆ

Այն 'Դատագիրքս' որ Ազգային Պատմութիւնը մինչև 1860 մայիս 24 թուականը կը հասցնէ, այս անգամ Արքեպիսկոպոս Թեափէ ի լոյս կ'ընծայենք, քանի մը կարեւոր փոփոխութեամբ, մանաւանդ դասախօսութեան դիւրութեան համար իւրաքանչիւր հարցումները՝ ըստ խնդրոյ բաղմաց՝ իրենց պատասխաններուն վերև մանր գրով նշանակեցինք, փոխանակ իւրաքանչիւր դասի վերջ նշանակելու։ Ինչպէս որ էր առաջ։ 1863-64 ի Ազգային Աւսումնական Խորհուրդն ալ սոյն դատագիրքիս ընթացքը քննած և վարժարանաց մէջ Ազգային Պատմութեան յարմար դասագիրք մ'ըլլալը ընդունած և վաւերացուցած է։ Աւստի կը յուսանք որ այս ալ իր առջիններուն բաղդին կ'արժանանայ, և ազգային մանկտին դիւրութեամբ կ'ուսանի այս ուսումը, որ Հայ եղողին առաջին ու գլխաւոր պարտքն է։

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ՀՕՐ ԻՄՈՅ

ՊՕՂՈՍԻ ԲԻՆԿԵԱՆՑԻՈՅ

ԵԻ

ՄՕՐ ԻՄՈՅ

ԹՈՒՐՎԱՆՏԱ ՏԻԿՆՈՋ

ԱՐՁԱՆ ԱՆԽՈՌԱՑ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ

1862

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Հ

ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏ

ԳԵՂԱՐՈՍՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

45

ՄՈՒԴՐԱԾ ԵՍՏ

ԵՐԱՅԱՆԻ ԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏ

ՀՀՀՀ

ԱՇԽԱՏԱՆԿԱԿԱՆ ՊԱՐԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

1. Սահման . Հայաստանին սահմանն է , Արևելքէն՝ Կասպից ծովն ու Պարսկաստանը . Հարաւէն՝ Ասորեստան , Սիլասդեաքը Ասորւոց և Կիլիկիա . Արևմուտքէն՝ փոքր Ասիայի ծովեզոր . Հիւսիսէն՝ Պոնտոս , Խաղտիք , Կոլքիս , Վերք և Աղուանք :

2. Ի իշխէ . Հայաստանի գլխաւոր լեռներն են , Արարատ կամ Մասիս լեռը , Կորդուաց լեռինք և Անտիտօրոս (Արճիյաս) փոքր Հայոց մէջ : Ասոնց մէջ զատ կան շատ փոքր լեռներ , ինչպէս Արագած , Սուկաւէտ , Նպատ , Արտոս , Օւաղկաց լեռն , Վարազայ լեռն և Սեպուհ լեռն :

3. Գետք . Սեծ գետերն են , Եփրատ կամ Արածանի , Տիգրիս կամ Վկղաթ , Երասխ , Կուր , Ճորոխ : Իսկ պղտիկներն են , Արևս՝ փոքր Հայոց մէջ . Ախուրեան և Տղմուտ գետ :

4. Ի իճ . Երկու մեծ լիճ ունի , Օռլ Տըզնունեաց ու Օռլ Վեղամայ : Հարաւային սահմանին վրայ կ'իյնայ նաև Օռլ Կապուտան կամ Արմեայ :

5. Օր . Ինդհանրապէս ցուրտ , մանաւանդ հիւսիսային մասն Հայաստանին գրեթէ ութ ամիս

ձևեր կ'ընեն, իսկ հարաւային կողմերն աւելի կա-
կուղէն. բայց շատ քաջառողջ է օդը, զոր բնակչաց
ընդհանրապէս երկարակեցութիւնն ալ կ'ապացուցանէ:

6. Բնասութիւն-ն. Հողը շատ բերրի է.
Թէպէտ և առք գաւառներուն յատկացած բերքերը
ընդհանրապէս չկրնար պտղաբերել. բայց շատ պատ-
ուական ցորեն, գարի և ուրիշ արմտիք, և տեսակ
տեսակ բանջարեղէնք յառաջ կուգան. նոյնպէս բամ-
բակ, վուշ և որդան կարծիք ըսուած կարմիր ներկը
շատ աղէկ կ'աճին: Նոյնպէս պատուական են մրգե-
ղէն ծառերը և որթերը. ծիրան՝ որ Հայաստանէն
աւարուեցաւ Ալբանիոյ: Բնան մէջ խիստ անուշա-
հոտ տեսակ տեսակ ծաղկունք դաշտերը ու պար-
տէզները կը զարդարեն: Թէպէտ և Հայաստան ան-
տառաց մասին շատ յաջող է, ըստ որում այնքան
յաղթ և բարձր ծառերով չեն անտառները. բայց ե-
րեւելի են բարտի (գալագ աղածը), ուռենի (սէօ-
յիւտ), փշատի (խտէ աղածը), կաղամախ (մէշէ),
և կաղամախ երերուն, սօսի (պէտազ գալագ). Թը-
թնին ալ շատ աղէկ կ'աճի, որով շատ տեղեր շե-
րամ կը սնուցանեն:

7. Կենդանիք. Երեւելի են երիվարք և նժոյգ
ձիեր, և ուրիշ տեսակ գրաստներ. նոյնպէս վայրե-
նի գազաններ: Իսկ ոչխարներն և ուրիշ ընտանի ա-
նասունները բազմաթիւ և խիստ պարարտ են. նոյն-
պէս բազմասեռ են հաւերը. իսկ երիվայրիք անասուն-
ներուն և լեռներուն մէջ լեցուն են, ուր անդուլ կը-
պարապին որսորդք զանոնք որսալու: Կենտրուն և
լիճերուն մէջ ալ պատուական ձկունք կ'աճին:

8. Բաժանում. Հայաստան գլխաւոր երկու-

մաս կը բաժնուի , այսինքն Փոքր Հայք և Մեծ Հայք :
 Փոքր Հայք չորս նահանգի կը բաժնուի .

Առաջին Հայք . Երրորդ Հայք .

Երկրորդ Հայք . Կապադովկիա :

Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաքներն են , Ամասիա , Եւդոկիա կամ Թոգատ , Սեբաստիա կամ Սուազ , Մաժակ կամ Կեսարիա , Սելիտինէ , Արարկեր , Ակն և Նիկոպոլիս :

Մեծ Հայք տասնևհինգ նահանգի կը բաժնուի . որոնց անուններն են .

Ա . Բարձր Հայք . Թ . Փայտակարան .

Բ . Չորրորդ Հայք . Ժ . Ուտի .

Գ . Աղձնիք . ԺԱ . Արցախ .

Դ . Տուրուբերան . ԺԲ . Սիւնիք .

Ե . Սոկիք . ԺԳ . Գուգարք .

Զ . Կորճէք . ԺԴ . Տայք .

Է . Պարսկահայք . ԺԵ . Այրարատ :

Ը . Վասպուրական .

Գ . Ա . ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ

Ութը գաւառի կը բաժնուի .

Հին Գաւառ .

Նոր Ջախ .

Դարանաղի .

Կամախ . Տուժիկ .

Ալնձուր .

Գուրու չայ .

Եկեղեաց .

Երզնկա .

Մանանաղի .

Շուշար . Թեքման .

Դերջան .

Դերջան .

Ազիւր .

Իսփիւր .

Շաւադովք .

Թորթուժ .

Կարին .

Երզրուժ :

10. Դարանալի գաւառին քաղաքներն են Մի,
Թորդան և այլն : Հոս է Սանեայ Այբք ըսուած տե-
ղը, ուր Ս. Գրիգոր Առաքելի վախճանեցաւ :

11. Եկեղեցի գաւառին գլխաւոր տեղն է
Երիզա կամ Երզնկա :

12. Սպեր գաւառը Բագրատունեաց ցեղին
էրկիրն էր : Գլխաւոր տեղերն են, Բաբերդ և Սպեր :

13. Կարին գաւառը բարձր Հայոց ամենէն
մեծ գաւառն է. գլխաւոր քաղաքն է Կարնոյ քաղաք
կամ Թէոդոսաօլիս :

14. Բ. ՉՈՐՐՈՐԻ ՀԱՅԲ

Ութը գաւառ ունի.

Հին Գաւառացի.

Խորձեան.

Ղէգիք.

Օոփք.

Հաշտեանք.

Բալասովիտ.

Պաղնատուն.

Հանձիթ.

Խողնայ գաւառ.

Նր Քճակ.

Կեղի. Անինձ.

Ալլ. Հենի.

Չմշկածաղք.

Ճապաղջուր. Խուլի.

Բաշու.

Արդանա.

Խարբերդ.

Թիբիքի :

15. Օոփք՝ առ նահանգին ամենէն մեծ գա-
ւառն է. որուն գլխաւոր քաղաքն է Սարտիրոսաց
քաղաք կամ Նփրկերտ :

16. Գ. ԱՂՁՆԻՔ

Երեք գլխաւոր գաւառ ունի.

Հին.

Արզն.

Նր.

Խարզան.

Աղնուաց ձոր .

Սուսան .

Սալնոյ ձոր .

Բաղէշ :

17 . Այս նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Տիգրանակերտ . զոր Տիգրան Ա . Հայկազուն թագաւորը շինած է :

18 . Դ . ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

Տասներկու գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Տուարածատափ .

Կէօքսու . Գարահաղը .

Սարդաղի .

Թէքման . Վարդոյ .

Աղիովիտ .

Բաղնոց . Սարը սու .

Վարաժնուէիք .

Խամուր . Լիզ .

Ապահունիք .

Մեղաղկերտ .

Խոռխոռունիք .

Պուլանըք .

Հարք .

Խամուր . Խնուս .

Բղնունիք .

Խլաթ . Արծկէ .

Տարօն .

Մուշ . Չուխուր .

Սասունք .

Սասուն .

Արշամունիք .

Խողփ . Վարդոյ .

Երեւարք .

Կիւղէլ-տէրէ :

19 . Տարօնը Տուրուքերանին մեծ գաւառն է . որուն գլխաւոր քաղաքն է Աշտիշատ . գիւղերուն մէջ երեւելի է Հացեկք գիւղը :

20 . Հարք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Սանաղկերտ : Այս գաւառին մէջն է Հայկաշէն գիւղը . որ Հայաստանի մէջ մեր Հայկ նահապեւտին շինած առաջին գիւղն է :

21 . Ապահունիք գաւառին մէջն է Դաւարիս .

Կամ Մծուղ գիւղը , ուր որ Պարսիկները Տիրան Բ .
Թագաւորին աշուրները հանեցին :

22 . Ե . ՄՈԿՔ

Լքեք գլխաւոր գաւառի կը բաժնուի .

Հին .

Նոր .

Մուռնից ձոր .

Մուռնից ձոր .

Մանձնակ մոկք .

Սոկս .

Սերմաձոր .

Շատախ :

23 . Զ . ԿՈՐՃԷՔ

Չորս գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Կորդրիք կամ Տմորիք .

Պոհաւն .

Որսիրանք .

Որսիրանք .

Փոքր Մղաւկ .

Ճուլամերկ .

Ճահուկ .

Ճահուկ :

24 . Է . ԳԱՐՍԿԱՀԱՅՔ

Չորս գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Տամբեր .

Տամբեր .

Օւրեհաւան .

Սալամաստ .

Հեր .

Խոյ .

Օւրաւանդ .

Օւրաւանդ :

25 . Ը . ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ

Հայաստանի ամենէն մեծ նահանգն է , և տասն
և հինգ գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նր .

Ուշտունիք .

Ոստան . Գաւառ .

Տոսք .

Վան .

Առքերանի .

Բերկրի .

Քաջաբերունիք .

Արճէշ .

Արտաղ .

Սակու .

Նախիջևան .

Նախիջևան .

Ալէ .

Սակու .

Գողթն .

Ագուլիս .

Անձեացիք .

Խոշապ .

Ճուշուոտ .

Գարաքոյունլու .

Սարանդ .

Սարանտ .

Անձախիձոր .

Քողող .

Սարդաստան .

Սեկմանապատ .

Արուանդունիք .

Հայոց ձոր .

Աղբակ .

Աղպաղ .

26 . Ուշտունիք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Ոստան , հոս է նաև Նարեկայ վանքը : Այս գաւառին քովերը կ'իյնայ Բզնունեաց ծովը , որուն մէջ չորս կղզի կան Առտէր , Աղթամար , Ատուց և Սիմն :

27 . Տոսք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Վան կամ Շամիրամակերտը :

28 . Գողթն գաւառը շատ գինի ունի : Հոս է Չուղայ աւանը , որ հիմա Հին Չուղայ կ'ըսուի :

29 . Նախիջևան գաւառին գլխաւոր քաղաքը նոյնպէս Նախիջևան կը կոչուի :

30 . Թ . ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Արկու գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Վարդանակերտ .

Պաքու .

Իսրանդաշտ .

Իսրանդաշտ :

31 . Ժ . ՌԻՏԻ

Երկու գլխաւոր դաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Ուտի առանձնակ .

Ղէւանշիր . Պէրտէ .

Իարդման .

Քրթմանիկ :

32 . Ուտի առանձնակ դաւառին մէջն են
 Պարտաւ և Խաղխաղ քաղաքները :

33 . ԺԱ . ԱՐՅԱԽ

Երեք գլխաւոր դաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Սիւս Հաբանդ .

Շուշի .

Սոթք .

Սոթք .

Փառնէս կամ Փառխոս .

Շամքոր :

34 . ԺԲ . ՍԻՒՆԻՔ

Տասը դաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Չորք կամ Կապան .

Դաւիան .

Բաղք .

Պարկուշատ . Տաթև .

Գեղարքունի .

Կէօք—Չայ .

Վայոց ձոր .

Տարալաղղ .

Հաբանդ .

Օանկեաղօր .

Օղուկք .

Ղահուկ .

Լընջակ .

Կովսական .

Լընէիք .

Պարկուշատ . Սեղի .

Զահուկ .

Լընճա .

Օրտուպատ .

Սեղի :

35 . Վեղարքունի գաւառին մէջն է Վեղա-
մայ ծովակը , որ Սեան անունով կղզի մը ունի :
Եւս գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Վեղամի , զոր
Վեղամ նահապետը շինեց : Բայց ետքը Վեղամայ
Վառնիկ կամ Վառնուկ թուանը անունով Վառ-
նի ալ անուանեցաւ :

36 . Բաղք գաւառը Բաղաբերդ անունով ե-
րեւելի բերդ մ'ունի :

37 . ԺԳ . ԳՈՒԳԱՐԳ

Սեց գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Զաւախք .

Չորոփոր .

Տաշիր .

Լըդահան .

Կողբոփոր .

Կղարջք .

Նր .

Խրդվիս .

Չորոգետ .

Լօռի . Բամբակի .

Լըդահան .

Խաղախ . Պօռչալու .

Կղարճէյի . Լըտանուշ

38 . ԺԴ . ՏԱՅԳ

Եւս նահանգին ¹ երեւելի տեղերն են Հաւաճիչ
քաղաքը , Սկնառինջ գիւղը և այլն :

39 . ԺԵ . ԱՅՐԱՐԱՏ

Եւս նահանգը մեր թագաւորներուն սեպհական

¹ Այս նահանգին գաւառները աշխարհագրական տախ-
տակին վրայ նշանակուած չլլալուն զանց կ'ընենք հոս գնելը :

Երկիրն ու բնակութեան տեղն էր , և Հայաստանին
միւս նահանգներէն շրջապատուած : Այս նահանգին
մէջ Օ՞ղ Վայլոփայ անունով փոքրիկ լիճ մը կայ :

Բերքերուն մէջ երևելի է Ուրտան կարմիր ըսուած
ներկը , որ կարմիր որդ մ'է : Ասկից զատ զանազան
անասուններ , թռչուններ , պտուղներ ու հանքեր ու
նի : Այս նահանգին մէջ Սուրբ Աջմիածնայ վանքը
կը նստի մեր Սրբազան Կաթողիկոս Հայրապետն
ամենայն Հայոց :

40 . Այրարատ նահանգը տանեմեց գլխա-
ւոր գաւառ ունի :

Հին .

Բասեան .

Օւաղկոտն .

Երասխաձոր կամ

Արշարունիք .

Բագրեանդ .

Սասեացոտն .

Կոզհովիտ .

Պուին .

Սստան .

Կոտայք .

Նիգ .

Արադածոտն .

Պարեղեանք .

Շիրակ .

Օարիշատ .

Վանանդ .

Անիայտ կամ Վերին

Բասեան :

Ն՞ր .

Հասան գաղէ .

Տիատին . Նահիէ .

Չալտրրան . Կաղզուան .

Ալաշկերտ .

Պայէզիտ . Սուրմառի .

Պայէզիտ . (Վարոյնք) .

Կարբի . Վառնիպազար .

Սստան .

Երեան .

Կէօք չայ . (Երեան) .

Սարտարապատ .

Վերին բասեն .

Կիւմրիւ .

—

Վարս .

—

41. Բասեան գաւառին մէջն է Վաղարշաւան գիւղը :

42. Արշարունիք գաւառին քաղաքներն են Արուանդաշատ, Բադարան, Արուանդակերտ :

43. Բագրեանդ գաւառին քաղաքներն են Օարեհաւան, Վաղարշակերտ. գիւղերուն մէջ երեւելի են Բագաւան և Բլուր, ուր որ Սուրբ Սահակ վախճանեցաւ :

44. Սասեացոտն գաւառին գիւղերուն մէջ անուանի է Ակոռի գիւղը :

45. Դուին գաւառին մէջն է համանուն Դուին քաղաքը :

46. Շիրակ գաւառը շատ բարեբեր է, գլխաւոր քաղաքն է Անի, որ Բագրատունի Թագաւորներուն մայրաքաղաքն էր :

47. Վանանդ գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Աարս. ուր տասներորդ դարուն պզտիկ Թագաւորութիւն մը սկսաւ և ըսուեցաւ Թագաւորութիւն Աարսոյ :

48. Այս Այրարատ նահանգին մէջն են Վաղարշապատ քաղաքը, որ Արշակունի Թագաւորներուն մայրաքաղաքն էր, ևս Արտաշատ և Արմաւիր քաղաքները :

ՆԱԽԱԳԻՒՏԵԼԻՔ

Լճապին պատմութիւնը վեց մասի կը բաժնուի .

Ա. Հայկազանց տէրութիւնը :

Բ. Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

Գ. Սարգսյանները , Կիւրապաղատները
և Ստիկանները :

Դ. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը :

Ե. Ռուբինեանց թագաւորութիւնը :

Զ. Յա-էլ-աճ . Անիշխանութեան ժա-
մանակէն մինչև մեր ժամանակը 1860 մայիս 24 :

Դ Ա Մ Ա Գ Ի Ր Ք

Ս.Ձ.Գ.Ս.Յ.Ի.Ն ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԿ և իր յաջորդները մինչև ԱՐԱՄ

Մեր Ազգը ո՞ր ատենէն կ'ըսկոխի, և ո՞վ եղաւ մեր Ազգին նախահայրը .

1. Մեր Ազգը ջրհեղեղէն քիչ վերջը կ'ըսկոխի, և իրեն նախահայր և գլուխ ունեցաւ Հայկ, որուն անուանով մեր Ազգն ալ Հայ կ'ըսուի :

Ո՞վ էր Հայկ .

2. Նոյ նահապետին Յաբեթ որդիէն իջած կտրիճ մ'էր : Յաբեթին տղան Վամեր էր, Վամերին տղան՝ Թորգոմ, Թորգոմին տղան Հայկ :

Հայկ ի՞նչ երեւելի գործ ունեցաւ .

3. Հայկայ երեւելի քաջութեան գործն եղաւ Ռեյայ հետ ըրած պատերազմը, երբ զանիկա մէկ հարուածով սպաննեց, ու զինքը և իր ազգատոհմը անոր ձեռքէն ազատելով՝ ճշմարիտ Աստուածապաշտութիւնը բարձրացուց Հայաստանի մէջ :

4. Նոյայ որդիքն օր օրի շատնալով, երբ սկսան ցիրուցան ըլլալ. մեծ բազմութիւն մ'ալ Սենաար դաշտն եկաւ, ուր ամբարտաւանութեամբ ուզեց բարձր աշտարակ մը շինել, որուն ծայրը երկինքը հասնի: Բայց Նստուած աշտարակը շինող մարդոց լեզուն խառնակեց. և այս խառնակութեան մէջ ԲէԼ անունով հսկայ մը ամէնուն վրայ բռնանալ ուզեց, և աստուծոյ պէս պաշտուիլ: Հայկ չհնազանդելով Բէլայ, ելաւ Հայաստան դարձաւ իր տղաքներովը ու թողնելովը, որ երեք հարիւրի չափ կային. հոն առաջին բնակութեան տեղը Հարք անուանեց, և շինած քաղաքն ալ Հայկաշէն:

ԲէԼ ի՞նչ ըրաւ, երբ Հայկայ ապստամբութիւնը տեսաւ.

5. ԲէԼ տեսնելով Հայկայ ապստամբութիւնը, պատգամաւոր խրկեց ետեւէն որ դաց հնազանդի. երբ Հայկ վռնտեց պատգամաւորները, ԲէԼ անթիւ բազմութեամբ Հայկայ վրան պատերազմի ելաւ:

Պատերազմն ի՞նչպէս եղաւ.

6. Հայկ առանց երկիւղի ժողովեց իր որդիքը և թողնելը ու ծառայները, և Վանայ ծովուն քովերը պատերազմի պատրաստուեցաւ: ԲէԼ յանդգնութեամբ իր բանակէն զատուած, առանձին խմբով եկաւ Հայկայ բանակը դիտելու: Բայց Հայկ այս բարեդիպութիւնը չկորսնցրնելով սկսաւ պատերազմի. և երբ ԲէԼ կ'ուզէր փախչիլ ու իր մեծ բա-

նակն իյնալ, Հայկ հասաւ ետեէն, և իր լաց-
նայիճ աղեղը այնպէս քաշեց ու ձգեց նետը,
որ սլացաւ ու անոր երկաթի զրահէն ներս
անցնելով գետին փռեց հսկան:

Հայկ Քելայ մարմինն ինչ ըրաւ.

7. Ի՛ելայ սպանումը տեսնելով, անոր
ահագին բանակը ցիրուցան եղաւ. Հայկ ալ
անոր մարմինը զմռսել տալով բարձր տեղ մը
թաղեց ինչան իր յաղթութեանը, որպէս զի
ցուցնէ թէ Վստուծոյ և մարդկութեան թրշ-
նամի ամբարտաւան մարդուն վախճանն ինչ
կ'ըլլայ. պատերազմին տեղւոյն անունն ալ
Վերեղմանք դրաւ:

Պատերազմէն վերջն ինչ ըրաւ Հայկ.

8. Հայկ ի՛ելայ նման աշխարհակալու-
թեան ոգի չունէր, ուստի գոհ եղաւ միայն
Ի՛ելայ մարմինը աշխարհէս վերցնելուն վրայ.
և ինք դարձաւ իր հայրենի երկիրը. զայն
չէնցուց, ու կարգով ու կանոնով խաղաղու-
թեամբ կառավարեց իր սերունդը չորս հար-
իւր տարիի չափ. և ճշմարիտ Վստուածապաշ-
տութեամբ մեռաւ Վրիառոսէ 2265 տարիի
չափ յառաջ: Հայկայ մեծ յաղթութենէն կ'ե-
րեան թէ իր հոգւոյն կառարելութիւնները,
բարեպաշտութիւն, առաքինութիւն և վե-
հանձնութիւն և հանճար, և թէ մարմնոյ
ձիրքերը, կորովութիւն, վայելուչ դէմք,
հաստաբաղուկ ըլլալը. որոնց համար իրաւ-
ւամբ կը պարծի մեր Ազգը իր նախահօր վրայ:

Ո՛վ յաջորդեց Հայկայ .

9 . Հայկ իր իշխանութիւնը յանձնեց Արմենակ որդւոյն : Արմենակէն մինչև Արամ հինգ իշխան յաջորդեցին , և ամէնքն ալ զանազան շէնքերով շէնցուցին Հայաստանը :

Արմենակին վրայ յիշատակութեան արժանի ի՞նչ կայ .

10 . Արմենակ իր երկու եղբայրները խոռ և Սանաւաղ , և Սանաւաղին Ռազ որդին Հարք գաւառը թողուց , և ինք իր մարդերովը արևելեան հիւսիսային կողմերը գնաց , նոյն տեղերը շէնցուց , և գտնուած քարձր լեռան անունն ալ Արագած դրաւ : Իսկ խոռ , Սանաւաղ և Ռազ իրենց եղած տեղը այնչափ շատցան , որ իրենց ցեղերն ալ խոռխոռուենիք , Սանաւաղեանք ու Ռզնուենիք ըսուեցան :

Արմենակին ո՛վ յաջորդեց .

11 . Արմենակ իր իշխանութիւնը յանձնեց իր Արամայիս որդւոյն . որ Արմաւիր քաղաքը շինեց Արամիս գետին քով :

Ո՛վ էր Շարա .

12 . Արամայիսի որդւոց մէկն էր Շարա , որ խիստ շատակեր ըլլալով , հայրն ալ զինքը քարեքեր երկիր մը խրկեց , որ հոն հանգիստ ապրի . այս երկիրն իր անունով Շիրակ ըսուեցաւ : Շարայի շատակերութիւնը առած դարձած էր Հայաստանի մէջ և շատակեր մարդոց կ'ըսուէր « թէ քո Շարայի որկորն է , մեր Շիրակայ ամբարքն չէն » :

Արամայիսին ոմ յաջորդեց .

13. Արամայիսին յաջորդեց իր որդին Ն՝
ճաաիա, որ իր անուանով Սաաիս անուանեց
Արարատ լեւը, ուր Նոյ նահապետ իր տա-
պանոյն իջած էր ջրհեղեղին դադրելէն ետքը :

Աճաաիային ոմ յաջորդեց .

14. Աճաաիային յաջորդեց իր որդին Վե-
ղամ. որուն անուանով կ'ըսուի Վեղարքունի
գաւառը ու Վեղամայ ծովը :

Ոմ էր Սիաակ .

15. Սիաակ Վեղամայ որդին էր, քաջ ու
հսկայ անձ մը, որուն բնակութեան տեղ ու
բոշուած ըլլալով Վեղամայ ծովէն մինչև Ա-
րասիս գետին հոսանքը, այն տեղերը շատ
շէնքերով զարդարեց, և իր անուամբը Սիւ-
նիք կամ Սիաական անուանեց, որմէ սկսաւ
Սիւնեաց մեծ նախարարութիւնը :

Վեղամայ ոմ յաջորդեց .

16. Վեղամայ յաջորդեց իր որդին Հար-
մա : Հոր առեւոր թշնամիներն սկսած էին
զօրանալ ու Հայաստանի վրայ յարձակիլ ու
տանակոխ ընել, վասն զի ժամանակ անցնելով
Հայկայ և անոր որդւոց երկիւղը մոռցուած
էր. ուստի Հայկին պէս ուրիշ իշխան մ'ալ
պէտք էր, որ այս թշնամիները վաճառէր ու
հայրենիքն ազատէր. և այս եղաւ Արամ :

ԱՐԱՄ

Ոմ էր Արամ .

17. Հարմայի որդին էր Արամ, և քաջ

աշխարհակալ և հայրենասէր իշխան մ'ըլլալով, ազատեց Հայաստանը թշնամեաց ձեռքէն :

Առ^ջեք էին Արամայ թշնամիները .

18 . Արամայ թշնամիներն էին Նիւքար Սարաց իշխանը, Ռարչամ Ռաբելայեւոյ իշխանը և Պայապիս Վապադովկիոյ իշխանը : Արամ Նիւքարը բռնեց, և աշտարակի մը ծայրէն դամել տուաւ Արմաւիր քաղաքին մէջ : Ռարչամն ալ բռնեց սպաննեց : Իսկ Պայապիսը փախուց մինչև Ալշերկրական ծովուն կղզիներէն մէկուն մէջ, և անոր երկիրներուն տիրեց, Աշակ անունով մէկը իշխան դրաւ հոն, և ապսպրեց որ ամէնքն ալ Հայերէն խօսին : Աշակայ բնակած տեղը Սաժակ ըսուեցաւ, որ է Աեսարիս (Վայսէրի) քաղաքը :

Նինոս ո՞վ էր .

19 . Նինոս Ասորեստանցւոյ թագաւորն էր, և շատ ազգեր իրեն հարկատու ըրած ըլլալով, երբ պատմութենէ իմացաւ թէ Հայկդէն սպաններ է, ու ղեց որ իր նախահօր Ռեւայ վրէժն Արամէն առնէ : Բայց Արամայ մեծ քաջութիւններէն վախնալով, բարեկամութիւն ըրաւ անոր հետ, և մարգարտադարդ պսակ մը պարգևեց անոր :

Ի՞նչ կատարելութիւններ ունէր Արամ .

20 . Արամայ քաջագործութիւններէն յայտնի կ'երևի որ թէ հայրենեաց որչափ մեծ բարիք ըրած է, որուն սիրոյն համար մեռնիլն

յանձն առած էր , քան թէ տեսնել որ իր հայրենիքն օտարաց ոտնակոխ ըլլայ : Աւարդարեւ ազատեց զՀայաստան , և ընդարձակեց անոր սահմանը . իր անունն ու համբաւըն ալ այն աստիճան տարածուեցաւ , որ օտար ազգերն անոր անունովը սկսան մեր Ազգը Արամեան կամ Արմէն կոչել :

ԱՐԱՅ , ԿԱՐԴՈՍ , ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ

Արամին ով յաջորդեց .

21 . Արամ յիսուհ և ութ տարի իշխեց և մեռնելով յաջորդ թողուց իր որդին Արայ , որ շատ գեղեցիկ , միանգամայն քաջ և առաքինի անձ մ'էր :

Ով էր Համիրամ .

22 . Արայ իր գեղեցկութեանը համար թշնամի ունեցաւ Համիրամը , որ Ասորեստանցւոց վատ և ակոտամոլ թագուհին էր :

Արայ ի նշու պատերազմեցաւ Համիրամին հետ .

23 . Անուշութեամբ չյաջողելով , բռնութիւնը ձեռք առեր էր Համիրամ , որ իրեն չար կամքին հնազանդեցնէ Արայն . բայց Արայ քաջութեամբ և առաքինի վեհանձնութեամբ պատերազմելով Համիրամին դէմ՝ մեռաւ , և իր բարի ու առաքինի անուան կեղտ չքերաւ :

Համիրամ ի նշ ըրաւ Հայաստանի մէջ .

24 . Համիրամ Հայաստանի տիրեց , և անոր օդին և գիրքին գեղեցկութիւնը տես-

Ներքով, ամառուան բնակութեան համար գեղեցիկ քաղաք մը շինեց Համիրամակերտ անունով :

Արայի տեղն ո՞վ անցաւ .

25 . Արային ամահուանէն ետքը , Համիրամին ձեռքը Հայոց վրայ իշխան եղաւ Արայի որդին Կարդոս :

Համիրամ ու Կարդոս ի՞նչպէս մեռան .

26 . Կարդոս ու Համիրամ երկուքն ալ մեռան պատերազմի մը մէջ . որ կ'ընէին Նինուասին դէմ , որ Համիրամին որդին էր ու անկէ ապստամբած :

Կարդոսին տեղն ո՞վ անցաւ .

27 . Կարդոսին որդին Ննուշաւան թեպէտե Նինուասին քով գերի էր , բայց իր իմաստութեամբը և քաղցրաբարոյութեամբը ազատեցաւ գերութենէն , և Հայաստանի տէր եղաւ :

Ննուշաւան ի՞նչպէս կառավարեց Նգդը .

28 . Ննուշաւան խաղաղութեամբ բաւական ժամանակ Նգդը կառավարելէն , և շատ բարեկարգութիւններ ալ ընելէն ետքը մեռաւ առանց զաւակ ունենալու :

ՊԱՐԷՏ և իր յաջորդները մինչև ՊԱՐՈՅՐ

Ո՞վ էր Պարէտ .

29 . Ննուշաւանին տեղն անցաւ Պարէտ , որ Հայկայ միւս որդւոց զեղերէն իջած անուանի ու կորովի անձ մ'էր :

Պարէտէն յետոյ որոնք յաջորդեցին .

30 . Պարէտէն յետոյ իրարու ետե յա-
ջորդեցին Նրբակ , Օլաւան , Փառնակ Ա .
Սուր , Հաւսնակ , Սաշտակ , Հայկակ Ա .
Նմբակ Ա . Նռնակ , Հաւարշ Ա . Նորայր .
Ստատ , Կար . Իռուակ , Հրանտ , Ինձակ ,
Իլակ , Հօրոյ , Օլարմայր , Հաւարշ Բ . Պերճ
Ա . Նրբուհ , Պերճ Բ . Իսաղուհ , Հոյ , Յու-
տակ , Նմբակ Բ . Կոյսպակ , Փառնաւաղ Ա .
Փառնակ Բ . Սկայորդի :

Ինչպէս ձեռացաւ Վնթուհեաց նախարարութիւնը .

31 . Փառնակ Ա . ին ժամանակ Քանա-
նացիք Յետուէն յաղթուելով , ոմանք Հայաս-
տան եկան , որոնցմէ ձեռացաւ Վնթուհեաց
նախարարութիւնը :

Ա՛լ էր Հարմայր և Ինչպէս մեռաւ .

32 . Օլարմայր քաջ և հզօր իշխան մ'էր ,
որ Տրոյացւոյ օգնութեան գնաց , և շատ նը-
շանաւ որ քաջութիւններ ընելէն ետքը զար-
նուեցաւ մեռաւ , Իրիաւտատէ 1200 տարիի
չափ յառաջ :

Ա՛լ էր Պերճ Ա . և Ինչ նշանաւոր դարձ ըսած ունի .

33 . Պերճ Ա . հզօր և կորովի մարդ մ'էր .
որ բոլոր Հայոց աշխարհին տիրեց , և շատ
աղդեր նուաճեց , և շատ զօրք գումարելով
նոր զինուորական կարգեր գրաւ :

Սկայորդիին օրով Ինչ պատահաւ է .

34 . Սկայորդիին օրով Նաորեասանի Սե-
նեքերիմ Թադաւորին որդիքը Նգրամելէք և

Սանասար իրենց հայրը Սենեքերիմը սպանելով փախան Հայաստան, որոնցմէ ձեւացան Արծրունի, Վնուհի և Սանասունք նախարարութիւնները :

ՊԱՐՈՅՐ և իր յաջորդները մինչև ՎԱՏԻ

Ո՛վ եղաւ Հայկազանց առաջին թագաւորը .

35 . Պարոյր Սկայորդիին որդին էր , որ Հայոց առաջին թագաւորն եղաւ : Պարոյր իր ըրած քաջութեանը փոխարէն այս պատիւըն առաւ Վարբակէսէն , որ Սարդանաբաղ Ասորեստանի թագաւորէն ապստամբելով , օգնութիւն խնդրեր էր Պարոյրէն . և երբ միաբան յաղթութիւնն ըրին , ան ատեն Վարբակէս իշխեց Ասորեստանի , և Պարոյրն ալ թագաւոր դրաւ Հայաստանի :

Պարոյրին որոնք յաջորդեցին .

36 . Պարոյրին յաջորդեցին Ետնէ Ետն Հրաչեայ , Փառնաւաղ Բ . Պաճոյճ , Կոռնակ , Փաւոս , Հայկակ Բ . Արուանդ Ա :

Հայկակ Բ . ինչ քաջութեան գործ ըրած ունի .

37 . Հայկակ Բ . և Նաբուգոդոնոսոր միացած Արուսաղէմն առին . և Հայկակ Շամբատ անուանով հրեայ իշխան մը բերաւ Հայաստան . ասոր սերունդը Նազրատունի ըսուեցաւ , այս ցեղին մէջ եղող Նազարատ անուն երեւելի իշխանին անուանովը :

Հայկազուն թագաւորներուն մէջ խիստ երեւելին ո՛վ եղաւ .

38 . Հայկազուն թագաւորներուն խիստ

քաջը, զօրաւորը, ճարտարամիտը և նշանաւորն եղաւ Տիգրան Ա. Արուանդայ որդին և անոր յաջորդը :

Տիգրան ինչ քաջութեան գործեր ունեցաւ .

39 . Տիգրան մեծ քաջութիւններ ըրաւ և Հայաստանի առաջին սահմանները նորոգեց . իր թշնամիները վանեց և ջնջեց երկրիս երեսէն որոնց գլխաւորն էր Աժդահակ :

Ո՛վ էր Աժդահակ .

40 . Աժդահակ Մարաց թագաւոր էր, և Տիգրանին ալ բարեկամ . բայց երբ իմացաւ թէ Տիգրան Արարոս Պարսից թագաւորին հետ ալ բարեկամութիւն հաստատեր է, սկսաւ վախնալ ու կասկածիլ որ չըլլայ թէ երկուքը մէկէն միացած իրեն դէմ պատերազմի ելլան . վասն զի ինքը նոյն օրերը Արարոսի հետ թշնամացեր էր :

Աժդահակ ինչ հնարք մտածեց իր ապահովութեանը համար .

41 . Աժդահակ վարպետութեամբ ուղեց նախ զՏիգրանը սպաննել, ու վերջը Արարոսին դէմ պատերազմի ելլել . ասոր համար Տիգրանին Տիգրանուհի քոյրն իրեն կին առաւ . որպէս զի անոր ձեռքովը սպաննել տայ Տիգրանը :

Աժդահակայ խորհուրդը յաջողեցաւ .

42 . Աժդահակայ խորհուրդը չյաջողեցաւ . վասն զի Տիգրանուհի Աժդահակայ խորհրդին հաւնած ձեռնալով, դադտուկ իր եղբօրն իմացուց . Տիգրան անմիջապէս պատերազմի պատրաստուեցաւ . բայց պատերազմը ուշա-

ցուց, մինչև որ Տիգրանուհի ատեն դռներ-
ով՝ Աժդահակին բովէն փախաւ Հայաստան
եկաւ, և Արարու ալ իր զօրքովն օգնութեան
հասաւ:

Պատերազմն ինչպէս եղաւ:

43. Պատերազմը երկու կողմէն ալ սասա-
կացած էր, երբ Տիգրան Աժդահակայ հան-
դիպելով իր անգը այնպիսի ուժով մտեց Աժ-
դահակայ սիրտը, որ դուրս հանելու ատենը
թոքն ալ հետը դուրս հանեց, ինկաւ Աժդա-
հակ և հոգին փչեց, ու պատերազմն ալ վեր-
ջացաւ:

Աժդահակայ ընտանիքն ինչ եղաւ:

44. Տիգրան Աժդահակայ ընտանիքը և
ուրիշ գերիները Հայաստանի մէջ բնակեցուց,
որմէ յառաջ եկան Ա իշապադուներ կամ Վու-
րացան ըսուած ցեղը: Իսկ Տիգրանուհի քոյ-
րը իր շինած Տիգրանակերտ քաղաքին կողմե-
րը բնակեցուց, որմէ յառաջ եկաւ Պատանե
կամ Պատանիկ ըսուած աղաւթ ցեղը:

Տիգրանայ ատեն Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր:

45. Տիգրանայ ատեն Հայաստան նա-
խանձելի ու փառաւոր վիճակ մ'ունէր, ժո-
ղովուրդը երջանիկ և հարուստ էր. զինուո-
րութիւնը ծաղկած, արդարութիւնն ու խա-
ղաղութիւնը տիրած. երկիրն ալ իւղ և մեղր
կը բոցակէր:

Ո՞վ էր Վահագն, և վրան ինչ դիպելիք կայ:

46. Տիգրան շատ բարեկարգութիւնը ընե-
լէն ետքը մեռաւ. և յաջորդեց Վահագն, որ

Տիգրանին որդին էր . և շատ քաջ ըլլալուն համար շատ առասպելներ դուրսեցին իր վերայ , և Վրացիք ալ զինքը կը պաշտէին : Վահագնի ցեղը Վահուանիք ըսուեցաւ :

Վահագնի որոնք յաջորդեցին .

47 . Վահագնի յաջորդեցին Ղաւան , Ներսէհ , Օարեհ , Նրգոմ , Բայգամ , Վան որ Համիրամակերտ քաղաքը նորոգեց և իր անուանով Վան կոչեց , և Վահէ :

Ինչպէս վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը , և քանի տարի տևեց .

48 . Վահէին դէմ պատերազմի եկեր էր Նղէքսանդր Վալէդոնացւոյ թագաւորը . սրովհետև Վահէ օգնութիւն խրկեր էր Ռարեհ Պարսից թագաւորին՝ Նղէքսանդրին դէմ : Պատերազմին մէջ շատ քաջութիւններ րնելէն ետքը՝ Վահէ ինկաւ մեռաւ , և վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը 1800 տարի դիմանալէն ետքը , Քրիստոսէ 328 տարի յառաջ :

Վահէէն վերջը Հայաստան որոնց իշխանութեան տակ մըտաւ , և մինչև երբ .

49 . Վահէին մահուանէն ետքը Հայաստան Վալէդոնացւոյ իշխանութեան տակ մըտաւ , և երբեմն Վալէդոնացի և երբեմն Հայկուսակալներով կը կառավարուէր 180 տարի չափ միջոցի մէջ , մինչեւ Նրշակունեաց թագաւորութեան սկիզբը :

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Առաջին Արշակունի թագաւորն ո՞վ եղաւ .

50 . Առաջին Արշակունի թագաւորը Վաղարշակ եղաւ , որ Արշակ Սեծ Պարթեւաց թագաւորին եղբայրն էր , և ասոր կողմանէ ընտրուած . որովհետեւ ինչպէս Նիոյ շատ մաւսերուն , անանկ ալ Հայաստանի տիրած էր Արշակ :

Վաղարշակ ի՞նչպէս մարդ էր , և առաջին դործն ի՞նչ եղաւ .

51 . Վաղարշակ իմաստուն , խոհեմ և արդարասէր անձ մ'ըլլալով , իր առաջին դործն եղաւ փնտռել թէ Հայոց Ազգն ու Հայաստան գտնուող նախարարներն ո՞ւսկից յառաջ եկած են :

Ի՞նչպէս գտնուեցաւ Հայկազանց Ազգին պատմութիւնը .

52 . Այս բանիս համար Սար Աբաս կատինա անուանով մէկը Նինուէ խրկուեցաւ , ուր գնաց և մեծ դիւանին մէջ հին գրքերէն Հայկազանց Ազգին պատմութիւնը գտաւ և բերաւ Վաղարշակին :

Վաղարշակին երկրորդ դործն ի՞նչ եղաւ .

53 . Վաղարշակին երկրորդ դործն եղաւ Սորփիւղիկէս կապադովկիացի իշխանին դէմ պատերազմը , որուն մէջ սպաննուեցաւ Սոր

փիւղիկէս Հայոց քաջ և յաղթաբազուկ իշխաններէն :

Վաղարշակ քանի տարի թագաւորեց .

54 . Վաղարշակ շատ բարեկարգութիւններ և նորանոր օրէնքներ հաստատելէն վերջը 22 տարի թագաւորելով մեռաւ . Քրիստոսէ 128 տարի յառաջ :

ԱՐՇԱԿ Ա. և ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

Ո՞վ էր Արշակ Ա. և ի՞նչ քաջութեան գործ ունի .

55 . Վաղարշակին յաջորդեց Արշակ Ա. իր որդին , որ հօրը նման քաջութեամբ երեւելի եղաւ . Պոնտացիները նուաճեց , և ի նըշան յաղթութեան կոթողմբ անկեց ծովուն եզերքը , և նիզակով զարկաւ ծակեց քարը :

Արշակ ինչպէս վարուեցաւ Բաղրատունիներուն հետ , և իրեն ո՞վ յաջորդեց .

56 . Արշակ շատ նեղութիւն տուաւ Բաղրատունիներուն , որ իրենց հրէական կրօնը թողուն , և 13 տարի թագաւորելով մեռաւ , յաջորդեց իր որդին Արտաշէս Ա.

Արտաշիսի առաջին նշանաւոր գործն ի՞նչ եղաւ .

57 . Արտաշէս իր մանկութեանը մէջ կը ցուցընէր իր քաջութեան ձիրքը և մեծ տաղանդը , և հօրը աթոռը անցնելուն պէս առաջին նշանաւոր գործն եղաւ Պարթեւաց թագաւորն իրեն երկրորդ ընելը . վասն զի մինչև ան ատեն Հայոց թագաւորները Պարթեւաց երկրորդն էին :

Արտաշէս ի՛նչ արժանաւորութեամբ աշխարհակալ կոչուեցաւ :

58. Արտաշէս խիստ նշանաւոր և աշխարհակալ թագաւոր մ'եղաւ . վասն զի ոչ միայն Պարսկաստանի տիրեց , և իր անունովը ատակ կոխել սկսաւ . այլ և բոլոր Փոքր Ասիոյ , և նաւերով Յունաստան ալ անցաւ , և անոր մեծ մասին տիրեց :

Արտաշէս զով իրեն փեսայացուց , և իր զօրաց բազմութիւնն ի՛նչպէ՛ս կը նկարագրուի , և ի՛նչպէ՛ս մեռաւ :

59. Արտաշէս իր Արտաշամա աղջիկը Սիհրդատին տուաւ , որ Վրաց բռեշխէր , և Վոսիլասու լեռներուն և Սեւ ծովուն կողմերն անոր յանձնեց : Արտաշիսի զօրքերն անբասն բազմութիւ էին , որ եթէ ամէնքը մէկտեղ նետ նետէին՝ արեգակը կը խափանէր , և եթէ մէյմէկ քար նետէին՝ բլուր մը կը ձեւանար , ինքն ալ զօրքերէն սպաննուեցաւ՝ խռովութեան մը մէջ , Վրիստոսէ 90 տարի յառաջ :

ՏԻԳՐԱՆ Բ .

Ո՛վ յաջորդեց Արտաշիսին :

60. Տիգրան իր հօրը Արտաշիսին մահէն երկու տարի յառաջ թագաւորած էր . բայց երբ ինքնագլուխ սկսաւ թագաւորել , իսկոյն զօրք ժողովելով նուաճեց ասորսամբիլ ուղող հարկատու ազգերը :

Ի՛նչպէ՛ս մարդ էր Տիգրան Բ. , և ի՛նչ համբաւ ունեցաւ :

61. Հայոց ամենէն երևելի , անսպարտե-

ի, խոհական թագաւորներէն մէկն եղաւ Տիգրան, որ Հռովմայեցւոց դէմ շատ անգամ պատերազմելով մեծամեծ յաղթութիւններ շատ անգամ ձեռք ձգեց, և նշանաւոր եղաւ նոյն իսկ Հռովմայեցւոց քով:

Տիգրան Հռովմայ'ցւոց դէմ պատերազմներուն մէջ զմէկսգրաւ էր դորապետ .

62. Տիգրան Հռովմայեցւոց հետ երկարատե պատերազմներուն մէջ իր Միհրդատ քեռայրը հրամանատար կարգաւ էր, որ նշանաւոր յաղթութիւններ ձեռք բերաւ ունի:

Տիգրան Յունաստանն ալ նուաճեց .

63. Տիգրան ետեւէ էր միշտ Յոյներն ալ իր տակը նուաճաւ պահելու, որոնց շատ ծանրը կուգար Հայոց իշխանութեան տակը մընայր . և երբեմն երբեմն ապստամբիլ կ'ուզէին:

Տիգրան ինչ հոգ կը տանէր կռապաշտութեան, և ուրիշ որ տեղերու տիրեց .

64. Տիգրան հոգ կը տանէր կուռքերու մեհեաններ շինելու, և արժանաւոր յարգանքը անոնց տալու: Սելեւկիացւոց թագաւոր եղաւ և բոլոր Վստրւոց թագաւորութեան տիրեց: Պատէստինի վրայ ալ գնաց, բայց Հըրէից Ղէքսանդրիա դշտոյն՝ շատ ընծաներով Տիգրանին տիրանաւ առաւ, ու խաղաղութեամբք ետ դարձուց:

Միհրդատ ի նշախ մեռաւ .

65. Միհրդատու երբ տեւաւ իր Փատնաւ կէս արդւոյն Հռովմայեցւոց կողմն անցնիլը, յուսահատեցաւ, և բերդի մը մէջ ապաշար.

աւած ըլլալով ինքզինքը սպաննեց, որ Հռովմայեցւոյ դորասկեա Պամպէասին ձեռքը չիյնայ:

Տիգրան ինչու Պարսից տուաւ նախագահութիւնը.

66. Տիգրան ալ Սիւրդատին մահուանէն ետքը ծերացած ըլլալով, և տեսնելով Հռովմայեցւոյ յարձակումը, Արշէղ Պարսից թագաւորին տուաւ նորէն նախագահութիւնը, որ իրեն օգնէ:

Տիգրան իր ծերութեանը ատեն ո՞վ սպարապետ դրաւ.

67. Տիգրան իր ծերութեան ատեն Հայոց ու Պարսից բանակին ընդհանուր սպարապետ դրաւ Բարդափրան հայ նախարարը:

Բարդափրան ինչ քաջութիւններ ըրաւ.

68. Բարդափրան բոլոր Ասորւոյ երկրին տիրեց, և Արուսաղէմն ալ առաւ, շատ անգամ Հռովմայեցիներն ալ զարկաւ փախուց:

Տիգրան երբ մեռաւ.

69. Տիգրան իր խորին ծերութեան մէջ այս յաղթութիւնները տեսնելէն ետքը մեռաւ 85 տարուան՝ 54 տարի թագաւորելով:

Պատմութիւնն ինչպէ՞ս կը ներկայացնէ զՏիգրան.

70. Պատմութիւնը կը ցուցնէ որ Տիգրան բոլոր կեանքը պատերազմներով անցուցեր է. և այս պատերազմներուն մէջ խիստ շատ անգամ յաղթող ըլլալով, փառաւոր յիշատակ թողուցած է, և որուն կը վկայեն օտարազգի պատմիչներն ալ, շատ աղգեր նուաճեց, շատ թագաւորներ գերի առաւ. շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, իմաստութեան յար-

դրն ալ կը ճանաչէր, և Տիգրանակերտի մէջ
մեծ ու փառաւոր թատր մը կանգնած էր :

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. և ԱՐՇԱՄ

Տիգրան Բ. ին սլ յաջորդեց .

71 . Արտաւազդ Ա . Տիգրանայ որդին
հօրը տեղ թագաւոր եղաւ :

Արտաւազդ իր հօրը քաջութեանն արժանաւոր դաւակ ե-
ղաւ .

72 . Արտաւազդ իր հօրը քաջ և աշխոյժ
որդին ու անոր բարի ձիրքերը չկրցաւ փայլեցը-
նել իր վրայ : Ասոր ժամանակն Անտոնիոս Հը-
ռովմայեցւոյ զօրապետը տիրեց բոլոր Ասոր-
ւոյ երկրին :

Անտոնիոս ինչու թշնամացաւ Արտաւազդին հետ .

73 . Անտոնիոս Արտաւազդայ հետ թըշ-
նամացաւ . որովհետեւ Արտաւազդ իր խոսա-
մանը համեմատ չօգնեց Անտոնիոսին, որ Պար-
սից հետ կը պատերազմէր :

Արտաւազդ ինչպէս մեռաւ .

74 . Անտոնիոս վրէժն առնելու համար
խաբէութեամբ բռնեց Արտաւազդը, ու ու-
կիւն շղթայի դարկած Ագիպտոս տարաւ . ուր
Աղէոսպատրա թագուհին զինքը գլխատել տը-
ւաւ . որով չորս տարիի չափ առանձին թա-
գաւորած եղաւ :

Արտաւազդին սլ յաջորդեց .

75 . Արտաւազդին բռնուելէն ետքը Տիգ-
րանին եղբորորդին Արշամ թագաւորեց Հա-

այս վրայ : Արշամ երկրին խաղաղութեանը և
իր ապահովութեանը համար Հռովմայեցւոց
հետ հաշտուեցաւ , և անոնց հարկատու եղաւ :

Արշամ քանի տարի թագաւորեց .

76. Արշամ երեւելի գործ մը չունենալով,
երեսուն տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ .
3 տարի Քրիստոսէ յառաջ .

Ա Բ Գ Ա Ր

Ով էր Աբդար , և ասոր օրով Հայաստան ի՞նչ վիճակի
մէջ էր .

77. Արշամին յաջորդեց իր որդին Աբ-
դար , որ խելացի և հեղաքարոյ անձ մ'էր :
Ասոր թագաւորութեան երրորդ տարին Հա-
յաստան բոլորովին Հռովմայեցւոց հարկատու
եղաւ , և Օգոստոս կայսեր պատկերը Հայոց
մեհեաններուն մէջ կախուեցաւ :

Աբդար ի՞նչու պատերազմ բացաւ Հերովդէսին դէմ .

78. Աբդար պարտաւորեցաւ Հերովդէ-
սի դէմ պատերազմ բանալու . ըստ որում Հե-
րովդէս ամբարտաւանութեամբ ուզեց իր
պատկերն ալ կայսեր պատկերին քով կախել
ստալ Հայոց մեհեաններուն մէջ : Աբդար այս
պայտիկութիւնը յանձն չառաւ , և պատերազ-
մով մերժեց , ու յաղթեց Հերովդէսին :

Աբդար ի՞նչու իր անկախութիւնն ստանալ խորհեցաւ .

79. Աբդար միտքը դրաւ որ հարկ չտայ
Հռովմայեցւոց , և անկախ թագաւորութիւն
վարէ . ըստ որում սիրտը նեղացած էր լսելով

որ Հռովմայեցւոցմէ անարգութեան ին խորհած Հայ դեսպանները, որոնք () գոտոտու կայսեր մեռնելէն ետքը՝ Տիբերիոս կայսեր դահրն ելելը շնորհաւորելու գացեր էին :

Աբգարու անկախութեան խորհուրդն յառաջ գնաց .

80 . Աբգարու անկախութեան խորհուրդը յառաջ չգնաց . վասն զի Արտաշիւր Պարսից Թագաւորը նոյն օրերը մեռնելով, անոր որդւոց մէջ ծագած խռովութիւնը վերցնելու համար Պարսկաստան գնաց, և վերադարձաւ սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուած :

Աբգար ինչպէս լսեց Յիսուսի Քրիստոսի անունը .

81 . Հռովմայեցիք Աբգարու Պարսկաստան երթալէն կասկածեցան . վասն որոյ Աբգար ինքզինքը արդարացնելու համար դեսպան խրկեց Ասորեաստանի վրայ վերակացու դրուած հռովմայեցի իշխանին, որ Պարսկաստան երթալուն պատճառը խնայենէն : Ինչպանները Պաղեստինու մէջ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ հրաշքները տեսնելով, վերադարձնուէն պատմեցին Աբգարու :

Հաւատաց Աբգար ի Քրիստոս .

82 . Աբգար առանց վարանելու հաւատաց որ Յիսուս Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած և Արդի Աստուծոյ է . և սրովհետեւ Պարսկաստան պտացած հիւանդութենէն ապկալին բժշկուած չէր, աղաչանաց Թուղթ գրեց որ գայ զինքը բժշկէ :

Քրիստոս ինչ պատասխան տուաւ Աբգարու խնդրանաց .

83 . Յիսուս Քրիստոս պատասխան գը-

րեց Աբգարու , անոր հաւատքը գովելով , և
խոստացաւ որ իր համբարձմանէն վերջը աւ-
շակերտներէն մէկը կը խրկէ զինքը բժշկելու :

Քրիստոսի համբարձմանէն ետքը որ առաքեալն եկաւ ի
Հայաստան .

84 . Քրիստոսի համբարձմանէն ետքը ե-
կաւ Թադէոս առաքեալ , բժշկեց զԱբգար ,
քարոզեց Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ Աւե-
տարանը , մկրտեց հաւատացեալները , հաս-
տատեց սուրբ Եկեղեցին , և Հայաստանի
մէջ այն օրէն սկսաւ Քրիստոնէութեան ճշը-
մարիտ և սուրբ հաւատքը : Իսկ Աբգար 38
տարի սրբութեամբ թագաւորելէն ետքը մե-
ռաւ , Քրիստոսի 34 թուականին :

Ա Ն Ա Ն Ի և Ս Ա Ն Ա Տ Ր Ո Ւ Կ

Աբգար մեռնելուն պէս թագաւորութիւնն ինչպէս եբ-
կուքի բաժնուեցաւ .

85 . Աբգար մեռնելուն պէս մեր Աղգին
թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ :
Անանէ Աբգարու որդին՝ Ադեոխայի մէջ թա-
գաւորեց . իսկ Սանատրուկ Աբգարու քեռոր-
դին Հայաստանի մէջ :

Անանէ քրիստոնէայ մնաց , և ինչպէս մեռաւ .

86 . Անանէ քրիստոնէութիւնը թողուց
և կռապաշտութեան հետեւեցաւ , ու շատ
քրիստոնէայ նահատակեց : Ինքն ալ 4 տարի
միայն թագաւորեց , և նորոգել տուած պա-
լատին մէջ՝ սիւն մը վրան իյնալով՝ մեռաւ :

Եդեսացիք զով իրենց թագաւոր ուղեցին , և ի՞նչ պայմանաւ .

87 . Եդեսացիք իրենց թագաւոր՝ Սանատրուկն ուղեցին , երդումն առնելով անկէ , որ ազատ թողու զիրենք քրիստոնեայ մնալու : Իսպառնայ Սանատրուկ իր երդմանը դէմ գործեց , և շատ քրիստոնեայ նահատակեց , որոնց մէջ էին իր Սանդուխտ աղջիկը , և Թադէոս աւարեալը :

Սանատրուկին երևելի գործն ի՞նչ եղաւ .

88 . Սանատրուկ երեւելի գործք մը չունեցաւ . միայն Սճբին քաղաքը , որ երկրաշարժէ աւրուած էր , սքանչելի կերպով նորոգեց , ու քաղքին մէջ տեղն իր արձանը կանգնեց . ձեռքը դրամ մը տուած , իմացնել ուղեւով՝ որ բոլոր ունեցածը ծախեր է :

Սանատրուկ ի՞նչպէս մեռաւ .

89 . Սանատրուկ որսի ատեն դիպուածով զարնուեցաւ նետէ մը ու մեռաւ . 34 տարի թագաւորելէն ետքը . Քրիստոսի 65 թուականին :

ԵՐՈՒԱՆԻ

Ո՛վ էր Երուանդ .

90 . Սանատրուկին յաջորդեց Երուանդ անուանով իշխան մը . որ մօր կողմանէ Արշակունի էր , բայց թագաւորական ցեղէ չէր :

Երուանդ ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ .

91 . Երուանդ իր քաջութիւններովը և

քաղցրաբարոյութեամբք բոլոր նախարարաց
տիրան իրեն գրաւեց և անոնց կամօքք թա-
գաւոր եղաւ . բայց Ռադրատունի ասպետէ
չկրցաւ պատկուիլ . ինչպէս որ Ղրշակունի թա-
գաւորաց կարգն ու սովորութիւնն էր :

Երուանդ իր ապահովութեամբ համար ինչ քրաւ .

92 . Այս համար Արուանդ Սանատրու-
կին զաւակներէն վախճալով , որոնք թագա-
ւորութեան օրինաւոր ժառանգն էին , մեռ-
ցուց զամէնքը . միայն Արտաշէս անունով
պղտիկ տղայ մը փախաւ ազատեցաւ Սեբաստ
Ռադրատունիին ձեռօք :

Երուանդ իր այս քրաւ անգթութիւնովք բաւականացաւ
և հանգիստ քրաւ .

93 . Արուանդ այս իր քրաւ անգթու-
թեամբն ալ չկրցաւ հանդարտիլ , փասն զի
Արտաշէսին Պարսկաստան փախչիլը զինքը ան-
հանդիստ կ'ընէր , մանաւանդ որ Սեբաստ այս
բանին հոգ կը տանէր . ուստի շատ գիր գը-
րեց Պարսից Վարէհ թագաւորին , նոյնպէս
Սեբաստին , թէ Արտաշէս մարի տղայ է , կամ
մեռցրնեն , կամ իրեն բերեն յանձնեն :

Ինչ միջոց ձեռք տաւ Երուանդ իր բռնաւորութիւն
ապահովելու համար .

94 . Օգուտ մը չըրին այս միջոցները .
ուստի Արուանդ սկսաւ Հայաստանը ամրա-
ցրնել . Հռովմայեցւոյմէ օգնութիւն գրաւ-
ներու համար , բոլոր Սիլագետքն անոնց տը-
ւաւ , և Հայաստանէն ալ աւելի հարկ կու-
տար . Արուանդաշատ անունով քաղաք մը շէ-

նեց, և ամուր պարսպով պատեց, և ամրոն
ալ հոն փոխադրեց: Ասոնցմէ զատ շատ պատ-
րաստութիւններ տեսաւ, և ուրիշ շինու-
թիւններ ալ ըրաւ:

Երուանդ ճշդ պատրաստուեցաւ պատերազմի:

95. Երուանդ շատ զօրքով պատերազմի
պատրաստուեցաւ Վիսուրեան գետին քով,
երբ լսեց որ Սմբատ Վարեհին օգնութեամբ
բը Վրտաշէսը Հայաստան կը բերէ՝ Թագա-
ւոր նստեցնելու համար: Վրտաշիսին գալը
լսելով, շատ նախարարներ միացան անոր բա-
նակին: որով Երուանդայ բանակը տկարացաւ,
միայն Սրայ և Սիջադետաց և ուրիշ վարձ-
ւոր զօրքը մնացին:

Ո՛վ էր Գիտակ և ի՞նչ տիրաւորութիւն յուցուց Վրտաշիսի:

96. Երուանդայ վարձկաններուն արի-
ութիւնը շատ ստորին էր համեմատելով տի-
րասէր Հայոց արիութեան հետ: վարձւոր-
ներէն ոմանք Երուանդի խօսք տուած ըլլալով՝
մեռցնելու զՎրտաշէս, մահերնին աչք ա-
ռած, պատերազմին մէջ երբ Վրտաշիսի վը-
րայ յարձակեցան, Վիտակ կարիճ հայ իշխա-
նը՝ որ Վրտաշիսի ստնատուն որդին էր, ելաւ
անոնց դիմաց, զարկաւ մեռցուց զամէնքն ալ,
բաց ինքն ալ դէմքին կէսը կորսնցնելով՝ ին-
կաւ մեռաւ:

Երուանդ ի՞նչպէս մեռաւ:

97. Երուանդ յուսահատած Երուան-
դաշատ փախաւ: հոն հասան Հայոց զօրքե-
րը: և պատերազմը քիչ մը տեւելէն ետքը:

բերդին զօրքերն անձնատուր եղան . Արուանդ
ալ Արտաշիսի զօրքերէն սպաննուեցաւ , 20
տարի թագաւորելէն ետքը , Քրիստոսի 85
թուականին . որուն համար Արտաշէս փա-
ռաւոր շիրիմ մը կանգնել տուաւ , ըստ որում
մօր կողմանէ Արշակունի էր :

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ .

Ո՛վ զԱրտաշէս թագաւոր պսակեց .

98 . Սմբատ յաղթուածիւնը կատարելէն
ետքը , թագ դնելով Արտաշիսի գլուխը , զայն
Հայոց թագաւոր պսակեց :

Արտաշէս իր բարերարներն ի՛նչպէս վարձատրեց .

99 . Արտաշէս թագաւորելուն պէս բո-
լոր իր բարերարները վարձատրեց . Պարսից
զօրաց առատ պարգև տուաւ և իրենց տեղը
խրկեց . Սմբատը ընդհանուր սպարապետ ը-
րաւ , Արգամն ալ իրեն երկրորդ . Վիսակին
Ներսէս որդին նախարարաց կարգն անցուց ,
և այն ցեղին անունը Վիսաքսեան դրաւ , ի
յիշատակ Վիսակին զԱրտաշէս ազատելու ա-
տեն դէմքին կէսը կորսնցնելով մեռնելուն :

Արտաշէս Ալանաց դէմ ի՛նչու պատերազմի ելաւ .

100 . Ալանաց թագաւորը Հայաստան
յարձակելով , Արտաշէս անոր դէմ պատե-
րազմի ելաւ , և Ալանաց թագաւորին սղան
բռնեց : Ալանաց թագաւորը ուզեց հաշտու-
թիւն ընել , և խոտոացաւ որ Արտաշէս ինչ
բան որ ուզէ՝ տայ . բայց Արտաշէս յանձն

չառաւ : Յետոյ Ալանաց թագաւորին Սաթիւ
նիկ աղջկան աղաչելովք զիջաւ Արտաշէս , և
անոր եղբայրը թողուց , ու Սաթինիկն ալ իւ
րեն կին առաւ :

Արտաշէս ինչու դնաց դիմաւորելու Տրայիանոսը .

101 . Արտաշէս լսելով որ Հռոմի կողմերը
խռովութիւն կայ , Հռովմայեցւոց հարկ տալը
դադրեցուց . և Հռովմայեցւոց զօրացն ալ
քանի մը անգամ յաղթեց . բայց երբ Տրա-
յիանոս կայսեր անթիւ բաղմութեամբ դալը
լսեց , վախնալով , շատ ընծաներ առած դիմա-
ցրն ելաւ , և չվճարած հարկերն ալ վճարե-
լով հաշտութիւն ըրաւ Տրայիանոսի հետ :

Արտաշէս ինչպէս ծաղկեցուց Հայաստանը .

102 . Արտաշէս Հայաստանը թէ ուսման
և թէ արուեստի և թէ մշակութեան մէջ
ծաղկեցնելու փոյթ կը տանէր : ()տար եր-
կիրներէ շատ դաղթականութիւններ բերաւ
ու Հայաստանի մէջ բնակեցուց : Հողագոր-
ծութիւնն ալ այնչափ յառաջ տարաւ , որ
իր ատենը Հայաստանի մէջ ամենեւին չը-
գործուած երկիր չմնաց : Ասկէ զատ Հայաս-
տանի լճերուն և գետերուն վրայ նաւագնա-
ցութիւն ու ձկնորսութիւն հաստատեց :

Արտաշէս ո՞ւր մեռաւ .

103 . Արտաշէս 41 տարի թագաւորելէն
ետքը մեռաւ Վարանդ գաւառը . Քրիստոսի
126 թուին :

Ի՞նչ թաղման հանդէս կատարուեցաւ Արտաշիսի վրայ .

104 . Թաղման հանդէսը խիստ փառաւ .

և որ էր . դադաղը ոսկիէ , անկողինը բեհեղէ ,
 ոսկեով բանուած զգեստ հագած , գլուխը
 թագ , ոսկիով գործուած զէնքերն իր դիմացը
 դրուած . չորս կողմն իր որդիքը և ազգական
 ները կեցած , անոնց քովը բոլոր թագաւորա-
 կան պաշտօնեայնէրն ու նախարարներն իրենց
 գնդերովը . նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց զէն-
 քերովը պատերազմի երթալու պէս շարուած
 առջևէն պղնձէ փող հնչեցնելով , և ետեւէն
 սև հագուած լալիաններ , անոնց ետեւէն ալ
 ժողովրդեան բազմութիւնը կ'երթար : Այն-
 պէս սգացին Հայերը , մինչև շատ մարդիկ
 ինքզինքնին ապանակեցին Արտաշիսի գերեզմա-
 նին վրայ :

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ Բ . ՏԻՐԱՆ Ա . ՏԻԳՐԱՆ Գ . և ՎԱՂԱՐՇ

Ո՛վ յաջորդեց Արտաշիսի .

105 . Արտաւազդ իր հօրը դահը նստաւ :
 Ասիկա զբօսասէր և անկարգ կեանք մ'ունե-
 ցաւ , և օր մը որսի ելած ատենը՝ ձիովը խռ-
 րունկ փոսի մը մէջ ինկաւ և կորսուեցաւ ,
 երկու տարի թագաւորելէն ետքը :

Արտաւազդայ վրայ ինչ առասպել կայ .

106 . Արտաւազդայ վրայ առասպել կը
 պատմուի թէ այրի մը մէջ շղթայով կապուած
 կեցած է , և երկու շուն միշտ շղթան կը կրը-
 ծեն որ փրթի , և Արտաւազդ ելլայ աշխար-
 հիս վերջ տայ . բայց դարբիններուն սալի վը-
 րայ երկաթ ծեծելու ձայնէն շղթաները նա-

րէն կը զօրանան : Ասոր համար մինչև Քրիստոնէութեան ատենն ալ կը դանուէին միամիտ դարբիններ , որ կիրակի օրերն ալ քանի մը անգամ ուռը սալին զարնելու սովորութիւնը կը պահէին :

Արտաւազդայ ո՞վ յաջորդեց .

107 . Արտաւազդին յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան Ա . որ իր եղբօրը նման զօսասէր , և անհոգ կեանք մը վարեց , և յիշատակի արժանի գործք մը չունեցաւ . ՉԱ տարի թագաւորելէն ետքը , օր մը ճամբան ձիւնի բռնըւելով մեռաւ :

Տիրանին ո՞վ յաջորդեց .

108 . Տիրանին մեռնելէն ետքն իր պղծախիկ եղբայրը Տիգրան Գ . թագաւորեց :

Տիգրան քաջութեան գործ մ'ունի .

109 . Տիգրան արիասիրտ ըլլալով միաբանեցաւ Պարսից Վերոզ թագաւորին հետ , և յաղթեց Հռովմայեցւոյ , և անոնց Աւերիա նոս զօրավարը սպաննեց :

Տիգրան ո՞ւր և ի՞նչոյէս բանտարկուեցաւ , և ո՞վ ազատեց զի՞քը բանտէն .

110 . Տիգրան այնուհետև իր բանակին գլուխն անցած դէպ ի փոքր Ասիա յառաջ քալեց , ուր նոյն կողմերն իշխող թագուհիէ մը խաբուելով բռնուեցաւ և բանտը մտաւ : Աոյն միջոցին 'Աւերիոս Ա'երոս' Վարկոս Աւերիոս կայսեր գահակիցը Հայոց ու Պարսից վրայ գալով , երբ իմացաւ որ Տիգրան բռնուեր է , զանիկա ազատեց և Հայաստան խրկեց :

Տիգրանին ուժ յաջորդեց .

111 . Տիգրան 42 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց Վաղարշ որդին :

Վաղարշապատ քաղաքը ուժ ստարակեց .

112 . Վաղարշ իր հօրը թագաւորութիւնն առաձին պէս , Վարդգէսին շինած աւաննին ամուր պարսպով պատեց և անունը Վաղարշապատ դրաւ :

Վաղարշ ի՞նչ քաջութեան դործ ունի .

113 . Հիւսիսային ազգերը Վաղարշի օրովը Հայաստանի վրայ յարձակիլ սկսան . Վաղարշ քաջութեամբ անոնց դէմ պատերազմելով ժաւտեց . բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ , 20 տարի թագաւորելէն ետքը . Քրիստոսի 213 թուականին :

ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ

Ո՞վ էր Խոսրով . և իր առաջին դործն ի՞նչ եղաւ .

114 . Վաղարշին որդին Խոսրով իր հօրը տեղ թագաւորելուն պէս , առաջին դործն եղաւ հիւսիսային ազգերէն վրէժն առնել . ինչպէս որ ալ յաղթեց անոնց :

Խոսրով Հռովմայեցիներուն հետ ի՞նչու պատերազմեցաւ .

115 . Խոսրով Հռովմայեցիներն ալ զարկաւ փախուց , որոնք Հայաստանը բոլորովին նուաճելու համար Հայոց վրայ եկեր էին :

Պարսից հետ ի՞նչու պատերազմ ունեցաւ .

116 . Պարսից հետ ալ պատերազմ ունեց

ցաւ Խոսրով. ըստ որում Արտաշիր անուշով
Պարսիկ իշխան մը Պարսից շատ նախարարներ
ըն իրեն հետ միաբանելով, Պարսից Արտա-
ւան Թագաւորէն ապստամբեր, անոր հետ
պատերազմեր, և պատերազմին մէջ Արտաւան
մեռեր, ու ինքն Արտաշիր Թագաւորեր էր :
Եւ որովհետեւ Խոսրով Արշակունի բլալով,
Արտաւանին ազգական էր. ուստի Արտաւա-
նին վրէժն հանելու համար Արտաշիրին հետ
պատերազմեցաւ, և մինչեւ Հնդկաստան փա-
խուց զինքը :

Արտաշիր ինչ ճար մտածեց Խոսրովին ձեռքէն ազատելու .

117. Արտաշիրին ճարը հատնելով, մեծ
պարգեւ խոստացաւ, ով որ եղանակաւ մը
Խոսրովը մեռցընէ : Յանձն առաւ զայն Ա-
նակ Պահլաւունի նախարարը, և ձեւանալով
իրբեւ փախստական Արտաշիրին բռնութիւն-
ներէն, ընտանեօք եկաւ Հայաստան : Ղամ-
բան գալու ատեն ծնաւ իր որդին մեր սուրբ
Վրիգոր Առաքաւորիչը :

Անակ կրցաւ խորհուրդն առաջ տանիլ .

118. Անակ իր միտքը դրած չարութիւնը
քիչ ժամանակէն յաջողեցաւ կատարելու : Օր
մը որսի ատեն զարկաւ սպաննեց զԽոսրով.
ու երբ Թագաւորին մարդիկը զինքը կ'ուզէին
սպաննել, փախչելու ատեն գետն ինկաւ ու
խղդուեցաւ :

Խոսրով չմեռած ինչ հրաման ըրաւ .

119. Խոսրով չմեռած հրաման ըրաւ որ

Անկայ ցեղը Թրէ անցընեն : Ահայն Ս . Գրե-
գոր ազատեցաւ , որն որ Աեաարիա փախու-
ցին : Խոսրով այսպէս դառնաղէտ մահուամբ
մեռաւ 48 տարի թագաւորելէն ետքը . Քր-
բիստոսի 261 թուականին :

ԽՈՍՐՈՎ ԻՆ մահոռանէն մինչև ՏՐԴԱՏԻՆ
թագաւորելը :

Խոսրովին մեռնելէն ետքը ով տիրեց Հայաստանի .

120 . Խոսրովին մեռնելէն ետքը , Մրտա-
շիր եկաւ Հայաստան , և բոլոր Հայոց տիրեց .
Խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ , որոնցմէ Տըր-
դատ՝ Խոսրովի որդին և անոր Խոսրովիդուխա
քոյրն ազատեցան Մրտաւազդ Մանդակունի-
ին և Օտա Մմատունիին ձեռօք :

Հռոմայ մէջ ինչ քաջութիւններ ըրաւ Տրդատ .

121 . Մրտաւազդ Մանդակունին Հռոմ
փախուց Տրդատը , ուր շատ քաջութիւններ
ընելով՝ մեծ անուն ստացաւ Տրդատ : Ան-
գամ մը մէկ ձեռքովն երկու վայրենի ցուլե-
րու եղջիւրներէն բռնելով՝ քաշեց փրցուց
և զանոնք օպաննեց : Օր մ'ալ ձիւնթացի
մէջ , հակառակորդին ճարտարութեամբը Տըր-
դատ կառքէն վար ինկաւ . ասոր վրայ սաս-
տիկ բարկանալով՝ վազեց հակառակորդին
կառքին ետեւէն այնպէս ուժով բռնեց , որ
ալ ձիւրը չկրցան յառաջ երթալ . աս բանս ա-
մէն տեսնողներուն մեծ զարմանք պատճառեց :

Տրդատ ուրիշ է՝նչ քաջութեամբ արժանացաւ Հայոց թա-
գաւոր լլալու :

122 . Երթալով կը հռչակուէր Տրդատին
անուէր , մինչեւ իր փախստական վիճակին
մէջ իր քաջութիւններով Հայոց թագաւոր
լլալու արժանացաւ : Վասն զի Վթաղ թա-
գաւորն անհամար զօրքով՝ Հռովմայեցւոյ
վրայ դիմած , և սլաադամ խրկած էր Վիոկ-
ղեաթիանոս Հռովմայ կայսեր , որ երկուքնին
միայն մենամարտին : Այս բանիս վրայ երբ
Վիոկղեաթիանոս շուարած էր , և ահա Տրդա-
տը ներկայացուցին անոր , որուն խկոյն կայ-
սերական զգեստներ հագցնել տուաւ . և
Տրդատ իբրեւ կայսր Հռովմայ՝ ներկայացաւ
Վթաղ թագաւորին , անոր հետ մենամար-
տեցաւ , և բռնեց զայն , բերաւ Վիոկղեաթի-
անոսին առջեւ :

Վիոկղեաթիանոս է՝նչպէս վարձատրեց Տրդատը :

123 . Վիոկղեաթիանոս շատ ուրախացած ,
ուզեց Տրդատը վարձատրել . և երբ իմացաւ
որ անիկա Հայոց թագաւորին որդին է , ա-
նոր թագաւորական զգեստ հագցուց , թագ-
դրաւ գլուխը , և շատ զօրքով Հայաստան
խալկեց , որ երթալ իր հօրը թագաւորութիւ-
նը առնու :

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ի ՁԵՌՆ ՍՈՒՐԲ
ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ

Տրդատ ի՞նչ ընդունելութիւն դուռ Հայ նախարարներէն .

124 . Տրդատ Կեսարիա հասնելուն պէս ,
չատ մը Հայ նախարարներ դիմացն ելան , և
զինքը թաղաւոր ընդունեցին :

Տրդատ ի՞նչպէս տիրեց բոլոր Հայաստանի .

125 . Տրդատ Հայոց և Հռովմայեցւոյ
զօրքերով յառաջ անցաւ . և Հապուհ որ
Մրտաշիրի յաջորդն էր , քանի մ'անգամ դէմն
ելաւ , բայց յաղթուեցաւ . և վերջապէս բռ-
նորովին վաճառուեցաւ Հայաստանէն . և Տրդ-
դատ տիրեց բոլոր Հայաստանի :

Եկեղեաց դաւառին մէջ ի՞նչ բռաւ .

126 . Տրդատ Եկեղեաց դաւառէն անց-
նելու ատեն , Միահիտ չափուածին շնորհա-
կալութիւն և զոհ մատոյց , և հրաման ըրաւ
իրեննեւրուն , որ նայնն ընեն : Որքան որ Հա-
յաստանի մէջ կռապաշտութիւնք տիրած էր ,
բայց և այնպէս Մեգարու ժամանակէն քրիս-
տոնէութիւնք պահուած էր , և այս սուրբ
հաւատքին հետեւողներ կային , որոնց մէջն
էր և Ս . Գրիգոր Սուսաւորիչ :

Տրդատ ի՞նչ հրաման ըրաւ Ս . Գրիգորի .

127 . Տրդատ հրաման ըրաւ Ս . Գրիգո-
րի որ իրեն պէս զոհ մատուցանէ , և երբ չըն-

դուռնուեցաւ անոր հրամանը, շատ ջարջարել տուաւ. և խմանալով որ Անակայ որդին ալ է, հրաման ըրաւ որ Արտաշատ բերդին մէջ խոր վերապը նետեն, որ մահապարտներու համար օձերով լեցուն տեղ մ'էր:

Ալ որոնք նահատակուեցան.

128. Այնուհետեւ հրաման հանեց, որ ամէն տեղ կռոց յարդանք մատուցանեն, և քրիստոնէութիւնը ջնջեն. ասանկով շատ քրիստոնեայներ նահատակուեցան, որոնց մէջ էին նաեւ Հռիփսիմեան սուրբ կուսանքք, որոնք Հռովմայ հալածանքէն փախեր եկեր էին:

Տրդատ ինչ պատիժ կրեց իր անգթութիւններուն համար.

129. Տրդատ իր այս անգթութիւններուն պատիժն առաւ. օր մը որսի ատեն խողի կերպարանք փոխուեցաւ և վայրենացաւ. իշխաններէն շատն ալ նոյն պատիժը կրեցին:

Ով այս պատժէն աղատեց զՏրդատ.

130. Այս պատժէն աղատեց զիրենք Ս. Մարիգոր Լուսաւորիչ, որ 14 տարի վերապին մէջ Աստուծոյ հրաշքովը ողջ մնացած էր. և վերապէն հանուելով բժշկեց զՏրդատ, և բոլոր հարուածեալները. զՔրիստոս ճշմարիտ Աստուած յայտնապէս քարոզելով, մկրտեց զամէնքը. Հռիփսիմեանց սուրբ կուսանաց մարմիններուն համար վկայարան շինեց, և ինքրն ալ Աեաարիա երթալով Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ս. Վեռոնդ Արքեպիսկոպոսէն:

Քրիստոնէութեանը ինչպէս համարձակ տարածուեցաւ բոլոր Հայաստան .

131 . Քրիստոնէութեան ճշմարիտ հաւատքը բոլոր Հայաստան շուտով տարածուեցաւ , վասն զի Տրդատ և Ս . Միգոր ի յուսաւորիչ միանգամայն այս բանիս կ'աշխատէին . բոլոր կուռքերը , քուրմերը և անոնց պաշտամունքը ջնջուեցան , և եկեղեցի շինուեցան . որոնց մէջ էն նշանաւորն ու փառաւորն եղաւ Ս . Նշմիածնաց եկեղեցին , որուն ճարտարապետը նոյն ինքն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս եղաւ , ըստ տեսլեան Սրբոյն Միգորի :

Տրդատ ուրիշ ինչ քաջութիւններ ըրաւ .

132 . Տրդատ հիւսիսականաց վրայ պատերազմի ելաւ , որ Հայաստան արշաւել ըսկսեր էին . յաղթեց և Հայաստանէն վաքնտեց : Յետոյ Շապուհին դէմ պատերազմի ելաւ . և Շապուհ շատ նեղը մանելով հաշտութիւն խօսեցաւ . բոլոր այս պատերազմներուն մէջ Տրդատին անվեհեր բնութիւնը և արիութիւնը կը փայլէին :

Ա՛յլ գնաց Նիկիոյ սուրբ ժողովը Հայոց կողմէն .

133 . Սոյն միջոցներուն մէջ Նիկիոյ սուրբ ժողովը կազմուեցաւ ընդդէմ Միգոս հերետիկոսապետին : Այս սուրբ ժողովոյն ներկայ էր Հայոց կողմանէ Ս . Միստակէս . Ս . Սաւորչին որդին , որ Հաւատոյ Հանգանակը Հայաստան բերաւ նոյն սուրբ ժողովէն .

Աւր վախճանեցաւ Ս . Սաւորիչ .

134 . Այնուհետեւ Ս . Սաւորիչ Հաւ-

յառտանի հողեւոր կառավարութիւնը բոլորովին Ս. Արիստակէսի յանձնեց . և ինքը գընաց Սանեայ սյրը , ուր ճգնութեամբ և աղօթքով անցուց , մինչեւ որ սրբութեամբ վախճանեցաւ :

Ի՞նչպէս մեռաւ Տրդատ .

135 . Տրդատ ալ տեսներով նախարարաց անկարգութիւնները , սրտին ցաւէն թողուց թագաւորութիւնը , և Ս . Առսաւորչի ճըդնարանը քաշուեցաւ : Նախարարները մարդ խրկեցին որ դայ թագաւորութիւնը ձեռք առնէ , բայց երբ Տրդատ յանձն չառաւ , դադարուկ թոյն խմցուցին , ու այն քրիստոնէայ և քաջ արքային կեանքը կարճեցին , որ 56 տարի թագաւորեց . Քրիստոսի 342 թրւականին :

Ա՛յլ եղաւ Մամիկոնեան նախարարութեան նախահայրը .

136 . Տրդատին օրովը փախստական եկաւ ի Հայաստան Մամգուէն Ղենային իր բնականիքովը : Տրդատ Մամգուէնի քաջասրտութիւնն ու հաւատարմութիւնը տեսաւ , երբ անիկա նուաճեց Ալիունեաց ցեղը , որ Տրդատէն ապստամբած էր , ուստի Տրդատ աւար սերունդը նախարարութեան կարգն անցուց անոր անուամբը Մամիկոնեան կոչելով . որուն ցեղէն երեւելի և ընտիր ազարասպետներ և իշխաններ մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին Աղգին և Հայրենեաց :

Տրդատին մեռնելէն ետքն ինչ եղաւ Հայաստան .

137 . Տրդատին մեռնելէն ետքը մեծ ու
ցաւալի խռովութիւն ինկաւ Հայաստանի
մէջ : Բզնունեաց , Վանաւազեանց և Որդունե-
աց նախարարութիւններն իրարու հետ պա-
տերազմելով՝ իրարու ցեղերը ջնջեցին : Աղ-
ուանք ապստամբեցան , ու Վանատրուկ ա-
նունով մէկն իրենց վրայ թագաւոր դրին :
Նոյնպէս Բակուր Աղճնեաց իշխանն ապրա-
տամբեցաւ :

Այս խռովութիւններուն առաջին ինչպէս առնուեցաւ .

138 . Այս ամէն խռովութիւնները տեւ-
նելով միւս նախարարները , Ս . Սուսաւորչին
որդի Ս . Վրդանէս Վաթողիկոսին հետ միա-
ցած՝ Տրդատայ որդին խոսրով Բը թագաւոր
դրին . Հռովմայ Կոստանդ կայսրն ալ թագ ու
ծիրանի խրկեց խոսրովին :

Խոսրով ինչպէս կեանք կ'անցընէր , և ո՞վ հիւսիսային ազ-
գաց յարձակմանքն արգիլեց .

139 . Խոսրով իր հօրը քաջութիւններէն
դուրի էր , և մեղի ու զքօսասէր կեանք մ'ան-
ցուց : Բայց ասոր օրովը երևելի եղաւ Վա-
հան Վմատունի զօրավարը , որ մեծ պատրաս-
տութեամբ հիւսիսային ազգաց դէմ ելաւ ,
որոնք մինչև Վաղարշապատ եկեր հասեր էին :
Հայերն այն աստիճան կատաղութեամբ պա-
տերազմեցան որ , ինչպէս իրենց սովորութիւ-
նն էր , թշնամեաց նետ նետելու ատեն թող

չտալով, սաստիկ հալածեցին և վռնտեցին
ղանոնք :

Խոսքովու ո՞վ յաջորդեց .

140 . Խոսքով 9 տարի Թագաւորելէն ետ-
քը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց որդին Տիրան Բ .
որ Ս . Սրդանէսին հետ Աստանդնուպօլիս
գնաց , ու հոն Աստանդ կայսրը Թագաւորե-
ցուց զինքը :

Հապուհ ի՞նչ առթով Հայաստան խրկեց իր Աերսէհ եղբայրը .

141 . Հապուհ երբ Խոսքովին մահն ու
Տիրանին Աստանդնուպօլիս երթալը լսեց ,
պատեհութիւն սեպելով՝ անհամար բազմու-
թեամբ Հայաստան խրկեց իր Աերսէհ եղ-
բայրը . բայց Արշաւիր Ամսարական , որուն
յանձնուած էր Հայաստան , միացնելով
նախարարները՝ յաղթեց անոնց , և վռնտեց
զԱերսէհը :

Տիրան ի՞նչու տուրք տալ սկսաւ Պարսից .

142 . Տիրան Հայաստան դառնալուն պէս
սկսաւ բոլորովին թուլութեամբ և անկար-
գութեամբ կառավարել , անոր համար Հա-
պուհին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ , և լա-
կաւ անոր ալ տուրք տալ , ինչպէս Յունաց
կուտար :

Հապուհ ի՞նչու բարկացաւ Տիրանին դէմ .

143 . Հապուհ սաստիկ բարկացաւ Տի-
րանին դէմ , վասն զի երբ Յուլիանոս ուրա-
ցող կայսրը Պարսից վրայ կ'երթար , Տիրան
վախնաւորով՝ օգնած էր Յուլիանոսին :

Տիրան ինչ անգթութիւն դորձեց .

144 . Տիրան մեծ անգթութիւն մ'ըրաւ
Յուլիանոսին պատճառաւ . վասն զի Յուլիա-
նոս իր պիղծ պատկերը խրկեց Տիրանայ , որ
եկեղեցւոյ մէջ կախել ասց . և երբ Ս . Յու-
սիկ Կաթողիկոսը դէմ դրաւ և չուզեց Մու-
սուծոյ տաճարը պղծել , ու պատկերը ռանա-
կոխ կտորտեց . Տիրան բարկանալով՝ այնչափ
ծեծել տուաւ Ս . Հայրապետը՝ որ վախճա-
նեցաւ ծեծին տակ :

Հապուհ ինչպէս հանեց իր վեճը Տիրանէն .

145 . Իսկ շատ չանցաւ իր պատիժն ալ
տուաւ Տիրան . վասն զի Յուլիանոս Պարսից
հետ ըրած պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ ,
և Հապուհ Տիրանէն վրէժն առնելու համար
բարեկամութիւն կեղծելով իրեն կանչեց Տի-
րանը , և անոր աչերը կուրցնել տուաւ . Մ. յու-
պէս 11 տարի թագաւորեց Տիրան . Քրիս-
տոսի 364 թուականին :

ԱՐՀԱԿ Բ .

Ո՛վ էր Արշակ Բ . և ինչպէս մարդ .

146 . Տիրանին յաջորդեց իր որդին՝ Ար-
շակ : Ասիկա Արշակունի թագաւորաց մէջ
ամենէն մոլի , անկարգ և վատաբարոյն եղաւ .
երբեմն Յունաց և երբեմն Պարսից խաղաղիկ ,
և երբեմն այս երկուքին ալ ատելի . և իր նա-
խադասացն եւս ատելի , և իր անգթութիւն-
նեցումն ալ երեւեղի :

Ի՞նչու Յուճաց կայսրը Թէոդոս զօրապետը խրկեց Հայաստանի վրայ .

147 . Պարսիկ և Յոյն իրենց մէջ ունեցած ատելութենէն , Յոյնը ստիպեց Ղ՛րշակ որ Պարսից չժառայէ . և երբ Ղ՛րշակ մտիկ չըրաւ , Յուճաց կայսրը նեղանալով՝ Թէոդոս զօրապետը շատ զօրքով Հայաստանի վրայ խրկեց :

Ո՞վ իջեցուց Յուճաց կայսեր բարկութիւնը .

148 . Ղ՛րշակ Յուճաց Վաղենտինոս կայսեր բարկութիւնը իջեցնելու համար , Ս . Սուսանոյրչի թուանը թողը Սեծն Ներսէսը կոստանդնուպօլիս խրկեց , որ իր սքանչելի և քաղցր բնաւորութեամբը հաճեցուց կայսրը , և ամէն բան կարգի դրաւ : Ասոր վրայ Պարսից թագաւորը Շապուհ՝ Ղ՛րշակին նեղացաւ , և պատեհ առթի մը կ'ըստասէր Ղ՛րշակէն վրէժն առնելու :

Ի՞նչու Ղ՛րշակին և Նախարարաց մէջ դժտութիւն ծագեցաւ .

149 . Ղ՛րշակ ամօթ չսեպեց այսպէս մէյմը Յուճաց և մէյմ՝ ալ Պարսից սիրտն առնելու համար այնչափ վատանալը . այլև սկսաւ Հայ Նախարարներուն հետ ալ թշնամանալ , և ընտանի սպառերազմ յարուցանել : Ղ՛րշակաւան անուենով աւան մը շինեց , և որպէս զի շուտով լեցնէ զայն բնակչօք , հրաման ըրաւ որ հոն փախչողը դատաստանէ ազատի . աւտով անզգամ ու չարագործ մարդերով լցաւ աւանը : Նախարարներն այս անկարգութեան դէմ դրին . վասն զի շատերուն ծառայներն ի

րենց տիրոջ ինչքերը յափշտակած կամ գող-
ցած՝ Արշակաւան փախած էին : Արշակ մտիկ
չըրաւ անոնց բողոքը :

Արշակ ի՞նչու Վրաստան փախաւ .

150 . Նախարարները Հապուհին՝ դիմե-
ցին , որ Յուդայ հետ ըրած պատերազմէն
կը դառնար . Հապուհ օգնեց անոնց , բայց
Արշակ իմանալով՝ փախաւ , և Վրաց ապա-
ւինեցաւ :

Արշակ ի՞նչպէս դարձաւ Հայաստան .

151 . Արշակ Վրացմէ շատ զօրք ժողոված ,
եկաւ նախարարաց դէմ՝ պատերազմի . արիւն-
հեղութիւնը սոսկալի էր , և բաւական ժա-
մանակ տեւեց : Սոյն միջոցին Յուդայ Վաղէս
կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք խրկեց , վասն զի
լսէր էր որ Արշակ Պարսից օգներ է , անոնց
Յուդայ վրայ գալու ատենը :

Արշակ նեղը մտալով ի՞նչ հնարք մտածեց .

152 . Արշակ բոլորովին շուարած , նորէն
Ս . Ներսիսի ինկաւ , որ շատ դժուարու-
թեամբ նախարարները հաշտեցուց թագա-
ւորին հետ . և վերջը Արշակին սրդին Պապը
պատանդ առած կոստանդնուպօլիս Վաղէս
կայսեր գնաց : Բայց Վաղէս Արիոսեան ըլլա-
լով մէկէն քշել տուաւ Ս . Ներսէսը , և դա-
շինքն ալ չընդունեց :

Ս . Ներսիսին հեռանալէն ետքը ի՞նչ ընթացք ունեցաւ
Արշակ և ի՞նչու Պարսից անձնատուր եղաւ .

153 . Խելքը գլուխը չըրաւ Արշակ , և
Ս . Ներսիսի Հայաստանէն հեռացած ատենը՝

դարձեալ իր ոխը նախարարներէն առնել կ'ուզէր . շատ մարդ անիրաւութեամբ սպաննեց . և նորէն սկսան խռովութիւնները : Հապուհ ալ իր ոխն առնելու համար , նորէն շատ զօրք խրկեց Հայաստան : Նախարարներն ալ Արշակէն ձանձրացած՝ և անոր զայրացած , միացան Հապուհին զօրաց հետ , որով Արշակին ճարը հատնելով անձնատուր եղաւ Պարսից :

Ի՞նչ բաւ Հապուհ զԱրշակը , և ի՞նչ միջոց գործածեց Հայաստանի տիրելու .

154 . Հապուհ Արշակը շղթայակապ Այուշ բերդը խրկեց . և որպէս զի դիւրաւ Հայաստանի տիրէ , ուզեց որ հայերն արեւապաշտ ընէ :

Հապուհ իր նպատակին զով գործակից գտաւ .

155 . Հապուհ իր այս նպատակին գործակից գտաւ Սերուծան Արծրունի և Վահան Վամիկոնեան ուրացող նախարարները . որոնց թագ և պատիւ խոստանալով , շատ զօրքով խրկեց , որ երթան Հայերն արեւապաշտ ընեն : Անոնք ալ եկան ամէն չարիք հասուցին Հայոց :

Արշակ ի՞նչպէս մեռաւ .

156 . Արշակ ալ լսելով այն ամէն չարիքները , յուսահատելով ինքզինքը սպաննեց . 18 տարի չափ Աղգին տունը կործանելու համար թագաւորելէն վերջը , Քրիստոսի 382 թուականին :

Արշակայ մէկ անգթութեան գործն ալ ո՞րն եղաւ .

157 . Պատմութիւնը կը ցուցընէ թէ Ար-

շակ իր անկարգ և անդգամ ընթացքովը ի՛նչ
աստիճան պղտիկցուց տէրութիւնը, և ի՛նչ
աղէտներ հասուց Ազգին: Իր մէկ անգթու-
թեան գործն ալ եղաւ, իր եղբօրորդին Վը-
նելը անպարտ տեղն սպաննել տալը, նախան-
ձոտ մարդոց սուտ ամբաստանութիւններու
ականջ դնելով: Այս ալ բաւական չեղաւ,
Վնելին Փառանձեմ կինն ալ իրեն երկրորդ
կին առաւ, որ Մըշակին առջի կինը Ալմալիա-
դան թու՛նաւորել տուաւ, ամբարիշտ քահա-
նայի մը ձեռօք Ա. Հաղորդութեան մէջ թոյն
խառնել տալով:

ՊԱՊ

Հայաստան ի՛նչպէս ազատեցաւ իր թշուառութիւններէն:

158. Հայաստան իր թշուառութիւններէն
շուտով ազատեցաւ. վասն զի Ա. Աերսէս
որ Աեծն թէոդոսին կայսր ընտրուելովը ար-
տորէն ազատած էր, և շատ սրատուով կը կե-
նար անոր քով, ու նոյն միջոցին եղած Ա. Պօլ-
սոյ Ա. Դողովոյն ներկայ գտնուող սրբազան
հայրապետներէն մէկն ալ էր եղած, աղաչեց
թէոդոսին, որ Պապը թագաւոր դնէ և Հա-
յոց օգնէ:

Ա. Աերսիսի խնդիրն ընդունուեցաւ:

159. Ինդունեց թէոդոս Ա. Աերսիսի
խնդիրը, և Պապը Տերենտիանոս զօրապետին
հետ շատ զօրքով Հայաստան խրկեց, որոնք
եկան Պարսիկները վճռուեցին մեծ պատերազ-
մով մը:

Պատերազմին ժամանակ ի՞նչպէս օգնեց Ս. Ներսէս .

160 . Պատերազմը Չիրաւ դաշտին վրայ
եղաւ , որուն սկսելէն մինչև վերջը բազկա-
տարած աղօթքի կեցաւ Ս. Ներսէս Նստա-
լերին վրայ , որով յաջողակ քամի մը սկսաւ
փչել Պարսից դէմ , և ամպ մ'ալ արևը ծած-
կեց որ Հայերը չնեղէ :

Պատերազմը ի՞նչպէս վերջացաւ .

161 . Պատերազմը սաստկու թեամբ յառաջ
գնաց , մինչև Պարսից կողմը փախչիլ սկսաւ :
Սերուժանի ձին վիրաւորուած ըլլալով չկր-
ցաւ փախչիլ , և Սմբատ Բագրատունիին
ձեռքն ինկաւ : Սմբատ հրաշէկ շամփուր մը
ստակի ձեռով Սերուժանի գլուխը դրաւ , ը-
սելով « Արդտակեմ գլքեզ , Սերուժան , որով
հետև Հայոց թագաւոր ըլլալ կ'ուզէիր , և
ես որ ասպետ և թագադիր եմ , պէտք է որ
իմ հայրենական պաշտօնս ի գործ դնեմ » :

Պատերազմին վերջն ի՞նչ եղաւ .

162 . Այնուհետև Հայաստան խաղա-
ղացաւ , և Պապ թագաւորեց , որ Յունաց
զօրքը առատ պարգեւով ետ խրկեց , և թէ
ինք և թէ նախարարները խօսք տուին սրբոյն
Ներսիսի , որ անկէ ետքը հաւատարմութեամբ
ծառայեն Աստուծոյ :

Ս. Ներսէս ուրիշ ի՞նչ բարեգործութիւններ ըրած է .

163 . Սուրբն Ներսէս , մեր բարերարը ,
բոլոր այս աղէկութիւններէն զատ , ուրիշ
շատ բարեգործութիւններ ալ ըրած ունի :
Ամեն տեղ աղքատանոցներ և հիւանդանոց-

ներ շինել տուած է . շատ ալ օտարանոցներ ,
 վանքեր և դպրոցներ հաստատած , ամէնն ալ
 իր եկամուտովը . որպէս զի հաստատ ու ան-
 խախտ մնան միշտ :

Ինչպէս վախճանեցաւ Ս . Ներսէս , և անոր տեղն ո՞վ անցաւ .

164 . Ասանկ բարերար և սուրբ անձ մը՝
 իր բարիքը վայելող անձէն թուեալ որու եցաւ ,
 վասն զի Պապ չկրցաւ դիմանալ Ս . Ներսիսի ,
 որ անոր ըրած չարութիւնները և անկարգու-
 թիւնները կը յանդիմանէր . և անկէ ազատե-
 լու համար , գաղտնի թոյն տալ տուաւ . և
 անոր տեղը Շահակ անուանով մէկը Վաթողի-
 կոս դրաւ , առանց Վեօարիոյ Արքեպիսկոպո-
 սին ձեռնադրել տալու , ինչպէս որ մինչև
 նոյն ժամանակը սովորութիւն էր :

Պապ ինչպէս մեռաւ և ո՞ւր .

165 . Պապ ալ շատ չթաղաւորեց . վասն
 զի թէօդոս կայսրէն ապստամբելով , ինքն ալ
 բռնուեցաւ և Վոստանդնուպօլիս խրկուե-
 ցաւ . ուր կայսրը գլուխը կտրել տուաւ , 7
 տարի թաղաւորութիւն ընելէն ետքը . Քրիս-
 տոսի 388 թուականին :

ՎԱՐԱԶԴԱՏ , ԱՐՇԱԿ Գ . ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ .
 և ԽՈՍՐՈՎ Գ .

Պապին տեղ ո՞վ յաջորդեց .

166 . Թէօդոս Պապին տեղ Արշակու-
 նի կտրիճ մը Վարադդատ անուան Հայոց թա-
 զաւոր դրաւ :

Վարազդատ ի՞նչ քաջութեան գործեր ունէր .

167 . Վարազդատ իր քաջութիւններովն երեւելի եղած էր Յունաց մէջ . անգամ մը հինգ Ղոնգոբարտացիի դէմ ելլելով՝ մէկմէկու ետեւ հինգն ալ սպաննեց : Բերդի մը վրայ վազելով տասնևեօթը հոգի ետեւ ետեւետով զարկաւ սպաննեց . դարձեալ Հայաստան եկած ժամանակը Նսիրատ գետին քանուս երկու կանգուն լայն մէկ տեղէն անդին ցամփեց :

Վարազդատ ի՞նչու Կոստանդնուպօլիս գնաց .

168 . Վարազդատայ թագաւորութիւնը շատ քիչ տեւեց . ըստ որում Վարազդատ չուզելով Յունաց զօրավարներուն իշխանութեան տակ ըլլալ, միտքը դրաւ Պարսից օգնութեամբը ապստամբիլ : Բայց այս բանաթէոդոս լած ըլլալով, Վարազդատ Կոստանդնուպօլիս գնաց որ զինքն արդարացնէ . կայսրը բարկութենէն առանց տեսնելու մէկէն աքսորել կուտայ զինքը՝ հեռու կղզի մը :

Վարազդատին տեղ սրօնք դրուեցան .

169 . Վարազդատին տեղ Պապայ երկու որդիքը Մըշակը ու Վաղարշակը Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ թէոդոս . որպէս զի եթէ մէկն ապստամբի, միւսը հաւատարիմ մնայ : Մըշակ Դուին քաղաքը դրաւ իր աթոռը, իսկ Վաղարշակ Նըրիդա քաղաքը, որ և ոչ տարի մը թագաւորելով մեռաւ :

Յոյնք և Պարսիկք ի՞նչպէս բաժնեցին Հայաստանը .

170 . Նոյն միջոցին Յոյնք և Պարսիկք ու

ըռչեցին որ Հայաստանին արևելեան մասը
Պարսից իշխանութեանը տակ ըլլայ . և արև-
մուտեանը՝ Յունաց . այս պատճառաւ Արշակ
չուզեց Պարսից ծառայել . և Յունաց մասը
գնաց , ու աթոռը Արիդա փոխեց :

Պարսիկք իրենց մասին վրայ թագաւոր դրին .

171 . Հապուհ Պարսից թագաւորը նե-
ղանալով այս բանիս վրայ , Արշակունեաց ցե-
ղէն խոսրով անուշով մէկը թագաւոր դրաւ
իր մասին վրայ :

Ինչպէս միացաւ երկուքի բաժնուած այս թագաւորու-
թիւնը .

172 . Արշակ քիչ ատենէն մեռնելով ,
խոսրով Յունաց կայսեր խոստացաւ հարկը
վճարել , եթէ անոր մասին ալ ինք թագաւո-
րէ . և կայսեր հաճութեամբը բոլոր Հայոց
վրայ թագաւոր եղաւ խոսրով Գ :

Խոսրով որչափ տարի իշխեց .

173 . Հայ նախարարներուն անմիաբա-
նութիւնը , և Հայ թագաւորներուն թու-
լութիւնը արդէն առիթ տուեր էին , որ Պար-
սիկք զօրանան և բռնանան մեր վրայ : Օրու
տեղը խոսրով փորձ փորձեց Պարսիցմէ ապրա-
տամբելու . վասն զի տիրադաւ նախարարնե-
րուն մատնութեամբը Հապուհ անհամար
զօրքով իր Արտաշէր որդին խրկեց , որուն
դէմ չկրնալով ելլել խոսրով անձնատուր եղաւ .
և այսպէս 5 տարի թագաւորելէն ետքը , շու-
թայակապ Անյուշ բերդը բանտարկուեցաւ ,
Քրիստոսի 399 թուականին :

ՎԻԱՄՇԱՊՈՒՋ և ԱՐՏԱՇԷՍ Գ.

Խոսքովի տեղն ով անցաւ .

174 . Արտաշիր՝ Խոսքովու տեղն անոր
Վաւաճապուն հղբայրը թագաւոր դրաւ
Հայոց :

Վաւաճապուն ինչպէս կառավարեց Հայաստանը .

175 . Վաւաճապուն իմաստուն մէկն ըլ-
լալով, իր տէրութեան տկարութիւնը ճանչ-
նալով, ամենեւին ապստամբութիւն չխորհե-
ցաւ . այլ ուզեց որ միշտ հնազանդ մնայ Պար-
սից, և իր երկրին բարելաւութեանը ջանայ .
ինչպէս որ իր օրովն ալ քիչ մը խաղաղացաւ
Հայաստան :

Ասոր ատենը որ Ս . Հայրերը կը փայլէին մեր Ազգին մէջ .

176 . Այս խաղաղութեան միջոցին կը
փայլէին Հայաստանի մէջ Ս . Սահակ Պարթև
հայրապետը, և Ս . Սեպրուպ . որոնք Վաւա-
ճապհոյ ուսումնասիրութիւնը տեսնելով, ե-
տեւէ եղան հայերէն գրեր գտնելու, դպրոց-
ներ բանալով Ազգին ուսումնական կենդանու-
թիւն տալու . և յաջողեցան իսկ այս ձեռնար-
կութիւններուն մէջ : Ահա այս ժամանակն է
որ Հայ Մրադխտութեան Սկեդարը կ'ըսուի,
և մեր շնորհալի Թարգմանչաց շնորհիւ ծաղ-
կեցան դպրութիւնք, և թարգմանուեցաւ
Առաւածաշունչ Ս . Սատեանը, և ուրիշ շատ
գրքեր :

Թարգմանչաց մէջ ուրիշ օրօնք երևելի եղան .

177 . Այս Թարգմանչաց մէջ երևելի ե-

ղան Ս . Մեարոպէն և Ս . Սահակէն զատ ,
Սովսէս խորենացի քերթողահայր , Լեղնիկ բաջ
հայկաբան , Կորիւն տրամաբան , Լեղիշէ քաղց-
րաբան , Լեղան Լըծրունի՝ որուն աշակերտը
Պաղար Ճարտասան , Սամբրէ վերժանող :

Վռամշապուհ ուրջան իշխեց .

178 . Վռամշապուհ 21 տարի թագաւու-
րելէն ետքը մեռաւ , իր խաղաղասէր և ու-
սումնասէր բարբոժը Հայոց սրտին երախտաւ
գիտութիւնը վայելելու արժանաւորութիւնը :

Վռամշապուհէն ետքը ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան .

179 . Վռամշապուհէն ետքը դարձեալ Հա-
յաստան տակնուվրայ եղաւ . վասն զի Պարս-
սիկք օր ըստ օրէ զօրացած բոլոր ճիգ կը թա-
փէին Հայերը կրակադաշտ ընելու : Հայք
ալ իրենց անմիաբանութիւնովը , և մանա-
ւանդ տգէտ նախարարներուն երկպառակու-
թիւնով աւելի տկարացեր էին , և մօտ էր
Լըշակունի հզօր թագաւորութեան ի սպառ
բարձումը :

Վռամշապուհոյ ոմ յաջորդեց .

180 . Վռամշապուհոյ տեղ , ըստ որում ա-
նոր սրդին Լըտաշէս դեռ պզտիկ էր , թա-
գաւոր նստաւ նորէն խոսրով Գ . աղաստած
իր բանտարկութենէն . բայց մէկ տարիէն
մեռաւ :

Խոսրովու ոմ յաջորդեց .

181 . Խոսրովին տեղ՝ Յաղկերտ Պարսից
թագաւորն իր սրդին Շապուհը Հայոց թա-
գաւոր դրաւ . որպէս զի Հայերը դիւրաւ կը-

բախապաշա ընէ : Բայց քիչ մը ժամանակ ետ-
քը Վռամ Պարսից Թագաւորը՝ Վռամշապ-
հոյ որդին Արտաշէսը Թագաւոր դրաւ :

Արտաշէս ինչ վարք ունեցաւ .

182. Հայոց Տէրութեան կործանումն
արդէն մօտեցած ըլլալով, Արտաշիսի նման
զեղիս ու մոլի Թագաւոր մը, և նախարարաց
նման վատասիրտները փութացուցին այդ կոր-
ծանումը : Եւ ահա նախարարք ձանձրացած
Թագաւորութիւն ունենալէ, ալ չուզեցին
Հայ Թագաւոր . և աւելի աղէկ սեպեցին
Պարսիկ իշխանով մը կառավարուիլը . և ա-
սանկ խնդրեցին Վռամէն . որ պատրաստ էր
ասանկ խնդիր մը շուտով ընդունելու :

Ո՛վ դէմ կեցաւ նախարարաց այս որոշմանը .

183. Նախարարները մոտիկ չըրին ամե-
նեին Ս. Սահակին Թախանձանքներուն, որ
կ'աղաչէր և կ'արտասուէր ետ կեցնելու զա-
նոնք այս չար խորհրդէն, աւելի լաւ սեպե-
լով զեղիս բայց Հայ Թագաւորի հպատա-
կելը քան օտարազգիի ծառայելը . սակայն
բան մը չկրնալով ընել, ինքն ալ բանտարկ-
ուեցաւ . Արտաշէս ալ արսորեցաւ, 6 տարի
Թագաւորեւէն ետքը :

Ե՛րբ վերջացաւ Արշակունեաց Թագաւորութիւնը .

184. Ահա այսպէս վերջացաւ Արշակունե-
եաց հզօր Թագաւորութիւնը Քրիստոսի 433
Թուականին, անխոհեմ և կարճամիտ նախա-
րարաց ձեռք . և այն օրէն մէյմ 'ալ չշտկուե-
ցաւ Հայոց բաղդը . և միշտ աղէտք ու տա-
ռապանք կրելու գողցեալ դատապարտուեցանք :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԸ, ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐԸ
և ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

ՎԵՏԻՔՐԱԳՈՒՆ և ՎԱՍԱԿ ՍԻՆԻ մարզպաններ :

Արշակունեաց թագաւորութեան վերնալէն վերջը ի՞նչպէս
կը կառավարուէր Հայաստան .

158 . Արշակունեաց թագաւորութեան
վերնալէն վերջը , Պարսից թագաւորն իր կող-
մէն իշխան մը կը խրկէր՝ որ Հայաստանի հար-
կը ժողովէ , և հոն նստելով զգուշանայ աշխար-
հին . այս իշխանը Մարզպան կ'ըսուէր :

Առաջին մարզպանն ո՞վ եղաւ , և ո՞վ յաջորդեց անոր .

186 . Առաջին Մարզպանն եղաւ Վեհմի-
հրըշապուհ , որ բնութեամբ լաւ մարդ մը
ըլլալով՝ 14 տարի աղէկ կառավարեց . և յե-
տոյ ասոր տեղը դրուեցաւ Վասակ Միւնեաց
իշխանը , որ Հայ ըլլալով Հայոց ուրախու-
թիւն և մխիթարութիւն տալու փոխանակ ,
չարիք չմնաց հասուց Նզդին :

Պարսիկները Հայոց տէրութենէն զատ ուրիշ ի՞նչ ձեռք
ձգել կը ջանային .

187 . Պարսիկները Հայոց տէրութիւնը
ձեռք ձգելէն ետեւ , անոնց կրօնին ալ դէմ
յայտնի յարձակմունք ընելու ելան . որպէս
զի զանիկա ալ ջնջելով՝ ամբողջ ազգն իրենց
մէջ ընկզմէն և բոլորովին կորանցնէն : Բայց

Հայոց մէկ մասն իր առաջին կորուստովը խղ-
րատուած ըլլալով, և մանաւանդ իր կրօնասի-
րութեան եռանդէն յորդորուելով և մղուե-
լով, իր հոգեւից առաջնորդներուն հետ մէկ
տեղ բոլոր զօրութեամբ այս երկրորդ դարա-
նակալութեան դէմ զինեցաւ :

Յաղկերս ի՞նչ հնարքներ բանեցուց Հայերը կրակապաշտ
ընելու .

188 . Յաղկերս Բ . Պարսից թագաւորը
Հայերը կրակապաշտ ընելու շատ հնարքներ
բանեցուց : Արպէս զի Աղգին մեծերը և պա-
տերազմական զօրութիւնը Հայաստանէն հե-
ռացնէ, հրաման ըրաւ և շատ զօրք բերել
տալով, Հոնաց դէմ եօթը տարի պատերազ-
մի աշխատցուց : Այս միջոցին կրակապաշտու-
թեան ստիպմունք ըրաւ քոյն եղող նախարա-
րաց, որոնց մէջէն յայտնի դէմ դրաւ Վա-
րեգին քաջ նախարարը, որ բանտարկուեցաւ :
Իսկ Ատովմ Վնունի և Վանաճիհր Աշտուհի
իրենց զօրքովը Յաղկերտին բռնութենէն
փախչելու ատեննին, Յաղկերտ ետեւնուն
զօրք խրկեց և ջարդել տուաւ զանոնք :

Դենշապուհ ի՞նչու եկաւ Հայաստան .

189 . Յետոյ Յաղկերտ Դենշապուհ ա-
նունով քննիչ մը խրկեց Հայաստան, որ Հա-
յերը շատ նեղեց . և թուղթ մ'ալ գրել
տուաւ Հայոց, ստիպելով որ կամ պատասխա-
նը տան և կամ Պարսից կրօնքը ընդունին .
Յովսէփ կաթողիկոս Աղգին միաբան հաւա-
նութեամբը թղթին պատասխանը գրեց :

Հայոց գրած պատասխանին վրայ ի՞նչ ըրաւ Յաղկերտ .

190 . Այս պատասխանին վրայ Յաղկերտ կատարելով հրաման գրեց , և բոլոր Աղղին մեծամեծ նախարարները Պարսկաստան կանչեց : Երբ նախարարները ճարերնին հատած ելան Պարսկաստան գացին , Յաղկերտ զամէնքն ալ բանտ դնել տուաւ , և կ'ըստիպէր որ հաւատքնին ուրանան , և իրեն հետ երկրպաշտութիւն ընեն արեգական :

Նախարարներն ի՞նչ ըրին .

191 . Նախարարները տեսնելով որ եթէ իրենք Յաղկերտի կամքը չկատարեն , պիտի նահատակուին հոն , և անդին բոլոր Հայաստան դիւրաւ ոտքի տակ պիտի երթայ . ուստի աւելի աղէկ սեպեցին երեսանց հաճութիւն տալ Յաղկերտին կամացը :

Նախարարաց ուրացութիւնը տեսնելով ի՞նչ ըրաւ Յաղկերտ .

192 . Յաղկերտ մեծ ուրախութեամբ ընդունեց զանոնք , և մեծամեծ պարգեւներով և շատ ալ մոգերով և զօրքով Հայաստան խրկեց , որ երթան բոլոր Աղղը կրակապաշտ ընեն :

Մոգերն ի՞նչ ընդունելութիւն գտան Հայերէն .

193 . Մոգերն աղէկ ընդունելութիւն գտան Հայերէն . վասն զի առաջին փորձի մը մէջ , Ս . Ղեւոնդ և ուրիշ արժանընտիր քահանայներ ժողովրդեան հետ ինչպէս որ Հայոց սովորութիւնն է՝ հաստ գաւազաններով յարձակեցան մոգերուն վրայ , և աղէկ ջարդ

մը տուին, անանկ որ լեզապատառ փախուցին զամէնքն ալ :

Ուրացեալ նախարարներն ամէնն ալ զղջացին :

194. Իսկ ուրացեալ նախարարները Յովսէփ Կաթողիկոսի ոտքն իյնալով՝ զղջացին իրենց ակամայ ուրացութեանը վրայ. վասն զի Հայաստանի փրկութեանը համար առ ժամընայնպիսի զիջում ըրեր էին. միայն Վասակ սրտանց ուրացած էր, և ամէն հնարք ի գործ կը դնէր կրակապաշտութիւնը մոցնելու ի Հայաստան :

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վասակ ի՞նչ վատ ընթացք բռնած էր :

195. Վասակ գաղտուկ և յայտնի կը ջանար կրակապաշտութիւնը մուծանել Հայոց մէջ. և երբ կը բռնուէր, իսկոյն սուտ երդումներով և սուտ զեղջերով կ'ազատուէր բարեսիրտ Հայոց ձեռքէն :

Վասակ կրցաւ համարձակ Պարսից հետ միանալ :

196. Իսլաական չէին Պարսից երեսէն մեր Բզգին կրած ցաւերը, պէտք էր որ աւելիս կրէ Վասակ հայ նախարարին և մարդպանին ձեռքէն ալ : Վերջապէս Վասակ կեղծ դիմաւ կը երեսէն վար առաւ, և յայտնի համարձակ միացաւ Սիհրներուհ սլարսիկ հաղարապետին հետ, որ անհամար զօրքով կուգար Հայերն ընկճելու, և բոլորովին ջնջել վերցնելու Վերիստոնէական սուրբ կրօնը :

Հայերն ինչպէս պատրաստուեցան մեծ պատերազմին .

197 . Հայոց կենդանի և միշտ մնալնուն բաղդն անանկ պարագայի մէջ՝ անոնց սուրբ կրօնքէն կախում ունէր, և կրօնքն ալ այս պատերազմին վախճանէն . ուստի Հայերը մեծ փութով սկսան ամէն կողմէ գալ հասնիլ Մարայր գեղին քովերը, իբրև վաթսուն և վեց հազար հոգի, և այս վերջին պատերազմը իրենց արիւնովը գնել :

Հայք ինչ ուխտ ըրին .

198 . Իրենց այն դառն վիճակին մէջ կարծեա թէ հոգի առած և զօրացած էին Հայք, և բարձրացնելով իրենց ձայնը յերկինս, կոչեցին Մատուծոյ գթութիւնը յօգնութիւն, նուիրեցին Մատուծոյ իրենց սիրտը, և Քրիստոնէութեան նահատակներ ըլլալ ուխտեցին որ մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլը պաշտպանելով Քրիստոնէութեան սուրբ հաւատքը, Քրիստոնեոյ ու Հայ մեռնին :

Այնքան հազարաւոր Հայոց առաջնորդն ով եղաւ .

199 . Այնքան հազարաւոր Հայերն ի մի ժողովող և ի մի նպատակ առաջնորդող քաջ ու հզօր սպարապետ մը կ'ուզէր . և Մատուած ալ պարգեւած էր Քրիստոնէութեան այդ աննրկուն աստուծանը, Վարդան Վամիկոնեանը, որ երկնային զօրութեամբ և Քրիստոսի սիրով զօրացած, Հայրենեաց գերութեան վիճակին մէջ Հայրենեաց փրկութեան խորհրդով և եռանդով վառուած էր :

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՅ և Ս. ՂԵՒՈՆԻ ԽՐԱԽՈՑՄԱՆԵՐԸ

Պատերազմին առջև օրը ի՞նչ պատրաստութիւն տեսնե
վարդանանք :

200. Հողեգալստեան վեցերորդ երե-
կոյն, որ երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլ-
լար, բոլոր Վարդանանք խոստովանեցան և
հաղորդուեցան Քրիստոսի սուրբ մարմնոյ և
արեան, որպէս զի հողւով և մարմնով զօրա-
նան :

Ի՞նչ ոգւով կեցած էին :

201. Հոն ամէնքը զուարթ էին, և զի-
րար կը խրախուսէին. հոն մոռցուած էին
հայր, մայր, քոյր, աղգական, բարեկամ ա-
նունները, ամէնքը Նղբայր էին ի Քրիստոս
յոյսն մեր, ամէնքն երկնային սուրբ սիրով
վառուած, ամէնքն ալ մահուան պատրաստը-
ւած, որպէս զի յաւիտենական աշխարհին
ուրախութիւններէն չզրկուին :

Վարդան ի՞նչպէս խրախուսեց իր զօրքը :

202. Հոն Ս. Վարդան վերջին և աղդու-
յորդոր մը տուաւ, որով կը ծանուցանէր թէ.
ուրիշ պատերազմներու մէջ ըրած քաջու-
թիւններնուս փոխարէն՝ մարմնաւոր պատիւ-
ներ առած եմք. բայց այն քաջութիւնները
անարգ և անօգուտ էին և պարգևներն ալ
ոչինչ : Հիմա որ չէթէ անցաւոր թագաւորի
համար, այլ երկնից և երկրի ստեղծող և մեր
Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի համար պիտի
պատերազմինք, ո՞րչափ պէտք է որ արի ան-

յողդողդ և աննկուն սրտով դիմենք մեր թըշնամւոյն վրայ, ու մեր արեամբը միշտ հաստատ պահեմք Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին Հայաստանի մէջ: Աստի, ըսաւ Ս. Վարդան, չի վախնանք անոնց սուրերէն, որ միայն մեր մարմինը մեռցնելու կարող են և ոչ հոգինիս. կամ յաղթենք՝ որ բարձրանայ ճշմարտութիւնը, և կամ մեռնինք այնպէս՝ որ մեր թշնամւոյն զօրութիւնները խորտակուին, և ամօթահար լքանին: Այն մեռնինք, բայց Հայ անուան և մեր քաջութեան մէջ վատուածիւն չընդունինք:

Վարդանին պէս ուրիշ ո՞վ զօրութիւն կը թելադրէր.

203. Ս. Վարդան կնքեց խօսքը, և ինք ու իրենները երկնային զօրութեամբ լցուած էին, և ամենուն դէմքը կը լուսափայլէր: Այս արի սրտերուն ուրիշ վեհ զօրութիւն թելադրող մ'ալ կար. այն էր Ս. Ղևոնդ:

Ս. Ղևոնդ ի՞նչ կատարելութիւններ ունէր.

204. Ս. Ղևոնդ՝ աստուածային արքա զան պաշտամանց նուիրուած, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անձնանուէր պաշտօնեայ մ'էր, Աստուածային փառաց և Հայրենեայ պատուոյն նախանձախնդիր և արիասիրտ քահանայ մը, որ աշխարհիս մէջ էր՝ բայց զաշխարհ ուրացած, և իր երկնաւոր վարդապետին հաւատարիմ աշակերտ կը գտնուէր:

Ի՞նչու Ս. Ղևոնդ և ուրիշ կրօնաւորք բանակը փութացեր մտեր էին.

205. Սուրբն Ղևոնդ մարմնաւոր չհամար.

րեց այն կռիւը, զոր հանդերձեալէր ընել
 Ս. Վարդան. ուստի ինք և ուրիշ առաքինի
 կրօնաւորք փութացեր մտեր էին բանակին
 մէջ՝ վհատած սրտերը քաջալերելու, վշտա-
 ցածները մխիթարելու, և բոլորն ալ զինուորք
 Քրիստոսի ընելու: Սուրբ Վեռնիկ իր ազ-
 դու ասենախօսութեամբք կը խրախուսէր զա-
 մէնքը. « Սի միայն առաքինեաց զօրացուց-
 չին Յիսուսի Քրիստոսի ապաւինելու, անոր
 սիրոյն համար պատերազմելու և մեռնելու
 իսկ »:

Ի՞նչ ներդրածութիւն ըրին Ս. Ղեւնդի խօսքերը.

206. Այնպէս ներդրածեց Արքայն Ղե-
 ւանդի խօսքերն ընդհանուր բանակին վրայ,
 որ զուարթութեամբ միաբարբառ աղաղա-
 կեցին. « Թող հաւասարի մեր մահը արդար-
 ներուն մահուան, և մեր արեան հեղումը
 սուրբ մարտիրոսաց արեան, և հաճի Աստուած
 այս կամաւոր պատարագիս, և իւր Այլեղեցին
 չտայ հեթանոսներուն ձեռքը »:

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ, և ԱՏԲՈՐՄԻՉԻ
 մարգարան:

Ե՞րբ սկսաւ պատերազմը, ու ի՞նչպէս.

207. Աւաւօտուն սկսաւ պատերազմը
 խիստ կատաղութեամբ, Աւարայրի դաշտին
 մէջ՝ Տղմուտ գետին եզերքը: Պատերազմին
 տեսիլն անգամ մարդ կը օտրտափեցնէր. և
 քաջ Վարդանանք այնպիսի բուռն զօրու-

Թեամբ յառաջ կը վազէին Պարսից վրայ, որ
Պարսից բանակին բոլոր կարգերն ու կար-
գադրութիւնները խառնակեցան:

Ինչպէս նահատակուեցաւ Ս. Վարդան, և ուրիշ քանի
հոգի նահատակուեցան:

208. Ինչնարին է նկարագրել Ս. Վար-
դանայ գործած քաջութիւնները, և թէ ինչ
արագութեամբ վազեց հասաւ Պարսից բա-
նակին մէջ տեղը, ուր ինք ալ ամէն կողմանէ
հարուած ընդունելով և վիրաւորուելով՝ ին-
կաւ մեռաւ, բայց ղկեղեցին Քրիստոսի և
Հայաստան ազատեց, մեծ ջարդ և սարսափ
տալով Պարսից: Այն օրը Ս. Վարդանայ հետ
նահատակուեցան հազար երեսունեւեց ան-
ձինք, որոնք ընդունեցին Քրիստոսի ձեռքէն
երկնային փառաց անթառամ պսակը: Աւստի
և օրհնեալ է Վարդանայ և իր ընկերակցաց
յիշատակը. ինչպէս որ ամէն տարի Հայաս-
տանեաց ուղղափառ Ս. Դեղեցին փառա-
ւոր հանդիսիւ կը տօնէ անոնց սուրբ յիշա-
տակը:

Պատերազմին վերջն ինչ եղաւ:

209. Ս. Վարդան նահատակուած ըլլա-
լով և օրն ալ իրիկուն եղած, Հայերը զար-
կին ճեղքեցին Պարսից բանակը, և անցան
գացին իրենց բերդերը քաջուեցան: Իսկ Պար-
սիկները այն աստիճան սարսափած էին Հա-
յոցմէ, որ անոնց երեսը նայելու և անուն
նին տալու անգամ չէին համարձակեր:

Պատերազմէն վերջը տակաւին Վասակ ինչ կը գործէր .

210 . Իսկ անորէն Վասակ չէր ամչնար տակաւին ուրիշ չարութիւններ ալ գործելու , խաբէութեամբ մարդ կը բռնէր և կամ կ'ըստաններ և կամ հաւաքը ուրացնել կուտար : Վասակ շատ աշխատեցաւ Հայաստանի բերդերն առնելու . ու ասանկով շատ տեղեր կը կործանէր ու կ'ապականէր , և Ս . Յովսէփ կաթողիկոսն և Ս . Ղևոնդ քահանայն և ուրիշ քանի մը քահանայներ ձեռք ձգեց :

Յաղկերս ինչու խրկեց Ատրորմիզդը .

211 . Յաղկերս լսելով այս պատերազմին անցաջող ելքը , և տեսնելով որ ալ յոյս չկայ Հայերը կրակապաշտ ընելու , Ատրորմիզդ իշխանը մարդպան դրաւ , հրաման տալով անոր որ ամենուն հետ սիրով վարուի , և Հայաստանը խաղաղացրնէ :

Ատրորմիզդ երբ Հայաստան եկաւ ինչ ըրաւ .

212 . Եկաւ Ատրորմիզդ . հրաման տուաւ որ ամէն մարդ ազատ իր քրիստոնէութիւնը պաշտէ . միայն Ս . Յովսէփ կաթողիկոսը , Ս . Նշտուհեաց Սահակ եպիսկոպոսը , Ս . Ղևոնդ քահանայն և ուրիշ քանի մը քահանայներ շղթայի դարկած Յաղկերսին խրկեց : Այնպէս համոզեց նախարարները որ Յաղկերսին երթան , երգուըննալով որ իրենց վընաս մը չհասնիր : Վասակ ալ Պարսից տէրութեան ըրած ծառայութիւններուն փոխարէնըն ընդունելու համար ելաւ Պարսկաստան դնաց :

Յազկերտ իրեն դացող քահանայները և նախարարները ի՞նչ
պատահեաւ .

213 . Յազկերտ իրեն դացող եկեղեցա-
կանները , Ս . Ղևոնդ և անոր ընկերները Ղե-
ւոնդեանք չարաչար տանջանքներով նահատա-
կել տուաւ : Նախարարներուն ալ ստիպեց որ
հաւատքնին ուրանան . բայց անոնք մտիկ չը-
րին և բանտը մտան . ուր երկար ատեն կե-
նացէն և շատ տանջանքներ կրելէն վերջը ,
Շղոմշապուհ անունով իշխանին աղաչանքովը
ազատեցան բանտէն ու Պարսկաստան կր կե-
նացին :

Աստակ ի՞նչ եղաւ .

214 . Իսկ Աստակ յանցաւոր և տէրու-
թեան վնասակար գտնուեցաւ , և անարգու-
թեամբ մահապարտից բանտը դրուեցաւ ,
ուր որդնոտելով սատկեցաւ ու կորսուեցաւ .
Քրիստոսի 452 թուականին : Նա արժանի
փոխարէնն ընդունեց այն ամէն չարիքներուն
որ իր Ազգին և Հայրենեացը հասցուց :

ԱՏԲԱՇԱՍԳ , ԱՆԴԵԿԱՆ և ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ
մարդկայանները :

Յազկերտի յաջորդը Պերող ի՞նչպէ՞ս վարուեցաւ Հայոց հետ .

215 . Յազկերտ մեռնելով , անոր պղտիկ
որդին Պերող թագաւորեց Պարսից վրայ :
Եւոր թագաւորութեան վեցերորդ տարին՝
Ետրվշնատպ Պարսիկ իշխանը Հայոց մարդկան
դրուեցաւ , և նախարարներն ալ անոր հետ

մէկտեղ Հայաստան խրկուեցան . որոնք եկան
և սկսան միաբան աշխատիլ որ Քրիստոնէութիւնը
պայծառանայ , և մեղկացած Ազգին
նոր հոգի ու նոր եռանդ մը տան :

Ո՛վ եղաւ Հայոց համար երկրորդ Վարդան մը .

216 . Նստուած ալ գթաց մեր Ազգին վը-
րայ , և յարոյց երկրորդ Վարդան մը , Վա-
հան Վամիկոնեանը , որ Ս . Վարդանայ Հը-
մայեակ եղբօրը մեծ որդին էր :

Վահան ի՞նչ ձիւք ունէր .

217 . Վահան թէ հագեոր և թէ մարմ-
նաւոր ընտիր ձիւքերով զարդարուած քաջ և
խոհական անձ մ'էր , որ մեծամեծ ծառա-
յութիւններ ալ ընելով՝ շատ սիրելի եղաւ
ամենուն , մանաւանդ Պարսից Պերոզ թա-
գաւորին :

Վահան ի՞նչ անխոհեմութիւն գործեց .

218 . Վիսո՛ս որ Վահան անխոհեմու-
թեան գործով մը իր այս կատարելութիւննե-
րը կ'աղօտայնէր . վասն զի ուրացեալ հոյ իշ-
խանները նախանձելով անոր վրայ , ամբաս-
տանեցին Պերոզի թէ Վահան ապստամբել
կ'ուզէ : Վահան Պերոզին առջև ինքզինքը ար-
դարացնելու համար Պարսկաստան գնաց , և
հաւատքն ուրացած դարձաւ Հայաստան ,
շատ պատիւ և պարգև առած :

Վահան իր այս անխոհեմութեան կեղան ի՞նչպէս ջնջ .

219 . Վահան իր այս անխոհեմութեան
վրայ շուտով զղջաց , և խղճմտանքը զինքը կը

տանջէր . մինչև որ Վրաց Վախթանկ թագա-
ւորին Պարսիցմէ ապստամբիլը լսելով , յար-
մար առիթ սեպեց ինքն ալ իրեն հետ միա-
բանած բարեպաշտ նախարարներով ապստամ-
բելու Պարսիցմէ , և Քրիստոնէ ու թեան պաշտ-
պան ըլլալով՝ կրակապաշտութիւնը հալածել
և ջնջել Հայաստանէն :

Բոլոր նախարարներն ալ միաբանեցան Վահանին հետ .

220 . Եղան նախարարներ , որոնց երբ
Վահան իմացուց իր խորհուրդը՝ փոխանակ
օգնելու , ուրիշ գացողներու ալ արգելք ե-
ղան , ու անոնց ետևէն վազելով խափանեցին :
Իսկ որոնք որ յանձն առին ու միաբան կեցան ,
Վահանը սպարապետ դրին՝ և Վահակ Բագ-
րատունին ալ մարզպան՝ Լ'տրվնասպայ տեղը ,
զոր պատերազմի մէջ սպաննեցին :

Պերոզ Վահանին ապստամբութիւնը լսելով ինչ ըբաւ .

221 . Պերոզ Վահանին ապստամբութիւ-
նը լսելով , շատ քանաց որ բռնութեամբ ի-
րեն հնազանդեցնէ . առաջին անգամ Լ'տրներ-
սեհը խրկեց շատ զօրքով , յետոյ Սիհրանը ,
յետոյ Օլարմիհր հազարաւու խոր , յետոյ
Հապուհ Սիհրանեանը : Լ'տոնց ամէնուն
դէմ դրաւ Վահան քաջութեամբ , միշտ յաղ-
թեց . և միայն անգամ մը Սիհրանին դէմ
պատերազմած ժամանակը յաղթուեցաւ , ըստ
որում Վախթանկ՝ որ Հայոցմէ օգնութիւն
ուզեր էր , խարդախութիւն ընելով Վահանը
յանկարծակիի բերաւ , և այս պատերազմին

մէջ Սահակ Բագրատունին և Վահանին եղբայրը Վասակ նահատակ եղան :

Վասան իր անդարտելի արիւթիւնն ուր յայտնի ըրաւ .

222 . Վահան այս պատերազմներուն մէջ մէկ անգամին աւելի յայտնի ըրաւ իր անդարտելի արիւթիւնը : Վասն զի իր քովը գրունուողները թուխալով հետզհետէ ցրուեցան , անանկ որ հարիւր հոգւով մնացեր էր գրեթէ . և Շապուհին 2-3000 զօրաց դէմ պատերազմի ելաւ . քովը մնացողներուն մէկ մասն ալ փախան . և միայն քանի մը իշխաններ և 30-40 ի չափ զինուոր մնացին . ասոնցմով Վահան դարձեալ զարկաւ ցրուեց Վարսից քանակը . վասն զի միշտ Նստուծոյ վատահաջած էր . և Նստուած ալ ամէն յաջողութիւն կուտար անոր :

Ի՞նչպէս խաղաղացաւ Հայաստան .

223 . Պերոզ մեռնելով՝ անոր Վաղարշ եղբայրը թագաւորեց Վարսից վրայ . ասիկա լաւ ըլլալով Վահանայ քաջութիւնները և անոր արդար պահանջմունքը , Նիխոր անունով խաղաղասէր մարդը խրկեց Վահանին . որ եկաւ Վահանին դաշինքն ընդունեց , որոնց գլխաւորն էր թէ Քրիստոնէութիւնը ազատ պաշտուի Հայաստանի մէջ և Վարսիկք բնակատեւանին . Վահան ալ գնաց Վարսից դուռը ու նորէն երդում առաւ թագաւորէն , և ընդհանուր սպարապետ դրուելով դարձաւ Հայաստան . Ննդեկան Վարսիկ իշխանն ալ Հայաստանի մարզպան եղաւ :

Վահան ինչպէս մարդկան եղաւ .

224 . Յետոյ երբ Նոգեկան հարկաւոր գործի մը համար Պարսկաստան դարձաւ , շատ գովեց Վահանայ իմաստութիւնը և անոր քաջութիւնները . և խորհուրդ տալով Վաղարշին որ զՎահանը մարդկան դնէ , Վաղարշ ալ այնպէս ըրաւ . և Հայաստան մեծ ուրախութիւն գգաց , քրիստոնեայ քաջ ու իմաստուն և իրեն սիրելի Հայ իշխանի մը մարդկան դրուելուն վրայ :

Վահանին մարդկան ըլլալէն ետքը միշտ խաղաղ մնաց Հայաստան .

225 . Հայոց ուրախութիւնը քիչ տևեց . ըստ որում Վաւառ թագաւորելով Պարսկց վրայ նորէն կրակապաշտութիւն ուղեց Հայաստանի մէջ մուծանել . որով ստիպուեցաւ Վահան նորէն պատերազմի սկսիլ , և վռնտեց քուրմերը և նոր մարդկանը , որոնք եկեր էին Հայաստան : Իսկ ետքը Վաւառ Յունաց դէմ պատերազմ ունենալով , հաշտութիւն խօսեցաւ Հայոց հետ . և Վահան 25 տարի չափ Հայաստանը կառավարելէն վերջը վախճանեցաւ . Քրիստոսի 510 թուականին :

Ավեր Յովհան Մանդակունին .

226 . Վահանին օրով կը ծաղկէր Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսը , որ հոգւով սրբով լցուած ներհուն անձ մ'էր , և բաց ի բաղմապատիկ շինութիւններէ և ուրիշ երախտիքներէ , եկեղեցական սրբազան ժամասացութեան ծաղկեցուցիչ ալ եղաւ :

ՎԱՐԴ, ԲՈՒՐՂԱՆ, ՄԺԷԺ ԳՆՈՒՆԻ, ԴԵՆՇԱՊՈՒՅ
 ՎՇՆԱՍ ՎԱՀՐԱՄ, ՎԱՐԱԶԴԱՏ, ՍՈՒՐԷՆ ՃԻՀԻ,
 և ՎՂՈՆ ՃԻՀԻ մարզպանները:

Վահանին տեղն ով եղաւ մարզպան:

227. Վահանին տեղն անոր պզտիկ եղբայրը Վարդ մարզպան եղաւ, որ չորս տարիէն մարզպանութենէ ինկաւ և կաւատ անոր տեղը Բուրղան անպիտան պարսիկը մարզպան դրաւ, որ երեք տարի Հայերը շատ նեղեց:

Բուրղանին ատենն որ Հայ իշխանն երևելի եղաւ իր քաջութիւնովը:

228. Բուրղանին ատենը երբ Հոնք Հայաստանի վրայ վազելով շատ աւերմունք կ'ընէին, Մժէժ Վնունի կտրիճ Հայ իշխանն անոնց դէմ ելնելով, աղէկ ջարդ մը տալով փախուց. Մժէժին այս քաջութիւնը լսելով կաւատ, զինքը մարզպան դրաւ Բուրղանին տեղը, որ 30 տարի խաղաղութեամբ զՂՁԸ կառավարեց:

Մժէժէն ետքը որոնք մարզպան դրուեցան:

229. Մժէժին մահուանէն ետքը խոսքով Պարսից թագաւորը Վենչապուհ Պարսիկ իշխանը մարզպան դրաւ: Ասոր ատենը Սովսէա Բ. սրբազան կաթողիկոսը Հայոց տոմարը նորոգեց, և թուական մ'ալ հաստատեց, որ Վրիսապոսի 551 թուականէն կ'ըսկսի: Սովսէա Ս. կաթողիկոս տեսնելով Վենչապուհին անորէնութիւնները աղաչեց խոսքովին, և

Դենչապուհին տեղ խրկուեցաւ Վ շնաս Վ աս-
րամ իշխանը . ասոր յաջորդեց Վ արադդատ ,
ասոր ալ Սուրեն Ղիհր՝ Խոսրովին ազգական-
ներէն մէկը :

Սուրեն մարդպանն ինչպէս վարեց իշխանութիւնը .

230 . Սուրեն ալ շատ չարիք հասուց մեր
Ղգգին , և Սանուէլ Սամիկոնեան Հայ իշ-
խանը սպաննեց : Սանուէլին եղբայրը Վար-
դան այս բանիս վրայ բարկացած զօրք ժող-
վեց վազեց Դուին քաղքին վրայ . ու քաղա-
քն առնելով՝ Սուրենը սպաննեց . ու զօրքն
ալ չարդեց ու ցրուեց :

Սուրենին մահը լսելով ինչ բաւ Խոսրով .

231 . Խոսրով Սուրենին մահը լսելով ,
շատ զօրք խրկեց Վարդանայ վրայ , և Վար-
դան թէպէտ քիչ-օր էր , բայց վարպետու-
թեամբ պատերազմելով յաղթեց անոնց ու
ցրուեց :

Խոսրովին մեծ բանակ խրկելն երբ լսեց Վարդան ինչ բաւ .

232 . Խոսրով աւելի մեծ բանակ մը խր-
կեց Վարդանայ վրայ . Վարդան ալ իր ընտա-
նիքն առած՝ Վ . Պօլիս Յուստինոս կայսեր
գնաց , և անկէ օգնութիւն ուղեց . կայսրն
ալ օգնեց՝ շատ զօրք խրկելով Հայաստան ,
որոնց հետ Վարդան ալ վերադառնալով թէ-
պէտ պատերազմեցան Պարսից հետ , բայց
վերջապէս Պարսիկք յաղթող եղան , և Հա-
յաստան Պարսից ձեռքը մնաց :

Զով Սուրենին տեղ մարդպան դրաւ Խոսրով .

233 . Խոսրով ուղեւոր Հայոց սիրտը շա-

հիւ . սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ անոնց
հետ . և Վ զոն ճիհր խաղաղասէր պարսիկը
մարդպան դրաւ , որ տասնէ հինգ տարի կա-
ռավարութիւն ըրաւ , և վերջին պարսիկ մարդ-
պանն եղաւ . Քրիստոսի 578 թուականին :

ՍՄԲԱՏ ԲԱԶՄԱՅԱՋԹ , ԴԱԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ և
ՎԱԲԱԶՏԻՐՈՅ մարդպանները : ԴԱԻԹ , ՎԱ-
ՐԱԶՏԻՐՈՅ . ՍՄԲԱՏ կիշրասպադարտները :
ՀԱՄԱԶԱՍԳ , ԳՐԻԳՈՐ , և ԱԷՈՏ ԲԱԳՐԱ-
ՏՈՒՆԻ պատրիկները :

Ճիհր Վ զոնին տեղ ով մարդպան դրուեցաւ .

234 . Ճիհր Վ զոնին տեղը մարդպան դրու-
եցաւ Սմբատ Քաղմայաղթ՝ իր անուանի
քաջութիւններուն համար . ասիկա 8 տարի
մարդպանութիւն ընելէն ետքը մեռաւ :

Սմբատին տեղ ով մարդպան դրուեցաւ .

235 . Սմբատին տեղը Քաւիթ Սահա-
ռունի Հայ իշխանը մարդպան դրուեցաւ , որ
23 տարի մարդպանութիւն ընելէն ետքը ,
վախնալով պարսիկներէն՝ թողուց իշխանու-
թիւնը և կոստանդնուպօլիս փախաւ :

Քաւիթին ժամանակն ինչ յիշատակաց արժանի դէպք
պատահեցաւ հայաստանի մէջ .

236 . Քաւիթ Սահառունիին ատենը ե-
ղան Սուշեղ Սամիկոնեանին և Քայլ Սահա-
նին՝ Պարսից հետ ըրած պատերազմները , ո-
րոնք յիշատակաց արժանի են , իսկ որում

Խոսքով Պարսից Թագաւորը Յունաստան ար-
շաւած միջոցին, Սուշեղ Տարօնոյ իշխանին
հրաման խրկեց որ ինքն ալ իր զօրքովը Յու-
նաց երկիրն արշաւէ : Սուշեղ Պարսից դէմ
ատելութիւն ունենալով, չհնազանդեցաւ
Թագաւորին հրամանին. որով Խոսքով իր վե-
րադարձին 30000 զօրքով իր Աիհրան քեռոր-
դին խրկեց Սուշեղին վրայ : Սուշեղ ալ Բայլ
Վահանն անոր դէմ խրկեց. որ զանազան հը-
նարքներով բոլոր Պարսից զօրութիւնը ջըն-
ջեց, և որդւոց որդի ժամանակ մը պատերազ-
մելէն վերջը հուսկ ապա ետ կեցան Պարսիկք :

Դաւիթին տեղն ո՞վ մարդպան դրուեցաւ .

237 . Դաւիթ Վահառուներին տեղը Արմ-
բատ Բազմայադթին որդին Վարադաւորոց
մարդպան դրուեցաւ, որ 8 տարիէն ետքը
ընտանիքն առաւ Վ. Պօլիս փախաւ : Հոս կը-
վերջանայ մարդպանութիւնը, և Յունաց կայ-
սեր կողմանէ կիւրապաղապ կամ պարբի անուանով
դրուած իշխաններուն կառավարութիւնը
կ'ըսկսի :

Առաջին կիւրապաղատն ո՞վ եղաւ .

238 . Առաջին կիւրապաղատն եղաւ Դաւ-
ւիթ Վահառուներին, Քրիստոսի 632 թուա-
կանին : Բայց հազիւ թէ երեք տարի անցաւ,
իշխաններն ու զօրքն ասոր դէմ ելան և վռնե-
տեցին. և իրենք սկսան իրարու հետ հակա-
ռակութիւն ընել կռուիլ և Հայաստանը
ստակնուվրայ ընել :

Պարսիցմէ և Յունացմէ ուրիշ օրո՞նք սկսան արշաւել Հայաստան ,

239 . Հայոց այս անմիաբանութիւնը և երկպառակութիւնը պատժեց Նստուած , առնոնց գլխուն՝ նոր և արիւնդ ուշտ թշնամի մի ալ աւելցնելով : Բաւական չէին մերթ Պարսիցմէ և մերթ Յունացմէ նեղութիւնս , և այս սարկութիւննուս մէջ ալ իրարու անհաշտ թշնամի ըլլալնիս . Հագարացիք ալ յանկարծ Նսորեստանի կողմէն սկսան Հայաստան արշաւել , և դէմ դնող ալ չըլլալով , հասած տեղերնին աւերեցին և քանդեցին , մինչև Տարօն դաւառը :

Հագարացւոց արշաւանաց դէմ դնող չեղան :

240 . Տիրան Վամիկոնեան սաստիկ պատերազմ տուաւ Հագարացւոց դէմ . բայց որովհետեւ տխմար հայ նախարարները առաջուց մտիկ չըրին հայրենասէր Տիրանին , և չեկան միաբանելու անոր հետ , և որովհետեւ պատերազմին ժամանակն ալ Սահուռ Նձեւացի անարգ և վատթար իշխանն իր զօրքով թշնամեաց կողմն անցաւ , անոր համար Տիրան չարաչար յողթուեցաւ և զարնուեցաւ մեռաւ : Հագարացիք անկէ մինչեւ Դուին յառաջ քալեցին , պաշարմամբ առին քաղաքը , այրեցին , ջարդեցին , և 35000 հոգի գերի առած տեղերնին դարձան :

Դաւիթին տեղ ոմ կիւրացազարտ գրուեցաւ .

241 . Հագարացիք Հայաստանէն քաշուեցնուան պէս , Սահուաց կողմանէ կիւրացազարտ

դատ դրուեցաւ Վարադաիրոց, որ տարիէ մը
մեռնելով, յաջորդեց անոր՝ իր որդին Վաթատ :
Հայաստան մինչև վերջ խաղաղ մնաց .

242. Հայաստանի խաղաղութիւնն եր-
կար չտեւեց . վասն զի Հագարացիք զօրացած
վերստին Հայաստան արշաւեցին, և շատ դա-
ւառներու տիրեցին . առ որ տեսան Հայք,
հրեշտակ խրկեցին Վիրապետին՝ իրեն հնա-
զանդելու :

Հագարացիները զնուջանելով որոնց դայուցթը շարժած
եղանք .

243. Հազիւ թէ Հագարացւոց ձեռ-
քէն ազատեր էին, Հայերը դեռ աչք չբա-
ցած տեսան որ Յոյները նեղացած Հայաս-
տան կ'արշաւեն, իսկոյն զննան և խոստացան
Հայք հնազանդիլ Յունաց : Յաւալի վիճակ .
վասն զի իւրաքանչիւր նախարար իր զօրքն ա-
ռած իր երկիրը կը պաշտպանէր, և հոն ան-
հոգ նստած՝ թող կուտար որ թշնամին ու-
ղածն ընէ, առանց մտածելու որ թշնամին
օր մ'ալ իր վրայ կը յարձակի, և ինքն ալ միւս-
ներուն նման գերի կ'իյնայ : Մեկմէկու ան-
հաշտ թշնամի ըլլալով, աւելի իրարու դէմ
կը պատերազմէին : Այլ ահա պատմութիւնը
կը ցուցնէ որ նախարարներուն անմիաբա-
նութիւնն է բոլոր այս չարեաց պատճառ,
ըստ որում իւրաքանչիւր նախարար իբրեւ
տանուտէր իր իշխանութեան ներքեւ ունէր
գաւառներ, և անոնց մէջ բնակող անմեղ
ժողովուրդ, որ պարտաւոր էր իբրեւ գերի
իւր տիրոջ կամքին հետեւելու :

Հագարացիք երբ լսեցին Յուճաց հնազանդելն ի՞նչ ըրին .

244 . Հագարացիք լսելով որ Հայք Յուճաց հնազանդեր են , նորէն Հայաստան յարձակեցան և նուաճեցին . և դարձան իրենց տեղը՝ շատ գերի և պատանդ տանելով հետերնին : Հայք նեղացած Հագարացւոց դբած ծանր սուրբէն , նորէն Յուճաց կայսեր դիմեցին . ան ալ՝ Ներսէս Գ . կաթողիկոսին խնդրանօքը Համազասպ Վամիկոնեանը պատրիկ դրաւ : Այն Ներսէս կաթողիկոսին օրով եղաւ Վարադայ սուրբ խաչին գիւտը , թողիկ արբազգեաց ճգնաւորին հայցմամբը , 12 լուսեղէն սիւներու իջմամբ սուրբ խաչը յայտնուեցաւ :

Համազասպ Վամիկոնեանը պատրիկ դնելով՝ Հայք Ամիրսպետէն չվախցան .

245 . Ամիրսպետը բարկանալով , բոլոր իր քովն եղած պատանդները թրէ անցրնել տուաւ . և երբ պատրաստուեցաւ Հայաստան արշաւել , ղինքն ալ իր զօրքն սպաննեց : Նորնաւոր Վաւի Ամիրսպետին նորէն հնազանդեցան Հայք . ու քիչ ատենէն Համազասպն ալ մեռնելով՝ անոր տեղը պատրիկ դրուեցաւ անոր եղբայրը՝ Վրիգոր Վամիկոնեան :

Վրիգոր օրչափ իշխեց .

246 . Վրիգոր բարեպաշտ իշխանը 24 տարի խաղաղութեամբ իշխեց . և վերջը խաղրաց դէմ պատերազմին մէջ զարնուեցաւ ու մեռաւ : Ասոր օրովը երևելի էին Անանիոս Շիրակացին բաղմահմուտ և փիլիսոփայ , և

Մովսէս Միւնեցին Բ. քերթողահայր : Յետոյ երկու տարիի չափ տակնուվրայ եղաւ Հայաստան, մինչեւ որ Մշտտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանը սկսաւ երկրին քիչ մը խնամ տանիլ, և թշնամեաց դէմ դրաւ՝ Հագարացւոց հարկ տալով :

Ուր ուրեմն Յունաց թէ Հագարացւոց իշխանութեան տակ ինկանք :

247. Յոյներն իմանալով որ Հայք Հագարացւոց հարկատու եղեր են, սկսան Հայաստան արշաւել, և մեծ չարիք հասցնել Հայոց : Հագարացիք ալ ընդհակառակը կարծելով որ Հայք Յունաց հնազանդեր են, անոնք ալ միւս կողմէն սկսան յարձակիլ և աւրրշտրկել, Մշտտն ալ զարկին ապանեցին, և թշուառ Հայաստանը անտէր՝ ատլալուկ դայլերու ձեռք մնաց : Մշտտէն վերջը Հագարացիք բոլորովին տիրեցին Հայաստանի, Վրիատուսի 693 թուականին, և Հագարացի իշխաններով կը կառավարէին Հայաստանը : այս Հագարացի իշխանները Սաթկան կ'ըսուէին :

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՆ

Ո՛վ եղաւ առաջին ոստիկանը :

248. Մռաջին ոստիկանն եղաւ Մբդլա, որ անգուծ ըլլալով շատ չարիք հասուց Հայոց : Մբդլա շուտով վռնտուեցաւ Հայաստանէն Յունաց օգնութեամբը. բայց վերջը երբ Սահմատ ոստիկանին անհամար զօրքով

գալը լսուեցաւ, իսկոյն Սահակ կաթողիկոսը
ճամբայ ելաւ որ Սահմատին երթայ և անոր
բարկութիւնն իջեցընէ. բայց ճամբան հիւ
ւանդանալով՝ աղաչանաց թուղթ մը գրեց և
ինքը վախճանեցաւ : Երբ Սահմատ սրբոյն
մարմինին քովն եկաւ, կաթողիկոսն ողջ ի աշտ
ձեռքը շարժելով, նամակը Սահմատին տը
ւաւ և զանիկա հաշտեցուց :

Ետեւէ ետեւ քանի՞ ոստիկան իշխեցին .

249 . Ետեւէ ետեւ ուրիշ ոստիկաններ
նստեցան, ընդ ամէնը 13 ոստիկան, քանի մը
հատ ալ Հայ իշխաններ պատրիկ դրուեցան :
Ոստիկաններուն մէջ շատ քիչը քաղցր և հան
դարտ բնաւորութիւն ունենալով քիչ ժա
մանակ հանգիստ պահեցին Հայաստանը : Իսկ
անօրէններ եղան, որոնք Հայաստանը բոլորո
վին արիւնլուաց բրին, և գրեթէ շատ տեղեր
մոխիր դարձուցին :

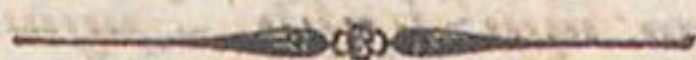
Անօրէնութեան կողմանէ որոնք երևելի եղան ոստիկան
ներուն մէջ .

250 . Ոստիկաններուն մէջ անօրէնու
թեան կողմանէ երևելի եղան Առշմ, որ նա
խարարները և Ազգին ուրիշ մեծամեծները
Նախիջևանի եկեղեցւոյն մէջ այրել տուաւ .
Վիլթ, Սահմէտ, Եղիտ Ա. Եղիտ Բ. և ա
մենէն վերջը Բուղա անդուծ ոստիկանը, որ
բոլոր Հայաստանին անխնայ ամէն չարիք հա
ւուց :

Բուղա ի՞նչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ .

251 . Բուղա արտաքոյ կարգի անգթու

Թեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ . Հայաս-
տանի ամէն կողմերն ասպատակներ սփռեց ,
որոնք շատ տեղեր քանդեցին , կործանեցին ,
կրակի տուին , շատերը գերեցին , շատ նախա-
րարներ և իշխաններ բռնուեցան , ոմանք հա-
ւատքնին ուրացան , ոմանք մարտիրոս եղան :
Բռնուած գերիներն ամէնն ալ Վիրապետին
տարաւ , որոնց մէջ էր նաեւ Սմբատ , որ Թէ-
պետ Բուղային առաջնորդեց որ ինքը պատ-
ւոյ հասնի , բայց Բուղա ի վերջոյ զայն ալ
շղթայի դարնել և բանտը դնել տուաւ . ուր
Սմբատ զղջալով իր ըրածին վրայ մեռաւ , և
խոսքովանող ըսուեցաւ :

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՇՈՏ Ա . ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ թագաւոր

Ուսկէ՞ց սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը .

252 . Վրչակունեաց Թագաւորութեան
կործանումէն վերջը՝ Հայաստանին կրած ա-
ղէտներն ու տառապանքներն այն աստիճան
ծանրացած էին , որ գրեթէ ուրիշ անգամ մի
եւս աղաւտութիւն ձեռք ձգելէ յոյսերնին
կորած էին Հայք : Բայց Վստուած այն դա-
ւրն վիճակին մէջ՝ իր ճշմարիտ հաւատաց-

եալներուն , և Քրիստոսի սիրոյն համար Հայ
յոց թափած արիւններուն ի շնորհս գթաց ,
և յարոյց արի , իմաստուն և աստուածապաշ-
տըն Աշոտ Ռազրատունին՝ Վաթա խոստովա-
նողին որդին , որմէ սկսաւ մեր Ազգին երրորդ
անգամ թագաւորութիւնը , անոր ցեղին ան-
ուամբը Ռաֆրայոս-նէայ Ռաֆայոս-ի-ն կոչ
ուելով :

Սոյն թագաւորութեան ժամանակ ի՞նչ վիճակ ունեցաւ
Հայաստան .

253 . Ռազրատունեաց թագաւորութեան
բոլոր ժամանակը Հայաստան մշտնջենաւոր
պատերազմի դաշտ մը դարձած էր . օտար թըշ-
նամեաց յարձակումները և անդադար ներքին
ընտանի խռովութիւնները շատ քիչ ատեն
թող տուին խաղաղութիւնը վայելելու :

Աշոտ ի՞նչպէս իշխանաց իշխանի պատուոյ հասաւ .

254 . Աշոտ իր քաղցր բնաւորութեամբ
ամէնուն հետ սիրով վարուելով , ու կարօտու-
թիւն ունեցողներուն առատ օգնութիւն բ-
նելով՝ ժողովրդեան սիրան իրեն հետ կապեց :
Աշոտին այս վարմունքին համբաւը քիչ ժա-
մանակուան մէջ Վիրապետին ահանջն ալ
հասաւ , որով անիկա ալ Աշոտին վրայ մեծ
համարում և սէր ունեցաւ , և իշխանաց իշ-
խանի պատիւ տուաւ անոր , ու բոլոր հար-
կերը ժողովելն անոր յանձնեց :

Աշոտ զով դրաւ սորաբապետ զօրաց .

255 . Աշոտ այս պատուին հասնելով՝
թշուառ Ազգը խնամելու աւելի ընդարձակ

միջոց ունեցաւ . և իր քաջ եղբայրն Աբա
ղորաց վրայ սպարապետ դրաւ :

Աշոտին համար թագաւոր ընելու որոշում ինչպէս եղաւ .

256 . Ասխարարները տեսնելով Աշոտին
խմաստուն կառավարութիւնը , խելքերնին
գլուխնին ժողված , միաբան որոշեցին որ զա-
նիկա Ազգին վրայ թագաւոր դնեն : Աւտոի
աղաչեցին Ամիրապետին որ իրենց այս խն-
դիրքը կատարէ , խոստանալով որ միշտ հա-
ւատարմութեամբ կը ծառայեն իրեն :

Ամիրապետն ընդունեց նախարարաց խնդիրը .

257 . Ամիրապետն ընդունեց նախարա-
րաց խնդիրքը , և թագ ու թագաւորական
զգեստներ խրկեց Աշոտին : Աշոտ Անի քաղ-
քին Այր եկեղեցւոյն մէջ թագաւոր օծուե-
ցաւ Վեորդ Ա . կաթողիկոսէն , և Հայաս-
տան մեծ ուրախութեան հանդէս ըրաւ նոյն
օրը . վասն զի իր գահին վրայ տեսաւ իր աղ-
գային բուն թագաւորը , որուն շատոնց կա-
րօտ մնացեր էր :

Աշոտ ունկեց նաեւ թագ ստացաւ .

258 . Աշոտին թագաւորելուն լուրը
Վասիլ Արշակունի Յունաց կայսրն առածին
պէս շատ ուրախացաւ , և ինքն ալ անոր թագ
ու թագաւորական ընծայներ խրկեց :

Աշոտ թագաւոր ըլլալուն պէս ինչ գործերով պատաղե-
ցաւ .

259 . Աշոտ իր թագաւորութեան մէջ
հաստատուելով , ետեւ եղաւ Հայաստանին
աւերակ դարձած տեղերը կանգնելու , շինե-

լու և նորոգելու, անմարդի մնացած երկիր-
ները շէնցընելու, և արիւն արցունք թափող
Հայ ժողովուրդը մխիթարելու: Հիւսիսա-
յին ազգերը որոնք ապստամբած՝ շատ նեղու-
թիւն կուտային Հայոց, ամէնքն ալ զսպուե-
ցան, և Հայաստան խաղաղութեան մէջ օր
ըստ օրէ պայծառանալ սկսաւ:

Աշտ ի՞նչու գնաց Վ. Պօլիս և ի՞նչպէս վախճանեցաւ.

260. Աշտ դէպ ի Վ. Պօլիս՝ Վ. Լոն կայ-
սեր տեսութեան համար ճանապարհորդու-
թիւն ըրաւ, և վերադարձին երբ Շիրակ հա-
տաւ, ծանր հիւանդացաւ: Կանչեց Վ. շտ
Վեորդ. Ս. կաթողիկոսը, և բոլոր հոգեւո-
րակն պարտքերը կատարելով, աղքատնե-
րուն ալ շատ պարգև կտակ ընելով, բարե-
պաշտութեամբ վախճանեցաւ, 26 տարի իշ-
խելէն և 5 տարի թագաւորելէն վերջը. Քր-
իստոսի 889 թուականին:

ՍՄԲԱՏ Ա.

Աշտին ով յաջորդեց.

261. Աշտին յաջորդեց իր երէց որդին
Սմբատ, որուն թագաւորութիւնը խռովու-
թեամբ սկսաւ, և խեղճութեամբ լմնցաւ.
Ինչպէս լիովին կ'աւանդէ ժամանակակից սլաւո-
մարան Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Սմբատայ թագաւորութիւնը ի՞նչ խռովութեամբ սկսաւ.

262. Սմբատին հօրեղբայրն Աբա թա-
գաւորութեան աչք ունենալով, շատ զօրք

ժողոված՝ քանի մ'անգամ պատերազմեցաւ
Սմբատին հետ և յաղթուեցաւ . բայց այս
ընտանի պատերազմը թագաւորութեան գըլ-
խուն գալիք փորձանքներուն սկիզբն եղաւ :

Ափշին ինչու պատերազմի ելաւ Սմբատայ վրայ .

263 . Սմբատ իր թագաւորութիւնը ա-
պահովցնելէն վերջը , ետեւէ եղաւ երկրին
բարեկարգութեան . բայց Նորայատականի
Վփշին ոստիկանը նախանձելով անոր մեծնա-
լուն վրայ , պատերազմի ելաւ . և Սմբատ ա-
ռանց պատերազմելու Վփշինին սիրտն իջե-
ցուց և հաշտուեցաւ հետը :

Այս հաշտութիւնը շատ տեւեց .

264 . Այս հաշտութիւնը շատ չտեւեց .
վասն զի Վփշին զոջաց իր ըրածին վրայ , և
խաբէութեամբ Սմբատայ վրայ եկաւ : Արմ-
բատ յանկարծակիի գալով , չկրցաւ առջի բե-
րանը դէմ դնել Վփշինին . բայց վերջը զօրքը
գումարելով , աղէկ ջարդ մը տուաւ Վփշինին
զօրաց և փախուց զայն :

Սմբատ ինչու տկարացաւ Ահմատայ դէմ պատերազմած
միջոցին .

265 . Անկէ ետքը Սմբատ ուղեւով Աղձ-
նեաց նահանգն և Տարօն գաւառն ազատել
Ահմատ ոստիկանին ձեռքէն , անոր վրայ կ'եր-
թայ . բայց Վասպուրականի իշխան Մագի-
կին տիրանե՞նգութիւնովը թագաւորական բա-
նակը քարուտ և հեռաւոր տեղեր առաջնոր-
դուելով , անակնկալ կերպով թշնամւոյն հան-
դիպեցան . իսկ Սմբատ իր օրինակովը խրա-

խուսեց զօրքը, և քիչ մնաց որ յաղթութեամբ
փողերը հնչէին, հոն դարձեալ Վագիկ անանկ
շփոթութիւն ձգեց զօրաց մէջ, որ ցիրուցան
ըլլալ սկսան. և այս պարտութեան պատճառ
ըր Սմբատայ միամտութեամբ Վագիկին հա-
ւատարմութիւն ընելն եղաւ:

Ափշին հանդարտ կեցեր էր:

266. Ափշին Սմբատին զօրաց ցրուիլը լը-
սելով, և Հայ նախարարաց անմիաբանու-
թիւնը տեսնելով՝ նորէն պատերազմի ելաւ.
Սմբատ ալ անօգնական մնալով՝ պատանդ տը-
ւաւ իր որդին և հաշտուեցաւ: Հատ շքը-
շեց, անօրէն Ափշինը նորէն Սմբատայ չարիք
հասցնելու երբ կը պատրաստուէր, սոսկալի
մահուամբ սատկեցաւ. և անոր յաջորդեց
Յուսուփ անդգամ եղբայրը:

Սմբատ ինչ ճար գտաւ ոստիկաններուն բռնութիւններէն
ազատելու:

267. Սմբատ ոստիկաններուն բռնութե-
նէն ազատելու համար, խնդրեց Ամիրապե-
տէն որ փոխանակ տուրքերն ոստիկաններուն
ձեռքովը տալու, ուղղակի ինք Ամիրապետին
խրկէ: Ասոր վրայ Յուսուփ բարկացած շատ
զօրքով Սմբատայ վրայ եկաւ. և երբ Սմբա-
տայ զօրութիւնն իմացաւ՝ չհամարձակեցաւ
անոր հետ զարնուելու և հաշտութիւն ըրաւ,
միաքը գնելով որ ուրիշ յարմար առթով մը
իր վրէժն առնէ:

Յուսուփ ինչ առթով Սմբատայ գէմ իր վրէժն հանել ու-
զեց:

268. Այդ առիթը շուտով ձեռք ձգեց

Յուսուփ, վասն զի Վագիկ Արծրունի Աբա-
բատայ քեռորդին ապստամբելով Սմբատէ՝
գնաց Յուսուփին քով. Յուսուփ ալ գիտ-
նալով որ Հայոց զօրութիւնը տկարացնելու
համար միայն միջոցը՝ անոնց մէջ երկպառա-
թիւն ձգելն է, Վագիկին շատ պատիւ ըրաւ
և թագաւոր անուանեց:

Յուսուփ և Վագիկ միացած ինչ ըսին Սմբատայ դէմ.

269. Յետոյ Յուսուփ և Վագիկ միա-
ցած պատերազմի ելան: Սմբատ տեսնելով որ
իր տիրապետաց և հայրենատեաց նախարարնե-
րն ալ չեն միաբանիր իրեն հետ, Վուգարա-
ցոյ երկիրը փախաւ. հոն լսելով իր Աշոտ
և Սուշեղ որդւոց յազմութիւնն ալ, որոնք Յու-
սուփայ դէմ խրկեր էր, յուսահատած ամէն
կողմի օգնութիւններէն միայն Արկնից օգնու-
թեան ապաւինեցաւ, և իր քով մնացած կրտ-
սիճ զօրքովը Վաղայտ բերդը քաշուեցաւ:

Յուսուփ ինչ հնարք գտաւ Վաղայտ բերդն առնելու.

270. Յուսուփ Հայաստանին շատ տե-
ղերն աւերակ ընելէն վերջը, եկաւ բերդը
պաշարեց: Ի երդն անառիկ էր, բայց խորա-
մանկ ոստիկանը գիւրին հնարք մը շուտով
գտաւ. Սմբատայ յազմեցու. իր ձեռքն ին-
կած քրիստոնեայ Հայեր կային, զանոնք բեր-
դին դէմ կը քշէր պատերազմի: Սմբատ տես-
նելով որ իրեն համար երկու կողմանէ աշխարհ
քրիստոնեայ Հայեր կը ջարդուին, երդու մնա-
առնելով Յուսուփէն որ իր անձին վնաս մը
չհասցնէ անձնատուր եղաւ:

Ի՞նչ կերպով վախճանեցաւ Սմբատ .

271 . Յաւսով թէպէտ ի սկզբան կեղծ պատիւ մը տալ ցուցուց Սմբատայ . բայց յետոյ չարաչար տանջանքներով նահատակեց զերանելին ու առաքինին Սմբատ Քրիստոսի 914 թուականին :

Գագիկէն սկսեալ Արծրունեաց թագաւորութիւնն ի՞նչ վախճան ունեցաւ .

272 . Իսկ Գագիկ Վասպուրական երկրին մէջ իր թագաւորութիւնը կը վարէր , և ասով Արծրունեաց առաջին թագաւորն եղաւ : Գագիկին յաջորդեց իր որդին Աշոտ Վերենիկ , 16 տարի . յետոյ Վերենիկին պղտիկ եղբայրը Համադասպ Աբուսահլ , որուն յաջորդեցին իր երեք տղաքն Աշոտ , Վուրդէն , Սենեքերիմ : Այս Սենեքերիմը Սկիւթացւոյ բռնութիւններէն ազատելու համար ինքը Սեբաստիոյ գաւառն առաւ Յունացմէ և Վասպուրականն անոնց տուաւ 1021 ին : Հետեւին յաջորդեց իր որդին Վաւիթ , ասոր պէս յաջորդեցին Ատովմ և Աբուսահլ , որոնք երբ մեռան 1080 ին , բոլորովին վերցաւ սոցա թագաւորութիւնն ալ :

ԱՇՈՏ Բ . ԵՐԿԱԹ

Ո՞վ յաջորդեց Սմբատայ .

273 . Սմբատին մահուանէն ետքը Յաւսով շատ չարիք ևս Հայոց հասցնելէն վերջը աջահասպաններ թողուց Հայաստանին , ու

ինքը Պարսկաստան գնաց : Աշոտ Բ. Սմբատայ որդին հօրը մահուան լուրն առնելուն պէս, քանի մը հարիւր կտրիճներով եկաւ վրաքնտեց Յուսուփին թողուցած պահապանները :

Աշոտ թագաւորելուն պէս խաղաղութիւն կրցաւ վայելել :

274. Հայերն Աշոտին այս քաջութիւնները տեսնելով, միաբանեցան և ղինքը թագաւոր դրին : Իսկ ափսոս, թողունք օտարներուն յարձակմունքը և ըրած աւերմունքը. դարձեալ նախարարներէն ոմանք իրենց մէջ ընտանի պատերազմներու կ'ըսկսին, և ոմանք ալ Աշոտին դէմ ապստամբիլ կ'ուզեն, և դեռ նոր քիչ մը հանգստութիւն որ պիտի գտնէին Հայք՝ ան ալ շուտով կը դառնանայ :

Ռբիշի՛ն վտանգ հասաւ Հայաստանին :

275. Նախարարներուն և բոլոր Ազգին մեծամեծներուն այս անխոհեմ ու անխորհուրդ ընթացքը Աստուած ալ պատժեց. վաւրն զի սաստիկ սով մը տիրեց բոլոր երկրին վրայ, անանկ որ առ հասարակ ամէնն ալ մեծ ու պզտիկ անհնարին նեղութեան մէջ ինկան. մինչև մայրերն իրենց զաւակը մորթել ու տելու կարօտութեան մէջ մտան :

Ո՛վ օգնեց Աշոտին իր այս թշուառութիւններուն մէջ.

276. Հայաստանին այս թշուառութիւններուն մէջ, Կոստանդին Յունաց կայսրը ուղելով խաղաղցնել Հայաստանը, Կ. Պօլիս կանչեց Աշոտը, ու շատ պատուելէն ետքը՝ Յունաց օգնական զօրքով իր թագաւորու-

Թեանը դարձուց զինքը :

Աշտ դարձեալ խաղաղութիւն կրցաւ վայելել :

277 . Աշտ դարձեալ խաղաղութիւն չը կրցաւ վայելել . վասն զի Յուսուփ անօրէնք կայսեր ըրած օգնութենէն վախնալով, խորհեցաւ որ Հայոց զօրութիւնը բաժնէ ու այնպէս անարացնէ . ասիկա դիւրին հնարք մ'էր Յուսուփին համար, զի քաջ գիտէր որ Հայոց միաբանութիւնն անմատչելի է, իսկ երկպառակութիւնը զանոնք գերի կրնայ ընել . ուստի Աշտ Բին հօրեղբօրորդին Աշտ ապարապետը թագաւորեցուց, որ Բանաւոր ըսուեցաւ : Այս պատճառաւ շատ արիւնասհեղ պատերազմներ եղան երկու Աշտաներուն մէջ . ուր ուրեմն Յովհաննէս Ա. Աստուծոյ խնայման միջոցաւ հաշտուեցան :

Աշտ Բանաւորին հաշտութիւնը վերջացաւ խռովութիւնք :

278 . Այս հաշտութեամբ չվերջացաւ խռովութիւնը . վասն զի Աշտ Բանաւոր նորէն նորէն ապստամբեցաւ և յաղթուեցաւ թագաւորէն . ուրիշներ ալ որոնց սրտին մէջ անկրթութեան և անկարգութեան հոգին մը տած էր, կ'ուղէին ինքնիշխան թագաւոր ըլլալ . ինչուան նաև Աբաս՝ Աշտ թագաւորին եղբայրն ալ ապստամբեցաւ, ու պատերազմներ ըրաւ եղբօրը հետ : Աշտ Արկաթիր անուանը համեմատ բոլոր այս պատերազմներուն մէջ թէպէտ իր քաջութիւնը վայելեցուց, բայց ամսոնս որ այդ զօրութիւնը իր տիրանէնք իշխաններուն դէմ ուղղելու ըս-

տիպուած էր, և ոչ վայրկեան մը հանգստու-
թիւն ունէր որ երկրին անդորրութեանը և
ժողովրդեան բարեկեցութեանը հոգ տանէր:

Աշոտ ինչու Սեան կղզին քաշուեցաւ.

279. Աշոտ բոլոր այս թշուառութեանց
վրայ, և մանաւանդ իր փառամոլ տգէտ և
անձնասէր նախարարներուն վարմունքին վրայ
յուսահատած, և շարունակ իր ազգակիցնե-
րուն դէմ անոնց ապստամբութիւնը զսպելու
համար բրած ջանքէն ձանձրացած, Սեան
կղզին քաշուեցաւ հարիւր հոգւով:

Յուսուփ ալ Աշոտին քաշուելուն վրայ ինչ բրաւ.

280. Աշոտին ետ քաշուելուն վրայ Յու-
սուփ ալ Նըսր անունով անպիտան և անզգամ
ոտիկան մը խրկեց Հայոց վրայ, որ շատ չա-
րիք հասուց: Յետոյ Նըսրին տեղը Նըշր խր-
կուեցաւ, որ մեծ պատրաստութեամբ Սե-
ւան ծովուն վրայ եկաւ՝ Աշոտը բռնելու.
բայց Աշոտ իր 100 կորիճովն այս անգամ ալ
նաւակներով քաջութեամբ պատերազմեցաւ
և վրաքնտեց ու հալածեց Նըշրը:

Աշոտ Նըշրը հալածելէն վերջն ինչ բրաւ, և որչափ տա-
րի թագաւորեց.

281. Նսկէ ետքը քիչ մը գաղթեցան առ-
պատակութիւնները, Աշոտ ալ Սեանէն ելաւ
և սկսաւ Նզգը խնամել. իր Նբաս եղբորը
հետ ալ հաշտուեցաւ ու քիչ մը ետքը վախ-
ձանեցաւ, Քրիստոսի 928 թուականին, ու
բուն թագաւորութիւնը 15 տարի չամ տե-
ւեց: Աշոտ իր արիութեանը համար Նըխի

ըսուեցաւ . և Շահնշահ ալ կոչուեցաւ Ատր-
պատականի Աբուկ իշխանէն :

ԱԲԱՍ , ԱՇՈՏ Գ . ՈՂՈՐՄԱԾ , և ՍՄԲԱՏ Բ .

Աշտին ով յաջորդեց .

282 . Աշտին յաջորդեց եղբայրն Աբաս ,
որ իր զգօնութեամբը թշնամիներուն յաղ-
թեց , Հայաստանը խաղաղցուց , և հայրենի-
քը հետզհետէ ծաղկեցնելու ետեւէ եր . կարա-
քաղաքն իր մայրաքաղաքն ըրաւ , և հոն մեծ
ու փառաւոր եկեղեցի մը շինել տուաւ :

Աբաս ով թշնամի ունեցաւ .

283 . Բայց դեռ եկեղեցւոյն օծման հան-
դէսը չէր կատարուած , Ափսաղաց Բեր թա-
գաւորը Հայաստան արշաւեց , և ծաղրելով
մը պատգամ խրկեց թէ կարսին մայր եկեղե-
ցին ինք պիտի գայ և Վրաց ծխով օծել տայ :
Աբաս դէմն ելաւ , յաղթեց ու բռնեց և
կարս բերելով ցուցուց այն եկեղեցին , զոր
կ'ուզէր ինք օրհնել տալ , ու վերջը աչքերը
կուրցուց :

Աբասին ով յաջորդեց , և Աբասին ժամանակ ով կ'իշխէր
Արծրունեաց դահր .

284 . Աբաս 24 տարի թագաւորելով մե-
ռաւ , և իրեն յաջորդեց երեց որդին Աշտ Գ .
Աբասին թագաւորութեան 8 երորդ տարին
էր որ մեռաւ Գաղիկ Արծրունեաց թագա-
ւորը , և աեղն ոնցաւ անոր որդին Աշտ Բե-
րենիկ : Այս Բերենիկը պլազգիներուն մասն .

նուեցաւ իր Նախարարիս զօրապետին ձեռքս
զոր պաշտօնէ ձգեր էր կասկած մ'ունենալ
լով վրան . բայց Նախարարիս յետոյ իր քաջու-
թեամբը ազատեց Վերելիկն այլապէս այց ձեռ-
քէն :

Աշոտ Գ . ինչպէս սիրելի եղաւ նախարարներուն :

285 . Աշոտ Գ . հօրն իշխանութիւնը առ-
նելուն պէս , սկսաւ Հայաստանն ասպատակազ-
ները վաճառել . և 9 տարի այս կերպով հայրե-
նիքը պաշտպանելէն վերջը , նախարարները
հաւանեցան զինքը թագաւոր օծել ասպու-
Նի քաղքին մայր եկեղեցւոյն մէջ : Աոր օ-
րովը ծաղկեցան Սեծն խոտրով Նիճեացին ու
ասոր որդին Ս . Գրիգոր Նարեկացին , և Վե-
լոնդ փիլիսոփան :

Կարսի վրայ թագաւորելու օժ բռնացաւ .

286 . Աշոտին Սուշեղ եղբայրը գլուխ
քաշեց և Կարսի մէջ թագաւորեց . Աշոտ
խռովութիւն չըլլալու համար ձայն չհանեց .
ուստի թագաւորական այն ճիւղն ալ թագա-
ւորո-թիւն Կարո-ց անուանով քիչ մ'աւելն ան-
ւեց , ու վերջը Յունաց անցաւ :

Աշոտ ուրիշ ինչ քաջութիւն չբաժնունի .

287 . Աշոտ իր մէկ ուրիշ քաջութիւնս
վրն ալ երևելի եղաւ . Համառուն Հաղարաց-
ւոյ զօրապետը Վճրապետէն ասպատակելով
Հայաստանի վրայ վազեց . Աշոտ դէմն ելլե-
լով սպաննեց զայն . ասով Վճրապետէն ալ
մեծ պատիւ և թագաւորական թագ ասացաւ :

Աշտու ի՞նչու ըզրոմած ըստեցաւ .

238 . Աշտու իր բարեպաշտութեամբն աշտու երևելի եղաւ . վասն զի բոլոր իր գանձն աղքատաց և կարօտելոց կը բաշխէր . աղքատներն իրեն սեղանակից կ'ընէր միշտ , շատ աղքատանոցներ շինել տուաւ , և ինքն անձամբ այցելութիւն կ'ընէր , որոնց համար Վղգն աշ իրեն արժանաւոր պատուանուն տրւաւ և Սղորմած անուանեց :

Հայաստանին խաղաղութիւնը վերականգնելու ի՞նչ գէտք պատահեցաւ այս օրերս .

239 . Հայաստանին խաղաղութիւնը քիչ մնաց որ պիտի վերգտնէր . վասն զի Յովհաննէս Չմշկիկ Յունաց կայսրը Հայաստան յարձակեցաւ քանի մ'անդգամներու դրդառութեամբ , բայց իմանալով Աշտին մեծ պատրաստութիւնը , շուտով զիջաւ ի հաշտութիւն և ատեղը դարձաւ :

Աշտին ո՞վ յաջորդեց .

290 . Աշտ 26 տարի սքանչելի կերպով կառավարելն ետքը՝ սրբութեամբ մեռաւ , և իրեն յաջորդեց անդրանիկ որդին Սմբատ Բ .

Սմբատ ի՞նչ գործերու ետեւէ էր .

291 . Սմբատ իր հօրը նման քաջութեամբ և իմաստութեամբ սկսաւ ինձամէլ զՎղգը , շատ շինութիւններու ետեւէ եղաւ , մանաւանդ իր Տրդատ անուանի ճարտարապետին ձեռքով՝ շատ գեղեցիկ շէնքերով և մեծ և կեղեցիկներով զարդարեց Վնի մայրաքաղաքը .

և ամուր պարսպով մ'ալ և աշտարակներով
ամրացուց :

Սմբատ մինչև վերջը բարի անուն ժառանգեց .

292 . Սմբատ վերջերը անարժան դործե-
րով իր բարի անունն աղարտեց , և եկեղե-
ցական օրինաց դէմ բաներ ընելով սկսաւ ա-
տելի ըլլալ . 13 տարի թագաւորելէն ետքը
մեռաւ , Քրիստոսի 990 թուականին :

ԳԱԳԻԿ Ա . և ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄԲԱՏ

Սմբատին ոմ յաջորդեց .

293 . Սմբատին յաջորդեց եղբայրը Գա-
գիկ Ա . որ բարեպաշտութեամբ և քաղաքա-
շինութեամբ երևելի ու գովելի եղաւ : Նախ-
կա 30 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն
ետքը մեռաւ :

Գագիկին ոմ յաջորդեց .

294 . Գագիկին յաջորդեց Յովհաննէս
Սմբատ , որ թէպէտ և խելացի էր , բայց դոր-
ծունեայ և աշխոյժ չըլլալուն՝ շատ չարիք պա-
տահեցաւ Հայաստանին , ասոր Նշոտ եղբայ-
րն ալ ապստամբեցաւ , որ քաջ ու տաք դը-
լուխ երիտասարդ մ'էր :

Աշոտ ինչ որոգայթ լարեց եղբօրը Յովհաննէսին դէմ .

295 . Յովհաննէս և Նշոտ հաշտուեցան
շուտով . բայց Նշոտ միշտ թագաւորութիւ-
նը ձեռք ձգելու ետեւէ ըլլալով , միտքը դը-
րաւ որ Յովհաննէսը սպաննէ , ուստի հի-

ւանդ ձեանալով Յովհաննէսն իրեն հրաւի-
րեց : Հոն Յովհաննէս Աշոտին լարած որո-
գայթն իյնալով սկսաւ աղաչել որ իր կենացը
խնայուի . իսկ Աղիքաստ իշխանը որ Յովհան-
նէսը մեռցնելու պաշտօնն ընդունած էր ,
մեռցնելու տանել ձեացնելով՝ առաւ զայն
Անի տաքաւ , և նորէն Յովհաննէսը Թագաւ
ւորեցընելով՝ ինքն ալ փախաւ գնաց :

Վասպուրականը ի նշոյն Յուճայ անցաւ .

296 . Յովհաննէսին օրովն էր որ Սկիւ-
թացիք Վասպուրական արշաւելով շատ չա-
րիք հասցնել սկսան . Վասպուրականի Սենե-
քերիմ Թագաւորն անոնց ձեռքէն ապստե-
լու համար Վասպուրականը Յուճայ կայսեր
Թողուց , և ինք փոխարէն Սեբաստիան ա-
ռաւ աւ հոն քաշուեցաւ :

Չեղուն մէկը որ Սկիւթացւոց արշաւանոց դէմ դնէ .

297 . Սկիւթացւոց Տուղրիլ իշխանը Հա-
յաստանի ուրիշ կողմերն ալ սկսաւ արշաւել ,
և շատ չարիք հասցնել . որուն քաջութեամբ
դէմ դրաւ Վասակ Պահլաւունին քիչ մը ա-
տեն , և ինքն ալ վերջը սպաննուեցաւ առանձ-
նացած աղօթք ընելու ժամանակ :

Վասիլ Յուճայ կայսրն ի նշու Հայաստանի վրայ գալ ըս-
կաւ .

298 . Նոյն միջոցները Վորգի Ափսաղայ
Թագաւորը Յուճայմէ ապստամբելով , Յով-
հաննէսէն ալ օգնութիւն գտաւ : Վասիլ
Յուճայ կայսրն ալ Վորգիին յաղթելէն ետքը
Հայաստանի վրայ գալ սկսաւ . Յովհաննէս

Թայլ և Երկչոտ՝ իսկոյն Պետրոս կաթողիկոսը միջնորդ դնելով նամակ կը գրէ Վասիլ կայսեր խոստանալով որ մեռնելէն վերջը Վնիքադաքը Յուճայ կը յանձնէ, և ասով Վասիլին բարկութիւնը կ'իջեցնէ :

Այս դաշանց նամակն ինչպէս պատճառ եղաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան կործանման .

299 . Յետոյ Վասիլին յաջորդը և անոր եղբայրը Կոստանդին մեռնելու ատեն, Արտակոս անուանով հայ քահանայ մը կը կանօչէ, ու եւս կուտայ Վնիին համար եղած դաշինքի նամակը : Այս անդգամ քահանայն կը պահէ Թուղթը, ու երբ 1034 ին Սիբայէլ կայսր կ'ըլլայ, կը տանի անոր կը յանձնէ և փոխարէն շատ ոսկի կ'առնու : Այս անդգամութեան հետևանքն եղաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան կործանումը, ինչպէս քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք :

Յովհաննէս որչափ իշխեց .

300 . Յովհաննէս 20 տարի Թագաւորելէն ետքը մեռաւ, Քրիստոսի 1040 Թուակառնին :

ԳԼԳԻԿ Բ .

ու անոր երեք տարոշան քաղաքորոշիչը

Յովհաննէսի մահէն ետքը Հայաստան ինչ փնձակ ունեցաւ .

301 . Յովհաննէս մեռնելուն պէս Հայաստանին խաղաղութիւնը բոլորովին վերջաւ : Յուճայ Սիբայէլ կայսրը դեսպան զարկեց և Վնին ուղեց . Հայերը յանձն չառին .

և Յոյնք երեք անգամ մեծ բանակներ խրկեցին, և շատ տեղեր աւերակ դարձուցին, շատ մարդ ալ ջարդեցին, և Հայերը չկրցան Յուդայ դէմ ելլել. վասն զի Վեառ Սարգիս ամբարիշտ իշխանը բովանդակ արքունի գանձը ժողոված և զօրացած կ'ուզէր ինք թագաւորել. իսկ Վահրամ Պահլաւունին Վեառին դէմ ուրիշ միաբանութիւն մ'ըթած էր:

Յոյնք չորրորդ անգամ յարձակման ստան ինչ ընդունելու. թիւն գտան Հայոցմէ.

302. Յոյները չորրորդ անգամ հարիւր հազար զօրքով եկան Ղնին պաշարեցին. Վահրամ Ղնին մէջ գտնուած երեսուն հազար զօրքով քաղքէն դուրս ելաւ յանկարծակի, և անանկ սոսկալի ջարդ մը առաւ Յուդայ, որքան հազար մեռեալ թողլով ջիր և ցան եղան:

Ալ թագաւոր դրուեցաւ Յովհաննէսին տեղ.

303. Ղ.յո յաղթութենէն ետքը Վահրամ և միաբանեալ նախարարները Վաղիկ Բ. առաջ և իմաստուն երիտասարդը Հայոց թագաւոր օծել տուին: Վեառ Սարգիս այս իմացածին պէս, գանձերն առաւ և Ղնի բերդը գնաց ամրացաւ: Վաղիկ արիական քաջասրտութեամբ ելաւ մինակ Վեառին քով գնաց, ու յարդորեց որ անկէ ելայ երթայ, յանձն առաւ Վեառ Սարգիս, բայց թագաւորական գանձն և իր ձեռքին տակն եղած քաղաքները և բերդերը չառաւ: Վաղիկ քանի մը հոգւով դարձեալ գնաց անոր քով, և բռնեց զայն Ղնի բերաւ, և բոլոր անոր

ձեռքը գտնուածներն առաւ : Այս միջոցին
խմատութեամբ և քաջութեամբ կը ծաղկէր
քաջ մատենագիր Վրիգոր Վարդապետս մա-
հանուանեալը , որ ոչ միայն մեր մէջ , այլ և
Յունաց և աւրիշ ազգաց մէջ ալ երեւելի
համբաւ և մատենագրի անուն ստացած է ,
որ պատուական տաղաչափութիւններ յօրի-
նած , և փիլիսոփայական մատենաներ թարգ-
մանած է , և այլն :

Հայաստանի խաղաղութիւնը ի՞նչու շուտ վերականգնուեցաւ .

304 . Հաղիւ թէ Հայաստան քիչ մը խա-
ղաղութեան երես տեսած էր , Ահա Վարդ-
գիս իր կեղծաւորութեամբը նորէն մեծ պատ-
ուոյ հասաւ , և թագաւորին դէմ դաւա-
ճանութիւն ընելու համար՝ դադունի կը դըր-
գուէր Վաստանդին Վանամահաս Յունաց կայս-
րը , որ Վնին վերստին ուղէ :

Յունաց վերստին յարձակմանքներն ի՞նչ արդիւնք ունե-
ցան .

305 . Վարդիկ յանձն չառաւ որ Վնին
յանձնէ Յունաց . աւստի Յոյնք դարձեալ
երկու անգամ մեծ բանակներ յօրկեցին , և
Հայ կաղիճներուն արի բազուկներէն աղէկ
ջարդ մը ուտելով՝ ամօթապարս ցիրուցան
եղան :

Յոյնք ի՞նչ հնարք դրան Հայոց յաղթելու .

306 . Յոյնք տեսնելով որ դժբութեամբ
Հայերն ընկճել անհնարին է , յունական նեւ-
գութիւնը ձեռք առին . և Ահա Վարդգիս
ամբարիշտն ու ամիրանեանքը օգնական գանե-

լով իրենց՝ Հայոց այս թագաւորութեան վերջին կործանումը բերին :

Գագիկ ինչպէս հաւանեցաւ Վ. Պօլիս երթալու :

307. Հունաց կայսրը սիրոյ թուղթ մը գրեց Գագիկին, որով կը հրաւիրէր ղեկըր Վ. Պօլիս ի տեսու թիւն : Իմաստունն Գագիկ Հունաց խորդախու թիւնը՝ ասանկ շուտով մը ի սէր զիջանելէն հասկնալով՝ չուղեց երթալ և շատ գէժ կեցաւ. բայց Վեառ Սարգիս և իր համախոհները Վերորոս Վեառ դարձ կոչուած կաթողիկոսն ալ միջնորդ բռնելով խոստացան Գագիկին հաւատարիմ մընալ, և անոր համար կեանքերնին գնել, և թէ՛ կաթողիկոսը ու թէ՛ բոլոր իշխանները Քրիստոսի արեամբը երդման գիր տուին Գագիկին :

Գագիկ նախ ինչ ընդունելութիւն գտաւ Հունացմէ, յետոյ ինչ վարմաւք բռնեցին Յոյքը :

308. Գագիկ ասով վատահայած ելաւ կայսեր գնաց, ուր առջի բերան քանի մ'որ շատ պատիւ և մեծ ընդունելութիւն տեսաւ : Հետոյ սկսաւ կայսրը պահանջել որ Վնին յանձնէ. երբ Գագիկ հայկական վեհանձնութեամբ չզիջաւ այդ վատութեան, կղզւոյ մը մէջ արգիլուեցաւ :

Վեառ Սարգիս յաջողեցաւ իր խորհրդոյն մէջ :

309. Վեառ Սարգիս վերջապէս յաջողեցաւ իր խորհրդոյն մէջ, և համոզելով ամէնքն ալ, Վնին 40 բանալիները, և բոլոր երկիրը յանձնելու նամակ խրկեցին կայսեր :

Կայսրը կանչեց Վագիկը, և բանալիներն ու
նամակն առջևը դրաւ: Վագիկ այլայլած՝ հա-
ռաչելով մը ըսաւ. Իմ ու նենգաւոր իշխան-
ներուս մէջ դատաստան ընէ Նստուած. բայց
Հայաստանին տէր ու թագաւոր ես ընտրե-
լած եմ իմ ժողովրդեանս հաճութեամբը,
եւ ամենեւին հաւանութիւն չունիմ այս բա-
նին, և չեմ կրնար իմ ժողովուրդս զրկել այդ
հոյակապ քաղքին իրաւունքէն:

Վագիկ հաւանեցաւ իր իշխաններուն ըրածին:

310. Կայսրը շատ աշխատեցաւ Վագի-
կին հաւանութիւնն առնելու, և անկարելի
եղաւ. հուսկ ուրեմն Վագիկ նեղը մնալով և
յուսահատելով զիջաւ. ու Նիին տեղ Վիզու-
քաղաքն ու քանի մը ուրիշ քաղաքներ առնե-
լով՝ հոն քաշուեցաւ: Նհա այս վախճանն
ունեցաւ Վագրատունեաց ցեղին 160 տար-
ուան թագաւորութիւնը Վրիատասի 1045
թուականին. որուն իյնալովը Հայաստան բռ-
լորովին տակնուվրայ ու թշուառ եղաւ:

ԳԱԳԻԿ Բ. ին 35 տարուան պակսխտոռքիչնը:

Վագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն վերջո
ի նշ վիճակ ունեցաւ Հայաստան:

311. Վագրատունեաց թագաւորութեան
կործանումէն ետքը, Հայաստանին խեղճու-
թիւններն անկարելի է նկարագրել: Չորս
կողմէն թշնամիները Հայաստանի վրայ վաղե-
լով՝ սարսափելի արիւնհեղութեամբ շատ բա-

ղաքներ կործանեցին, շատ մարդիկ ջարդեցին,
և շատն ալ գերեցին:

Հայաստան արշաւողներուն մէջ անդթութեան մասին «մ
նշանաւոր եղաւ:

312. Հայաստան արշաւողներուն մէջ
անդթութեան մասին խիստ նշանաւորն ե-
ղաւ Տուղրիլ Պարսից թագաւորը, որ ա-
հագին բանակ մը խրկելով ի Հայաստան,
մտքէ չանցած չարիքն հասուց խեղճ և իր բն-
տիր գլուխներէն որք մնացած Հայաստանին:
Սմբատայ Ռերդ ըսուած ամուր քաղաքն աւ-
նագորոյն կատաղութեամբ առին, և հոն ը-
րած ջարդերնին լսելու սիրտ անդամ չդիմա-
նար:

Ի նշան էր պատմէ Լաստիսերացի Սմբատայ Բերդին հոր-
ծանումը:

313. Լաստիսերացի ականատես Հայ
պատմագիրը կը նկարագրէ Պարսից երթալէն
վերջը այս քաղքին ունեցած աղիտղորմ վիճա-
կը: Վիրաւորուածներէն ոմանք գեռ կէս մը
կենդանի և լեղունին ծարաւէն ցամբած, տը-
կար ձայնով մ'իրենց ծարաւին հնարք մը
գտնելու կը ջանային, բայց օգնութեան հաս-
նող մը չկար: ոմանք ալ սաստիկ վերք մ'ա-
ռած ու ձայներնին կտրած անդադար կը հե-
ւային: ոմանց վիզը կէս մը կտրուած ու կի-
սամեռ գետինն ինկած՝ ցաւին սաստկութե-
նէն կը հառաչէին, և ոտուքնին ու ձեռուք-
նին գետինը կը զարնէին: փոքրիկ տղաքներն
իրենց ծնողաց գրկէն յափշտակուած ու գե-

տիներ զարնուած էին, և ողջ մնացածներուն
լալու ձայնը լեռները կը թնդացնէր :

Արծն քաղաքը ի նշպես կործանեցին .

314 . Յետոյ Պարսիկներն եկան Արծն
քաղաքաւարդ և հարուստ քաղաքն առին, քան
դեցին, և ջարդեցին բնակիչները, ու մօխիր
դարձուցին առ և ասոր նման շատ քաղաքներ
վեց եօթը տարիի չափ :

Յետոյ Տուղրիլ որ եկաւ անձամբ, ասեցնէին դէմ դնող
չգտնուեցաւ Հոյոցմէ :

315 . Տուղրիլ ինքն անձամբ եկաւ վեր-
ջը, և շատ դաւառներ մօխիր դարձուց և
անմարդաբնակ ըրաւ . ժողովրդեան շատը
ջարդեց, որոնցմէ մէկ մասն ալ լեռներն առ
մուր տեղեր ապաստանեցան : Անանդ դա-
ւառին մէջ Հայ իշխանները թէպէտ միա-
ցած պատերազմեցան Տուղրիլի դօրացը հետ,
բայց չարաչար յաղթուեցան, և շատը բռ-
նւեցան, որոնց մէջ էր նաեւ Թաթաւլ քաջ
իշխանը :

Թաթաւլ բռնուեցաւ նէ ի նշ եղաւ .

316 . Թաթաւլ նոյն պատերազմին մէջ
Պարսից Արսուրան Ամիլացին որդին վիրաւո-
րած էր, որ Տուղրիլին շատ սիրելի էր : Տուղ-
րիլ ըսաւ Թաթաւլին, եթէ այս աղան ապրի,
դքեղ ալ կ'ազատեմ. իսկ եթէ մեռնի, դքեղ
անոր զոհ կ'ընեմ : Թաթաւլ պատասխա-
նեց . Թէ որ զարնուածքը իմն է՝ չապրիք :
Սեռաւ աղան, և զԹաթաւլն ալ ապանկեղ
առաւ Տուղրիլ, և աջ բազուկը կտրեց, ասա-

լով Մ. քառասունին խրկեց՝ զայն մխիթարելու
համար թէ . Արդիդ վատ բաղկէ մեռած չէ :

Տուղբիւ կրցաւ Մանադկերտն առնուլ .

317 . Տուղբիւ յետոյ Մանադկերտ քա-
ղաքին վրայ եկաւ . և ամենայն կատաղու-
թեամբ և ամէն հնարք ի գործ դնելով դար-
ձեալ երբ չկրցաւ առնել քաղաքը , իր կա-
տաղի բարկութիւնն ուրիշ տկար և անպաշտ-
պան քաղաքներէ առաւ :

Ովեր Արիաստան և ինչ չարիք հասուց .

318 . Տուղբիլին մահուանէն ետքը՝ անոր
եղբայրն Արիաստան թագաւորեց : Ասիկա ալ
եղբորն անդթու թեւէն վար չմնաց . Հայաս-
տան արշաւեց , և երկար ատեն Անի քաղաքը
պաշարելէն ետքը՝ առաւ զայն , և բնակչաց
մեծ մասը թրէ անցուց , քաղաքն ալ գրեթէ
հիմնայատակ ըրաւ :

Գաղիկ Կարսի թագաւորն ինչպէս աղատեցաւ Արիաս-
տանին բարկութեանն ,

319 . Արիաստան՝ Գաղիկ Կարսի թագաւ-
որին դեսպան խրկեց որ զայ իրեն հալատա-
կի : Գաղիկ ճարտարմտութեամբ ուղեւով ա-
ղասիլ Արիաստանին բարկութեանն , սուղի
զգեամներ հաղաւ , և ձեռացուց թէ Տուղբի-
լին մահուանը համար սուղը մտեր է : Ար-
իաստանն սիրտն իջած ելաւ Կարս գնաց , և
սիրով տեսնուեցաւ Գաղիկին հետ և խաղա-
ղութեամբ ետ դարձաւ : Բայց Գաղիկ այ-
նուհետեւ Կարս մնալի տաղահով չտեպեց .
ուստի իր իշխանները հետն առած Հյուսիս

Երկիրը դնաց, և հայտնէն Փոքր Հայոց Օմնե-
դաւ բերդն առաւ. որով Կարսի Թագաւա-
նութիւնն ալ վերջացաւ. որ երեք Թագաւոր
ունեցաւ. Սուշեղ, Աբաս և Վազիկ:

Վազիկ Բ. ինչ կ'ընէր Յունաց երկրն մէջ.

320. Հայաստանն այսպիսի խառնակու-
թեան և տառապանաց մէջ կը տարուբերէր,
մինչդեռ Վազիկ Յունաց երկիրը կը շրջէր,
և դեռ Թագաւորի անուը կրելովք պատ-
կառելի էր ամէնուն: Վազիկ իր հայրենի
երկրէն զրկուելուն և անոր քաշած նեղու-
թիւններուն վրայ զգացած ցաւէն դատ, ա-
մէն օր ալ ապիրաւ և նեղաւոր Յոյներուն
Հայոց գէմ նախատալից վարմուները կը պատ-
ժէր՝ Հայու արժանաւայել նախանձաւորու-
թեամբ մը:

Վազիկ ինչու Կեսարիոյ Մետրապօլիտը սպաննել տուաւ.

321. Կեսարիոյ Մետրապօլիտն իր շանն
անուը Արմէն գրեթէր. լոեց զայս Վազիկ
և բարկութեամբ բոլբոքած՝ ելաւ այցելու-
թեան դնաց Մետրապօլիտին: Սիրով ընդուն-
ուեցաւ Վազիկ, և կերակուրի ժամանակ
խնդրեց Մետրապօլիտէն որ շունը կանչէ:
Հփոթեցաւ Մետրապօլիտ, և Վազիկին ըս-
տիպելովք Արմէն Արմէն կանչեց. եկաւ շու-
նը քծնելով: Աչք ըրաւ Վազիկ իր սպասա-
ւորներուն, շունը պարկի մը մէջ դրուեցաւ
Մետրապօլիտին հետ. և այնչափ ծեծեցին
շունը, որ կատաղութեամբ խածնելով իր
տէրը սպաննեց:

Գաղիկէն ինչպէս իրենց ռին առին Յոյնք .

322 . Յոյնք Գաղիկին այս գործէն առաջ
տիկ ռիս պահած , յունական նենգութեամբ
կ'ուզէին զայն սպաննել . և յաջողեցան ալ :
(Օր մը Գաղիկ իր զօրքէն՝ երեք հոգւով
բաժնուած դէպ ի Վիդիատրա բերդը գնաց :
Իերդին Յոյն իշխանները հեռուէն Գաղիկը
տեսնելուն պէս , 50 հոգի դարանք դրած՝
եկան մեծ յարգութեամբ դիմաւորեցին Գա-
ղիկը . յետոյ պահուրտած Յոյները յանկար-
ծակի յարձակեցան բռնեցին Գաղիկը և բեր-
դը տարին :

Գաղիկին ինչ բոն Յոյնք .

323 . Գաղիկին հետը գտնուողները փա-
խան . յետոյ Հայերը շատ հոգւով եկան բեր-
դը պաշարեցին . բայց բան մը չկրցան ընել ,
մանաւանդ երբ թշուառ Գաղիկին մարմինը
խղդուած՝ բերդէն կախուած տեսան : Գա-
ղիկին մարմինը Վիդու քաղաքը իր շինել տը-
ւած վանքին մէջ թաղուեցաւ , Քրիստոսի
1079 թուականին :

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒԲԻՆ Ա.

Բազրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն վերջէ
Հայերն ինչ ըրին .

324. Իազրատունեաց թագաւորութեան
կործանումէն ետքը, Պարսից և ուրիշ ազգաց
յարձակումներէն շատ մարդ ջարդուեցան, շա-
տերն ալ ուրիշ տեղեր գաղթիլ սկսան, և շա-
տերն ալ Հայաստանի մէջ լեռ ու ձորեր,
ամուր տեղուանք քաշուեցան. այս վերջին-
ներն են որ այս օրուան օրս բուն Հայաստա-
նի մէջ ապրող և սնող ժողովուրդը կը կազմեն :

Հայ ժողովուրդն իր ազատութեանը յարմար ու ապահով
տեղ ուր դառաւ Հայաստանէն դուրս .

325. Հայաստանէն գաղթող ժողովուր-
դեան մէկ մասն ալ Արևիկոյ կողմերը գնաց .
ուր Տորոս լեռանց շղթայանման շարքը և ա-
նոնց դրից ամրութիւնը, երկրին բարեբե-
րութիւնը, և ծովեզը ըլլալով՝ օտար ազգաց
հետ հաղորդակցութեան դիւրութիւնը տես-
նելով, և միանգամայն հոն բնակող Հայոց
սիրտն իրենց հետ միացնելով, սկսան զօրանալ :
Ո՛վ դուրս կեցաւ այս նոր իշխանութեան .

326. Իադիկին ազգականութենէն Ռու-
բէն անունով իշխան մը (որ Իադիկին Ար-
զիստրայի առջև դարանամուտ Յոյներէն բըռ-

նրւած ժամանակը , անոր հետ գտնուող երե-
քէն մէկն էր , և ասով սաստիկ ոխ պահած
էր (Յունաց դէմ ,) գլուխ կեցաւ . և քանի
մը քաղաքներու տիրելով՝ փոքրիկ կառավա-
րութիւն մը հաստատեց . Քրիստոսի 1080
թուականին , Նագրատունեաց թագաւորու-
թեան կործանմանէն 34 տարի վերջը :

Որչափ տեւեց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը .

327 . Մ.յս կերպով հիմնուեցաւ Ռու-
բինեանց թագաւորութիւնը , որ 300 տարիի
չափ երբեմն խաղաղութեամբ և երբեմն պա-
տերազմաւ տեւեց : Ի սկզբան շատ պղտիկ
գիրքով սկսաւ , բայց երթալով զօրացաւ և
ծաղկեցաւ , և մինչև Ներսայական մեծ տե-
րութեանց համակրութիւնն ստացաւ , իր ի-
մաստուն թագաւորներուն միջոցաւ :

Կիլիկիոյ մէջ արդէն հայազգի իշխաններ կը գտնուէին .

328 . Ռուբէն իր դիտաւորութեանց մէջ
չվրիպեցաւ . վասն զի թէ տեղւոյն կտրիճ
Հայ բնակիչներէն , և թէ Տորոս լեռանց ա-
մուր գիրքէն օգնութիւն քաղեց , և Յոյներ
ըր վռնտած հանգիստ կ'իշխէր . և հետզհե-
տէ Տորոս լեռանց մօտերն արդէն իշխող հա-
յազգի իշխաններն Վոլ Վասիլ , Վախրատ և
(Օշին) Վամբրոն բերդին իշխանը՝ իրեն հետ
կատրակցելով՝ սկսաւ յառաջանալ :

Ռուբէն որչափ իշխեց .

329 . Ռուբէն 15 տարի վարեց իշխանու-
թիւնը և վախճանեցաւ , Քրիստոսի 1095
թուականին :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ Ա. ԹՈՐՈՍ Ա. և ԼԵՒՈՆ Ա.

Ռուբէնին ո՛վ յաջորդեց .

330 . Ռուբէնին յաջորդեց անոր որդին Կոստանդին Ա. որ մեծ հանձարով և քաջութեամբ աւելի ընդարձակեց իր իշխանութեան երկիրները , և հինգ տարի կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Կոստանդին ի՛նչու Վարդիղի ու Կոմնի պատիւ ստացաւ .

331 . Կոստանդինի ատենները արեւմտեան աղգերը Ս . Երուսաղէմն Ագիտայուց ձեռքէն աղատելու համար ահագին պատրաստութեամբ Միա արշաւեցին . այս է ահա խաչակրաց արշաւանքը : Կոստանդին ինքն ալ մեծ ու կարեւոր օգնութիւններ քաւ խաչակրաց բանակին , որով նոյն բանակին իշխանաց համակրութիւնն ստացաւ , որոնք Վարդիղի ու Կոմնի պատիւ տուին Կոստանդինին :

Կոստանդինին ո՛վ յաջորդեց .

332 . Կոստանդինին յաջորդեց անոր որդին Թորոս Ա. որ հօրը քաջութեան և իմաստուն կառավարութեան հետեւող եղաւ , զարկաւ վանտեց Յոյները , և բոլոր Աիլիկիոյ տիրեց : Աիլիթացիները և Պարսիկները՝ որոնք Աիլիկիոյ վրայ յարձակեր էին , քաջութեամբ զարկաւ և վանեց :

Թորոս ուրիշ ի՛նչ վրէժ տաւ Յունացմէ .

333 . Թորոս այս յաղթութիւններէն վերջ , Աիդիատրոս բերդն ալ վարպետութեամբ տաւ . Գաղիկ Բը դաւածանութեամբ մեռ-

ցընող երեք Յոյն եղբարքը՝ Սանտալեան իշխանները բռնեց սպաննեց . և Գադիկին սուրն և զգեստները բերել տալով, ինքը ու բռնոր Հայ զօրքը և ժողովուրդը դառն արցունք թափեցին այն դժբաղդ թագաւորին յիշատակին վրայ :

Թորոս սրչափ իշխեց , և իրեն ով յաջորդեց .

334 . Թորոս 23 տարի իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ . որուն յաջորդեց եղբայրը | Եւոն Ա :

Էւոն ինչպէս բռնուեցաւ Անտիոքի իշխանէն .

335 . | Եւոն ալ անուանի եղաւ իր քաջութիւններով . բայց Անտիոքի իշխանէն նենգութեամբ բռնուելով բանտարկուեցաւ , ուսկից ազատեցաւ | Եւոն՝ քանի մը քաղաքներ և մէկ որդին ալ սրատանդ տալով :

Էւոն այս նախատանաց վրէժն առաւ .

336 . | Եւոն Արիւկիա գալուն պէս այս նախատանաց վրէժն առնել ուղեց , տուած քաղաքներն ետ առաւ . և շատ զօրքով սկըսաւ ասպատակել Անտիոքի իշխանին երկիրները , ու այնչափ նեղը ձգեց՝ որ ստիպուեցաւ առած պատանդն ալ ետ տալ և հաշտութիւն ընել : | Եւոնի ժամանակ սկսան ծաղկիլ Աերսէս Շնորհալի և Սարգիս Շնորհալի եկեղեցւոյ ընտիր հովիւները :

Էւոն ինչպէս բռնուեցաւ Յունաց կայսրէն .

337 . Արիւկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը մինչև ցարդ շատ քաջութիւններով յաւ

ուաջ կ'երթար և կ'ընդարձակուէր . բայց Յու-
նաց Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը անհամար
ղօրքով Աիլիկիա արշաւելով՝ շատ տեղերու
տիրեց առանց պատերազմի . Անարզաբա քա-
ղաքը և Ալահկայ բերդը արիւնահեղ պատե-
րազմներով առաւ . Ալեոն իր Ռուբէն և
Թորոս որդիներով բռնուեցաւ , և Կ . Պօլիս
բանտը դրուեցաւ , Քրիստոսի 1137 թուա-
կանին :

Ալեոն Կ . Պօլսոյ մէջ ինչ վիճակ ունեցաւ .

338 . Ալեոն քիչ ժամանակէն աղատե-
ցաւ բանտէն , և կայսեր պալատը կը կենար .
բայց յետոյ դարձեալ բանտարկուեցաւ , ուր
Ալեոն սրտին ցաւէն մեռաւ , որուն իշխա-
նութիւնը 14 տարի տեւեց , և Կ . Պօլսոյ մէջ
պանդխտութիւնը 4 տարի :

ԹՈՐՈՍ Բ . ՄԼԵՀ և ՌՈՒԲԵՆ Բ .

Ալեոնին տեղն ո՞վ իշխեց Աիլիկիոյ վրայ .

339 . Ալեոնին որդին Թորոս Բ . բանտէն
աղատած ըլլալով փախաւ , և Աիլիկիա գա-
լով յայտնեց իշխաններուն իր ո՞վ ըլլալը . ա-
նոնք ալ Յունաց տուած նեղութիւններէն
ձանձրացած ըլլալով՝ միաբանեցան , և Թորո-
սը իրենց վրայ իշխան դրին :

Թորոս Բ . ինչ դորձ ունեցաւ .

340 . Աիլիկեան թագաւորութիւնն իր
մօտալուտ վտանգներէն աղատողն եղաւ Թո-
րոս Բ . որ իբր անհամեմատ քաջութիւններով ,

Ճարտարմտութիւնով և հեռատեսութիւնով
Հայոց այս վերջին իշխանութիւնը քիչ մը զօ-
րացուց :

Յունաց կայսրն երբ լսեց Թորոսին իշխելն ի՞նչ ըրաւ .

341 . Կիւ Սանուէլ Յունաց կայսրը երբ
լսեց Թորոսին այս կերպով իշխանութեան
հասնիլը , շատ զօրքով Մեգրոնիկոս զօրավարը
խրկեց Թորոսին վրայ . բայց յաղթուելով մեծ
ջարդ կերան , և շատ ալ մեծամեծ իշխաններ
գերի բռնուեցան . զորոնք գնել ուղեւով կայս-
րը , ի պատիւ իշխաններուն մեծ արժէքով
գնեց տուաւ . բայց Թորոս բոլոր առած ոս-
կին գնող գեսպաններուն առջին զօրաց բաժ-
նեց . երբ անոնք զարմացան՝ ըսաւ Թորոս .
Կամաւ ըրի , որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշ-
խանները :

Աւելի ի՞նչ յաղթութիւններ ըրած ունի Թորոս .

342 . Ասկէ վերջը դարձեալ Թորոս հան-
գիստ չմնաց , Յունաց նենգամտութիւնը
սրտով ելու համար յամենայն զօրութենէ կը
մարանջէր : Նորէն եկաւ Մեգրոնիկոս մեծ
բաղմութեամբ , և արիւնահեղ պատերազմով
միջ չարաչար յաղթուեցաւ Թորոսէն : Կայսրը
Կոստանդին Կալամանոս զօրապետը խրկեց ,
ան ալ յաղթուեցաւ : Թորոս այս յաղթու-
թիւններէն քաջալերուած՝ բոլորովին վռնե-
տեց Յոյները Կիլիկիայէն , և ընդարձակեց իր
իշխանութեան երկիրը : Իկոնիոյ Վրլըճ Ասլան
Կուլթանը կայսրէն գրգռուած Թորոսին մը-
քայ եկաւ . Թորոս զայն ալ վռնտեց :

Ի՞նչու Յունաց հետ հաշտութիւն խօսելու ստիպուեցաւ Թորոս :

343 . Մանուէլ կայսրը մեծ պատրաստութեամբ ինքն անձամբ սկսաւ գալ Թորոսին վրայ . Թորոս հաշտութիւն ընել խոհեմութիւն սեպեց . և քիչ մը ժամանակ ևս իշխելով , 24 տարի ընդ ամէնն իշխելով վախճանեցաւ :

Թորոսին ո՞վ յաջորդեց .

344 . Թորոսին որդին անչափահաս ըլլալով , Թովմաս Պայլ I ատինացին (Թորոսին աները կ'ըսուի) խնամակալ դրուեցաւ : Ալեհ Թորոսին եղբայրը Ռերիոյ Ամիրայէն օգնութիւն առած , եկաւ ոտնակոխ ընել տուաւ իր հայրենի երկիրն այլադդեաց , որ ինքն իշխէ . և վերջապէս իշխանութիւնն ալ ձեռք ձգեց :

Ալեհ ի՞նչու սպաննուեցաւ Հայոց դօրքէն .

345 . Այս անարժան և ամբարիշտ Ալեհը Ռերիոյ Ամիրային վստահացած իր սահմանակիցներուն դէմ միշտ յաղթութիւնն ալ կը յաջողցնէր . Յունաց դէմալ քանի մ'անգամ յաղթութիւններ ընելէն ետքը՝ հաշտուեցաւ անոնց հետ : Իսկ իր ժողովրդեան շատ տառապանք տալուն համար՝ Հայոց դօրքն ալ ղինքն սպաննեց , 5 տարիի չափ անիրաւաբար և անգթաբար իշխելէն վերջը . և տեղը իշխան դրուեցաւ Ռուբէն Բ . որ Ալեհին Ատեփանէ եղբօրն որդին էր :

Ռաւբէն Բի վրայ ինչ գիտնալու բան կայ :

346 . Ռաւբէն Բ . խելքով և խաղաղու-
թեամբ կառավարեց Նգղը . մասնաւոր երե-
ւելի գործ մը չունի , միայն թէ Նախօքի իշ-
խանէն նենգութեամբ կը բռնուի և կը բռն-
տարկուի , բայց իր Վեւոն եղբօրը կտրիճու-
թեամբը կ'ազատուի , և նորէն կուգայ Արի-
կիա : Նոր օրովը անուանի էր Ներսէս Վամբ-
րոնացի Տարսոնի Նքբեպիսկոպոսը , որ քաջ
ճարտասան էր : Ռաւբէն 11 տարի իշխելէն
վերջը , վանք մը կը քաշուի , և կառավարու-
թիւնն իր եղբօրը Վեւոնին կը յանձնէ , Քր-
բիատոսի 1185 թուականին :

ԼԵՒՈՆ Բ . ՓԻԼԻՊՊՈՍ և ՀԵԹՈՒՄ Ա .

Լեւոն Բ . ինչպէս երեւելի եղաւ .

347 . Վեւոն Բ . իր իմաստութեամբը և
այլադգի սուլթաններուն դէմ ըրած քաջու-
թիւններովը , և ուրիշ ճշմարիտ Հայու և
միանգամայն Քրիստոնէի հարկաւոր եղած ա-
մէն կատարելութիւններովն երեւելի եղաւ ,
և իր տէրութիւնը պայծառացուց ու ընդար-
ձակեց :

Լեւոն ինչպէս թագաւոր եղաւ .

348 . Ս . Երուսաղէմի վրայ գացող Խա-
չակիր զօրաց օգնելով , անունը Ներսիս հրա-
չակուեցաւ , և Վերմանացուց կայսրէն թա-
գաւոր կոչուեցաւ . և Սոյ մէջ թագաւոր
օծուեցաւ Վրիգոր Տղայ Ս . կաթողիկոսէն .
Քրիստոսի 1198 թուականին :

Լեւոն ուրիշ ի՞նչ յաղթութիւններ ըրած ունի :

349 . Թագաւոր ըլլալէն վերջն ալ քանի մ'անգամ մեծ յաղթութիւններ ըրաւ Իկոնիոյ և Բերիոյ սուլթաններուն դէմ, և բարի անուամբ մեռաւ : 34 տարի իշխելէն վերջը : Ըսոր օրով ծաղկեցան Սխիթար Քօշ բարոյ յովէպ առակախօսը և Խաչատուր Տարօնեցի երաժիշտը :

Լեւոն Բին ո՞վ յաջորդեց :

350 . Լեւոն մանչ տղայ չունենալով՝ Օլապէլ անուանով աղջիկը տեղն անցաւ, և Թագուհի եղաւ : Հայ իշխանները Օլապէլը Փիլիպպոս անուանով լաւինացիի մը հետ կարգեցին, որ մօր կողմանէ միայն Հայ էր : Փիլիպպոս 2 տարի Թագաւորելէն վերջը, երբ տեսան Հայ զօրքը որ Սոյ Թագաւորական գանձն և հարստութիւնները յԱնտիօք կը տանի, զայրացան և քանտը դրին՝ ուր մեռաւ :

Փիլիպպոսին ո՞վ յաջորդեց :

351 . Փիլիպպոսին յաջորդեց Հեթում Ա. որ Օլապէլին հետ կարգուելով՝ ինքը Թագաւոր եղաւ, ու շատ զարդարեց Հայաստանը :

Հեթում առանց պատերազմի խաղաղ կեանք անցուց :

352 . Հեթում ալ առանց պատերազմի կեանք չանցուց . Թաթարներուն հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, որպէս զի Արևիկիա չարչաւեն . վասն զի նոյն միջոցին Հայաստանը տակնուվրայ ու արիւնջուայ ընելով Արևիկիոյ մօտեցեր էին : Իկոնիոյ Սուլթան

նին դէմ, նոյնպէս Կոստանդին Լամբրոնի
իշխանին դէմ որ Եկոնիոյ սուլթանին հետ
միաբանած՝ ապստամբած էր իրմէ, Հեթում
յաղթու թիւններ ըրաւ :

Աիլիկիոյ վրայ ուրիշ ո՛վ արիւնդուշտ թշնամի եղաւ .

353 . Նոյն միջոցները Աիլիկիոյ վրայ ու
րիշ նոր և արիւնդուշտ թշնամի մ'ալ աւել
ցաւ, Եգիպտոսցւոյ Փնաուխտար սուլթանը
Աիլիկիոյ վրայ յարձակիլ սկսաւ . և պատերազ
մի մը մէջ Հեթումին Թորոս որդին ինկաւ
մեռաւ, և Եւոնն ալ գերի ինկաւ : Յետոյ
Հեթում աղաչանքով և շատ ստակ տալով
Եւոնն ազատեց գերութենէ, ու քիչ մ'ա
տենէն թագաւորութիւնն ալ անոր յանձնեց,
ու ինքը վանք մը քաշուելով բարի մահուամբ
մեռաւ, Քրիստոսի 1270 թուականին :

Էւոն Գ. թագաւոր օծուելուն պէս ինչ գործ ունեցաւ .

354 . Եւոն Գ. թագաւոր օծուելուն
պէս բարերարութեան ու բարեպաշտութեան
գործերու ձեռք զարկաւ . ուսման և ուսում
նականաց շատ յարգ տուաւ, որով սկսան գի
տութիւններ ծաղկիլ : Բայց քիչ ժամանակէն
ներքին երկպառակութիւն մը այս բարու
թիւնները բոլորն ալ ջնջեց . վասն զի իշխան
ներէն սմանք հետը թշնամանալով, երբ Փրն
տուխտար Աիլիկիոյ վրայ եկաւ, Եւոն ան
օգնական մնաց ու ամուր տեղուանք քաշուե
ցաւ : Եգիպտոսցիք ալ ամէն ջարիք հասու
ցին Աիլիկիոյ :

Մինչև վերջը թողունք Վեւոն որ Եգիպտացիք ամէն չարիք հասցնեն Աիլիկիոյ .

355 . Աիլիկիոյ աւերմունքը տեսնելով՝ չկրցաւ համբերել Վեւոն , և քիչ մը զօրք ժողովելով ծերունի Սմբատ սպարապետին հետ միացած վռնտեց Եգիպտացիները . ու յաղթեց նաև Իկոնիոյ Սուլթանին : Ինքն ալ 19 տարի թագաւորելէն ետքը բարի անուամբ վախճանեցաւ , Քրիստոսի 1284 թուականին :

ՀԵԹՈՒՄ Բ . Էն մինչև ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ թագաւորոշքեան կործանումը :

Հեթում Բ-ին ժամանակէն սկսեալ Աիլիկիա ի՞նչ վիճակ ունեցաւ .

356 . Իրեթէ ասկէ վերջը ոչ ներքին երկպառակութիւնը և ոչ արտաքին յարձակմունքները խաղաղ թողուցին Աիլիկիան , և վերջապէս Եգիպտացւոց ձեռքով թշուառ Հայոց վերջին յոյսն ալ Աիլիկիոյ մէջ թաղուեցաւ :

Հեթում Բ . և Թորոս Գ . սրչափ իշխեցին .

357 . Վեւոն Գին յաջորդեց Հեթում Բ . որ կրօնասէր ըլլալով շուտով վանք մը քաշուեցաւ . և թագաւորեցուց եղբայրը Թորոս Գ . առ ալ սաստիկ կրօնասէր էր և աշխարհային բաներու խառնուիլ չուզելով՝ կ'ուզէր որ դարձեալ Հեթում գայ թագաւորէ : Իսկ այց ասոնց միւս եղբայրը Սմբատ յաիշտակեց թագաւորութիւնը , և եղբայրներէն երկիւղ

չունենալու համար՝ Թորոսն ապանեց և Հե-
թումին աչքերը կուրցուց :

Սքառ թաղաւոր մնաց .

358 . Կոստանդին Բ . միւս եղբայրնին ալ
Սքառը բռնեց բանտարկեց և ինք թաղաւո-
րեց , և Հեթումն ալ աղէկ կը խնամէր : Եր-
կու տարիէն Հեթումին աչքերը բացուեցան ,
և երբ ամէնքը սկսան ուղել որ նորէն Հե-
թում՝ թաղաւորէ , Կոստանդին խռովութիւն
հանել կ'ուզէր . ուստի Հեթումալ բռնեց
ղինքը և Սքառն ալ՝ երկուքն ալ Կ . Պօլիս
խրկեց :

Հեթում դարձեալ որո՞ւ յանձնեց թաղաւորութիւնը .

359 . Հեթում արտաքին թշնամեաց դէմ
քանի մ'անգամ յաղթութիւն ընելէն ետքը
իր Թորոս եղբօրը որդւոյն | Էւոնին յանձնեց
թաղաւորութիւնը , և ինք դարձեալ առանձ-
նացաւ : | Էւոն Դ . ալ պատճառով մը Թա-
թարներուն մատնուեցաւ և սպաննուեցաւ՝
2 տարի թաղաւորելէն ետքը :

Էւոն Դին ո՞վ յաջորդեց .

360 . Հեթումին եղբայրն () շին թաղա-
ւոր եղաւ , զոր մէկ կողմէն ներքին երկաւ-
ռակութիւնները և միւս կողմէն արտաքին
յարձակումները շատ կը նեղէին . 12 տարի
թաղաւորելով մեռաւ , և յաջորդեց որդին
| Էւոն Ե :

Էւոն Ե . թաղաւորելով ո՞րչափ իշխեց .

361 . | Էւոն Եի ժամանակը Եգիպտացի-

ները, Թաթարները և թիւրքմէներն առ
հասարակ Արիւիկիոյ վրայ յարձակիլ սկսան. ու
րով սկիզբն եղաւ կործանման թագաւորու
թեանս : | Եւոն 21 տարի խեղճութեամբ իշ
խելէն վերջը մեռաւ. և յաջորդեց | Եւոնի
հեռաւոր ազգականներուն մէջէն Յովհան
նէս իշխանը | ատինացի, որ Կոստանդին Գ.
ըսուեցաւ. և իր հայապետութեանը համար
մէկ տարիէն սպաննուեցաւ :

Կոստանդին Գին ուլ յաջորդեց .

362 . Կոստանդինին եղբայրը Գուխտոն
յաջորդեց, որ | ատինի ծէս Ազգին մէջ մըտ
ցընել ուզելուն համար՝ 2 տարիէն սպաննուե
ցաւ : Գուխտոնին յաջորդեց Կոստանդին Գ.
որ մօր կողմանէ Ռուբինեան ցեղէն էր, և
խելքով կառավարեց Ազգը 18 տարի. Ազխա
տայւոց դէմալ յաղթութիւն մ'ուէնի :

Ուլ եղաւ Արիւիկիոյ վերջին թագաւորը .

363 . Կոստանդին Գին տեղ թագաւոր
դրուեցաւ | Եւոն 2 . | ուսինեան բայց հաւ
յասէր իշխանը, որուն մայրը Հայ էր : Ասի
կա կրնար իր խելքովը կառավարել Ազգը,
բայց ամառն որ ժամանակը չօգնեց. վասն զի
Ազխատացիք հետզհետէ կը դօրանային, և
մինչև ցարդ Արիւիկեան խեղճ թագաւորու
թիւնը տեղէ մը օրինաւոր օգնութիւն չկր
ցաւ գտնել. թէպէտ և խոստացող և կարե
կից եղող արեւմտեան տէրութիւններ ալ կա
յին. բայց աւելի անոնց վստահելով և անոնց
մէ օգնութիւն ակնկալելովնին թշնամի ըրին

Հայք զԵգիպտացիները . և որով վերջապէս
անոնց կատաղութեանը զոհ եղաւ Հայոց
վերջին միսիթարութիւնը , Աիլիկեան թագաւորութիւնը :

Ինչպէս վերջացաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը .

364 . Սեւոն Զի ժամանակն ալ Եգիպտացիք քանի մ'անգամ յարձակումներ ըրին , և Աիլիկիոյ մէջ շատ անգթութիւններ գործեցին . յետոյ Լչրէֆ Հապան Եգիպտոսի Սուլթանը անհամար զօրքով եկաւ Աիլիկիա , բռնեց Սեւոնն ալ , և երկիրը բոլորն ալ նըւաճելէն ետքը , դարձաւ Եգիպտոս՝ Սեւոնն ալ հետը և հոն բանտարկեց : Նա այսպէս վերջացաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնն ալ , Քրիստոսի 1375 թուականին :

Սեւոն Զ . Եգիպտոսի բանտը մնաց , և ուր մեռաւ .

365 . Սեւոն 7 տարի բանտը կենալէն ետքը , գերութենէ ազատեցաւ , և գնաց Ս . Երուսաղէմ . և Ս . Տեղեաց իր ուխտը կատարելէն զկնի՝ հառաչանքով անցաւ Աիլիկիային առջեւէն և գնաց Եւրոպա : Յետոյ Փարիզ մայրաքաղաքին մէջ մեռաւ 1393 նոյեմբերի 22 ին . 11 տարի թագաւորելէն , 7 տարի Եգիպտոսի բանտը մնալէն և 12 տարի Եւրոպա պանդխտանալէն վերջը : Թաղուեցաւ փառաւոր հանդիսիւ Աեղեատինեանց եկեղեցւոյն մէջ :

Սեւոնին մահուանէն ետքը Հայոց թագաւորի պատուանշանը ո՛ր սկսաւ կրել .

366 . Սեւոնին մեռնելէն ետքը՝ Աիպրոսի

Յակոբ Ա. Թագաւորը ի ռափնեան ըլլալով՝
 Հայոց Թագաւորի պատուանունն առաւ . և
 անւեց մինչեւ Յակոբ Վ ին աստեւր , և Վիպ-
 րոս Վ ենեոսկցւոց ձեռքն անցնելով՝ ան ալ
 դադրեցաւ :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱ-
ՆԱԿԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՄԵԼԻՔԷԱՅ ԻՆ Ի Հայաստանս արշաշանքր :

Հայաստան իր սեպհական տէրութիւնը կորսնցնելէն վերջը
ի՞նչ վիճակ ունեցաւ .

367 . Հայաստան իր սեպհական տէրու-
թիւնը կորսնցնելէն վերջը՝ զանազան ազգաց
ձեռքն անցաւ : Այս անիշխանութեան ժա-
մանակէն մինչև մեր ժամանակը 810 տար-
ուան շրջան մ'է , (1050—1860) : Առաջին
եօթը դարուն մէջ (1050—1750) Հայաստան
անդադար պատերազմներու մէջ ընկղմած պի-
տի տեսնենք , որով և քաղաքաց կործանումը ,
բնակչաց տառապանքը և հեռաւոր երկիրներ
ցրուիլը : Իսկ այս եօթը դարերուն յաջորդող
ութերորդ դարուն մէջ (1750—1860) պիտի
տեսնենք պատերազմաց նուազիլը , նեղու-
թեանց մեղմանալը , և Հայ Ազգին իր վրայ
տիրող տէրութեանց խնամակալութեամբը
նոր կենդանութեան ու նոր յառաջադիմու-
թեան ասպարէզի մը մէջ մտնելը :

Բազրատունեաց թագաւորութենէն վերջը որոնց ձեռքն
էր Հայաստան .

368 . Թագրատունեաց թագաւորութիւ-

նը ջնջուելու ատենը, Հայաստանին արեւմտեան մասը Յունաց ձեռքն էր, արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ, հիւսիսային կողմերը Վերք բռնած էին. իսկ հարաւային գաւառներուն՝ Հագարացոց Ամիրաները կ'իշխէին:

Մինչև երբ մնաց այդ վիճակին մէջ.

369. Այս վիճակին մէջ մնաց 40 տարիի չափ, մինչև որ Մելիքշահ՝ Ալիապլանին որդին Պարսից գահն ելաւ, և անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, ու բոլոր հոն տիրող իշխանները վճռեց, և երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ:

Մելիքշահին մահուանէն ետքն ինչ վիճակ ունեցաւ.

370. Մելիքշահին մահուանէն ետքը՝ Հայաստան դարձեալ զանազան աղգաց ձեռքը բաժնուեցաւ, որուն հիւսիսային և արեւմտեան կողմանց մեծ մասին Թաթարները տիրեցին, ու ժողովուրդը սաստիկ նեղութեան ու տառապանաց մէջ ձգեցին:

Այս նեղութեանց մէջ Հայք երբեք տեղէ մը մխիթարութիւն չունեցան.

371. Այս նեղութեանց մէջ հիւսիսային Հայոց մեծ մխիթարութիւն եղաւ Դաւիթ Վրաց քաջ թագաւորը, որ քանի մը յաղթական պատերազմներով նոյն կողմերն իր իշխանութեան տակն առաւ, և իրեն դիմող Հայոց տեղ և ապրուստ տալով խնամեց: Յետոյ Վրացիք Օսթարիա և Իւանէ Հայադգի քաջ իշխաններուն առաջնորդութեամբն

այլադդեաց ձեռքէն առին բոլոր հիւսիսա-
յին Հայաստանը . նաև Պարսից դէմ պատե-
րազմելով՝ արևելեան Հայաստանի մեծ մա-
սին ալ տիրեցին . ու 60 տարի , մինչև Թա-
թարաց յարձակման ժամանակն՝ իրենց իշխա-
նութեան տակ եղած երկիրները խաղաղու-
թեան մէջ պահեցին :

ԹԱԹԱՐԱՅ ի Հայաստան արշաւանքը :

Ճէլալէտտին խորազմի սուլթանն ինչու Հայաստան փա-
խաւ .

372 . Տասներեքերորդ դարուն սկիզբնե-
րը Թաթարները հիւսիսային Ասիայի մէջ զօ-
րանալով , մեծամեծ թագաւորութիւններ
ւաճեցին . և խորազմի Ճէլալէտտին սուլ-
թանն ալ յաղթուած Հայաստան փախաւ :

Ճէլալէտտին ինչ վարձուէք ունեցաւ Հայաստանի մէջ .

373 . Հայաստան իր թշուառութիւննե-
րովը փոխանակ փախաւորական հիւրին գութը
շարժելու . աւելի անոր կատաղութեանը դոհ
եղաւ . վասն զի Ճէլալէտտին հզօր Թաթար-
ներէն յաղթուած , իր պարտութեան վրէժը
տկար ու անգլուխ Հայերէն գաղանաքար առ-
նուլ սկսաւ սոսկալի անգթութիւններով , մին-
չեւ որ Փոքր Ասիայի և Արևիկեան Հայոց զօր-
քերէն յաղթուած՝ գէպ ի Պարսկաստան փա-
խաւ և հոն սպաննուեցաւ :

Թաթարներն երբ յարձակեցան և ինչ քրին Հայաստանի
մէջ .

374 . Յետոյ 1233 ին եկաւ Թաթարաց

Չարմազան զօրավարը Սրայ Հայաստանին
բոլորովին տիրեց . Նի քաղաքն ալ առաւ և
բնակիչները սրէ անցուց . նոյնպէս նաև շատ
քաղաքներու անմեղ բնակիչները ջարդեց . և
մէր մնացեր էին այն հայկազն ընտիր քաջերը
որ իրենց ազգայինները փրկէին . ափսոս որ
շատը կոտորուած , շատն ալ յուսահատ ցի-
րուցան եղած էին : Հետզհետէ ուրիշ քանի
մը զօրավարներով՝ Թաթարները բոլորովին
տիրեցին Հայաստանի , 90 տարիի չափ :

Անէն աղատուող բնակիչներն մէր տեղուանք ցրուեցան .

375 . Նիին կործանումէն ետքը , աղաա-
ւող բնակիչները հեռաւոր տեղեր ցրուեցան ,
որոնց մէկ մասն ալ խրրմ , Վեհաստան ու
Սոլտաւիա անցան , և հոն բնակութիւննին
հաստատեցին :

Մինչև վերջը Թաթարաց տակ բոլորովին մնաց Հայաստան .

376 . Սայց չորեքստասաներորդ դարու կէ-
սերը՝ 1340 ին Թաթարաց խանին տէրութիւ-
նը զանազան մասերու բաժնուելով իր մէջ ,
անոր միութիւնը՝ հետեաքար և սլք բակ-
ուեցաւ : Այս պատճառաւ Հայաստան իբ-
րեւ պատրաստական որս մը նորէն բաժնուե-
ցաւ զանազան իշխաններու . հարաւային կող-
մերը Քիւրտերը բռնեցին . արևելեան կող-
մը Պարսիկները գրաւեցին , իսկ արեւմտեան
կողմը կէս մ' () ամանեանք կէս մ' ալ Թիւրք-
մէնները նուաճեցին : Այս վիճակին մէջ մը-
նաց մինչև նոյն դարուն վերջերը՝ Վանկթի-
մուրին ժամանակը :

ԼԱՆԿԹԻՄՈՒՐ ին արշաշանքները , և ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ
Հայաստանի տիրելը :

Հայաստանի խաղաղութիւնը շատ տևեց .

377 . Հաղիւ թէ քիչ մը խաղաղութեան
երես պիտի տեսնէին Հայք . և ահա հիւսի-
սային կողմերէն ահագին փոթորիկ մը բոլորո-
վին տակն ու վրայ ըրաւ Հայաստան , և նոր
թշուառութիւններու ծով դարձուց :

Ո՞վ էր Լանկթիմուր , և ի՞նչ ըրաւ Հայաստանի մէջ .

378 . Լանկթիմուր էր Լոզպէկ Թաթար-
ներուն թագաւորը , որ սաստիկ զօրանալով
ամբողջ Թաթարստանն և Պարսկաստանն և
մինչև Պաղտատն իր տակը նուաճելէն ետ-
քը , բոլոր զօրութիւնը Հայաստանի վրայ
դարձուց . ուր գործած անգթութիւնները ,
ըրած կործանումները և աւերումները խիստ
սարսափելի եղան . որոնցմէ սաստիկ սով
մ'ալ հետեւելով , մնացածներն ալ ան սպա-
ռեց . մոխիր դարձաւ բոլոր Հայաստան :

Լանկթիմուր մինչև ո՞ւր տիրեց .

379 . Լանկթիմուր մինչև փոքր Ասիա ան-
ցաւ , և Աբաստիա քաղաքին ալ տիրեց . Ան-
կիւրիայի քով Սուլթան Պայաղիտին հետ զար-
նուեցաւ , անոր ալ յաղթեց , և դարձաւ Սը-
մըրղանդ իր աթոռը :

Լանկթիմուրին մահուանէն ի՞նչ ծագեցաւ Հայաստանի .

380 . Լանկթիմուրին մահուան լուրն ա-
ւելի թշուառ ըրաւ Հայաստան , վասն զի

ընկճուած իշխաններն ու թագաւորները
դարձեալ ոգի առին, և զէնքի զօրութեամբ
երկիրնին նորէն ստանալու ձեռք զարկին :
Եւ որովհետեւ Հայաստան ասոնց իբրեւ կեդ-
րոնն էր, և ամէն իշխան անկէ բաժին ունէր .
ասոր համար բոլոր սրատերազմներուն ասպա-
րէզն եղաւ խեղճ Հայաստան, և անտանելի
նեղութեան մէջ ինկաւ :

Լանկթիմուրին յաջորդները թողուցին Հայաստանն իրենցմէ
ասպատակողներուն ձեռքը .

381 . Լանկթիմուրին յաջորդները նորէն
շատ արիւնհեղութիւններով նուաճեցին Հա-
յաստանի իշխողները . ու այս անգամալ մեծ
սով մ'առջինէն աւելի սարսափելի տիրեց
Հայաստանին վրայ, մինչև իրենց զուակներ-
ըն եփող և ուտող ծնողքներ եղան :

Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն ինչպէս և . Պօլսոյ մէջ
Հայոց Պատրիարք անուանեցաւ, և ոմ ըրաւ այս .

382 . Եյս միջոցներն էր որ Սուլթան
Մէհմէմէտ Բ . Կոստանդնուպօլիսն առաւ .
և որովհետեւ Հայոց վրայ շատ սէր և մեծ
համարում ունէր, Փքր Նսիայի զանազան
կողմերէն Հայ ընտանեկներ ժողվեց հոն տա-
րաւ . և Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն ալ
ինչպէս առաջուց անոր խառնացած էր, Պատ-
րիարք անուանելով . բոլոր իշխանութեան եր-
կիրներուն Հայոց գլուխ դրաւ, և ակթոք
հաստատեց ի Կ . Պօլիս, 1461 ին :

Ինչպէս Հայաստան բոլորովն Օսմանեան ձեռքն անցաւ .

383 . Յետոյ Սուլթան Մէհմէմէտ Բ . և

անոր յաջորդները մինչև Սուլթան Սուրաու
Գ. Պարսից հետ շատ պատերազմներ ընելով
վերջապէս յաջողեցան բոլորովին վռնտել զա-
նոնք Հայաստանէն, և երկիրն իրենց տակ
նուաճել, 1585 ին :

ՇԱՀԱԲԱՍ ին ի Հայաստան արշաւանքը : ԴԱ-
ԻԻԹ ՍԻԻՆԻ ին քաջոքիշնները :

Շահաբաս Օսմանցիներէն վրէժն առնուլ չուզէց .

384 . Շահաբաս Պարսից Թագաւորը Օս-
մանցիներէն վրէժն առնելու համար, 1603 ին
անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, և
Օսմանեանց զօրքը զարկաւ, և մինչև Այ-
րարատ հասանգը գնաց ու զայն նուաճեց :

Օսմանցիք սով խրկեցին Շահաբասին դէմ .

385 . Շահաբասին յարձակման և Օս-
մանեան զօրաց յաղթուելուն գոյժը Կ. Պօլիս
հասածին պէս, Սուլթան Ահմէտ՝ Ղալէղա-
տէ Սինան փաշան մեծ պատրաստութեամբ
Պարսից դէմ խրկեց :

Շահաբաս փտան էր Օսմանեանց յաղթելու .

386 . Շահաբաս յոյս չունենալով որ պա-
տերազմաւ Օսմանեանց յաղթէ և Հայաս-
տանի տիրէ, միտքը դրաւ որ Հայաստանի
բնակիչները ժողովէ տանի իր երկիրը, և ա-
նոնցմով շատցընէ Պարսկաստանի բնակիչքը :

Ո՛ր ժողովուեցան Պարսկաստան տարուելու հայերը .

387 . Շահաբաս հրաման րրաւ, և շատ

քաղաքներէ ու գիւղերէ անհամար Հայ ընտանիք բռնութեամբ և քաղցրութեամբ լըցուեցան Այրարատ դաշտին մէջ. հոնկէ ալ յառաջ քշուիլ սկսան :

Այս բռնի գաղթականութեան մէջ ի՞նչ տառապանք քաշեցին Հայք :

388. Այս բռնի գաղթականութեան մէջ թշուառ Հայ ընտանեաց գլխուն եկած տառապանքներն անկարելի է նկարագրել. վասն զի Պարսիկներն անդադար յառաջ կը մղուէն առանց հանգիստ տալու. տկարներն ու յոգնածները չարաչար կը ծեծեն. մէկ քանին ալ կ'ըսպաննեն որ ուրիշները վախճան և շուտով յառաջ երթան :

Երասխէն ի՞նչպէս անցան :

389. Երբ Երասխ գետին քով հասան. հոն ըստ որում կ'աճապարէին որ (Սամանցիք իրենց չհասնին, նաւակներն ու ըստները բաւական չըլլալով՝ ստիպեցին որ ժողովուրդը ջուրը նետուի և լողալով դիմաց անցնի. որով մէկ կողմանէ սուրն ու միւս կողմանէ ջուրն իրենց կեանքը վերցնել կ'ըսպառնային : Իւրեքաւոր մարդիկ ջրին ալիքներուն ալ զոհ եղան :

Պարսկաստանի մէջ Շահաբաս ի՞նչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ :

390. Դեռէն և սուրէն աղառաւորները հասան Պարսկաստան, ուր Ասպահան քաղաքը բնակեցան, անոր մօտերն ալ շինեցին Աոր ծուղան : Եւ որպէս զի Շահաբաս իր երկիրը Հայոց ձեռագործներով և առեւտրական

յաջողակութիւնովը ծաղկեցնէ, սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ, և շատ շնորհումներ քնելով ազատութիւններ տալ:

Ի՞նչպէս խաղաղութիւն եղաւ Օսմանեանց ու Պարսից մէջ.

391. Յետոյ (Օսմանեանց ու Պարսից մէջ խաղաղութիւն եղաւ, Հայաստանի արևելեան մասը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնալով:

Այսքան տառապանքներուն մէջ Հայոցմէ շեղմաւ մէկը ոչ զօրանայ ու վանէ օտարազգի իշխանները.

392. Քիչ ժամանակէն վերստին յուզուեցաւ Հայաստան. մանաւանդ հիւսիսային մասը. վասն զի Վաղերը Պարսից երկիրն սկսան յարձակիլ, և ասպատակ սփռել: Ասպատակներն երբ Հայաստանն ալ կ'աւրջարկէին, Սիւնի Ղաւիթ քաջ իշխանը քանի մը հարիւր ընտիր Հայ զօրքով իր հահանգէն վրա ընտեց ասպատակները, 1720 ին:

Ղաւիթ ի՞նչ քաջութեան գործեր ըրաւ և իրէն հետեող ուրիշներ ալ եղան.

393. Ղաւիթ իր Միթար ու Տէր Աւետիք զօրապետներով թշնամեաց վրայ յարձակած և միշտ զանոնք վճնտած ժամանակը, ուրիշ տեղեր ալ ուրիշ Հայ իշխաններ սիրաւանելով սկսան իրենց վրայ բռնացող օտարազգիները զարնել. ինչպէս է Ստեփան քաջ իշխանը, որ Սեղբի քաղաքին մէջ 2000 զօրքով և քաղաքացւոյ օգնութեամբ 18000 Պարսիկ զօրաց հետ զարնուելով՝ անոնց մեծ մասը ջարդեց ու մնացածը ցիրուցան ըրաւ:

Դաւիթին ուլ յաջորդեց .

394 . Դաւիթ ()ամանեանց դէմալ քանի մ'անգամ յաղթական պատերազմ մղելէն վերջը իշխանութեանը վեցերորդ տարին վախճանեցաւ : Դաւիթին յաջորդեց Սիւթար զօրապետը . բայց քիչ տևեց ասոր իշխանութիւնը , վասն զի տարի մը ետքը ()ամանցիք Հոլիձոր բերդին վրայ գալով սաստիկ պաշարեցին . բերդակահաց մէջ խռովութիւն ծագելով բերդը թշնամւոյն մասնեցին : Հոս ալ երկպառակութիւնն ու մասնութիւնը վերջացուց Հայոց այս պզտիկ միսիթարութիւնը :

Սիւթար կրցաւ վերստին իշխանութիւնը ձեռք ձգել .

395 . Թէպէտ Սիւթար Հոլիձորէն փախաւ , և նորէն զօրք ժողովելով՝ քանի մը քաղաքներու տիրեց . բայց ()ամանցիք դարձեալ ետևէն ինկան , և խնձորէսք բերդին մէջ պաշարեցին , ուր քանի մը վատ հայեր Սիւթարն սպաննեցին , և գլուխը Դավիթի փաշային տարին , որ ցաւելով այն քաջ մարդուն սպանմանը ու սղջ չքանութիւնն վրայ , սպաննողներն արժանաւորապէս վարձատրեց՝ առնոց գլուխն ալ կտրել տալով , 1730 ին :

ՕՍՄԱՆՅԻՔ Հայաստանի մեծագոյն մասին ,

ՊԱՐՍԻԿ և Կ փոքր մասին , յետոյ ՌՈՒՍԻ

նոյնպէս և Կ փոքր մասին կը տիրեն :

Պարսից ու Օսմանեանց մէջ Հայաստան ինչպէս բաժնուէր .

396 . ()ամանեանք և Պարսիկք քանի մը

անդամ իրարու դէմ սաստիկ պատերազմներ
 բով խեղճ Հայաստանը իրարու ձեռքէ յա-
 փրշտակելէ վերջը . հուսկ ուրեմն երկու կող-
 մին ալ հաշտուեցան , և պայման դրին որ Ա-
 տրքապետական նահանգն ու Հայաստանի կուր
 և Երասխ գետերուն մէջ եղած մասը մինչև
 Երեւան՝ Պարսից ձեռքը մնայ . մնացեալն
 (Օսմանեանց անցաւ , 1746 ին ժամանակները :

Այս վիճակին մէջ որչափ տարի մնաց .

397 . Հայաստան (Օսմանեանց և Պար-
 մէջ բաժնուելէն ետեւ 80 տարիի չափ (1746
 —1826) երեւելի փոփոխութիւն մը չկրեց ,
 թէպէտ և իր բուն ժողովուրդը կէս մը վա-
 ճառականութեան , կէս մ'ալ հանգստու-
 թիւն գտնելու պատճառաւ զանազան հե-
 ուաւոր կողմեր կը ցրուէին :

Հայաստանի մէկ մասն ինչպէս Ռուսաց ձեռքն անցաւ .

398 . Իսկ 1826 ին վերջերը Պարսից
 Գեթհ Ալի թաղաւորն առանց ծանուցա-
 նելու՝ Ռուսաց երկիրն յարձակելով , Ռու-
 սաց Նիկողայոս կայսրը զայրացաւ , և կովկաս-
 եան բանակին հրաման խրկեց որ թշնամոյն
 վրայ քալէ : Մատաթեան հայազգի քաջ իշ-
 խանը Ռուսաց զօրապետ՝ սկսաւ պատերազ-
 մի . և ոչ միայն Պարսիկները յետս մղեց , այլ
 և Պարսկական Հայաստանն ալ մտաւ , ու հե-
 տրդհետէ դէպ ի Երասխ գետը յառաջանա-
 լով , Ս . Լճմիաձնի տիրեց : Այնպէս Իսպե-
 լիչ Ռուս զօրապետն ալ մինչև Երեւան և Մա-
 բանդ և Իսվրէժ քաղաքներն առաւ :

Ռուսաց յաղթանակներն ուրիշ օգնութիւն գտան :

399 . Ռուսաց յաղթանակներուն Հայերն ալ շատ օգնեցին . վասն զի Պարսից ձեռքէն շատ նեղութիւն քաշած ըլլալով , Ռուսին՝ իբրեւ իրենց ազատչի՝ ն կը դիմէին , մահաւանդ որ Ռուսք քաջալերութիւն և խոստմունք կուտային Հայոց . որով շատ Հայք իրենց վաղեմի քաջութեան ոգւով խրախուսեցան և զինուորեցան և մեծ ծառայութիւն կ'ընէին Ռուսաց բանակին :

Ռուսք Պարսից հետ ինչպէս հաշտուեցան .

400 . Վերջապէս Պարսիկք Ռուսաց հետ խաղաղութիւն ընելու և 1828 փետրվար 22 ին հաշտուելու զիջան , սա պայմանաւ որ Երասխ և Կուր գետին մէջ եղած երկիրները Ռուսաց մնան , և թէ՛ Պարսից երկրէն Ռուսաստան անցնիլ ուղղներուն ամենեւին արգելք չըլլայ Պարսից կողմէն :

Ռուսաց ձեռքն անցած Հայաստանն ինչպէս ընդարձակուեցաւ .

401 . Յետոյ՝ Նիկողայոս կայսրն (Օսմանեանց դէմ պատերազմ հրատարակեց , և (Օսմանցւոյ հետ քանի մ'անգամ զարնուելով , մինչև Կարին հասաւ : Կարնոյ քաղաքացիք կ'ուզէին մինչեւ վերջին շունչը դէմ գնել . բայց Ռուսաց խոստմունքներէն յորդորուած՝ յունիսի 26 ին (1828) անձնատուր եղան :

Ռուսք Օսմանեանց հետ ինչպէս հաշտուեցան .

402 . Կարին՝ Ռուսաց արշաւանքին վերջին կէտն եղաւ . վասն զի Սուլթան Սահմուտ

Բ. սեպտեմբերի 14 ին Ռուսաց հետ Մի-
րիանուպոլսի խաղաղութիւնը հաստատեց .
որով () ամանեան Հայաստանին մէկ պզտիկ
մասն ալ Ռուսաց Հայաստանին հետ միա-
ցաւ :

Արջնադէս՝ այս օրուան օրս Հայաստան որոնց իշխանու-
թեան տակ է .

403. Մանկով Հայաստան երեք տէրու-
թեանց ձեռքն անցած մնաց . մեծագոյն մասը
() ամանեանց ձեռքը՝ 11 նահանգի բաժնուած ,
փոքրիկ մասը Ռուսաց ձեռքը՝ 3 նահանգի
բաժնուած . իսկ Պարսից ձեռքը մնացած մա-
սը երեւելի բան մը չէ , և առանձին գաւառ
չկայացրներ :

1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԲ

404. Արդէն Արշակունեաց թագաւո-
րութեան իյնալէն վերջը սկսած էին Հայք
օտար երկիր գաղթելու , և անկէ վերջը քա-
նի որ Հայաստան մշտնջենաւոր պատերազմի
դաշտ մը դարձած՝ ամէն կողմէ արիւնկզակ
թշնամիներ կը յարձակէին հոն , այնչափ ալ
Հայք կը բռնադատուէին իրենց տուներն ու
գոյքը ժողովելու և օտար երկիրներ գաղթե-
լու . հոն թերեւս հանգստութիւն գտներու
յուսով :

405. Հայոց Ռուսաստան գաղթիւն ըս-
կըսաւ ԺԸ . դարուն սկիզբները (1720) . երբ
Սեփեհ Պետրոս կայսրը բոլոր ճգամք Ռու-
սաստանի արուեստն ու վաճառականութիւն

նը ծաղկեցնելու ձեռք դարկաւ , Հայոց այս երկու ճիւղին մէջալ ունեցած յառաջագիւ մութիւնն անոր մտադրութիւնը գրաւեց . և շատ ջանալով՝ Ռուսաստանի քանի մը երեւելի քաղաքներուն մէջ առաջին անգամ Հայ գաղթականներ բերաւ , և անոնց ամէն աեսակ ազատութիւն շնորհեց :

406 . Վաթսուն տարի ետքը 1780 ին , գեռ խորրմ Ռուսաց ձեռքը չանցած՝ Կատարինէ Բ . կայսրուհին նոյն նահանգը գաղթած և հոն բնակող Հայոց հրաւէր րաւ . որոնց մէ մեծ մաս մը եկան և Տոն գետին կողմերը՝ Նոր Նախիջևան քաղաքը շինեցին , ուր 1816ին 4600 տուն Հայ բնակիչ կար , ազգային քաղաքապետի մ'իշխանութեան տակ :

407 . Իսկ 1828 էն վերջը երբ Պարսից և Ռուսաց մէջ դաշինք դրուեցաւ , որ Պարսիկք արգելք չդնեն իրենց երկրէն Ռուսաստան անցնող քրիստոնէից , սկսան բիւրաւոր Հայք մեծամեծ բարիք գտնելու յուսով՝ զիրենք հարստահարող և չարչարող Պարսից երկիրը թողուլ և Ռուսաստան գիւմել : Ռուսի կայսրն 1830 ին այսպիսի դաշինք մ'ալ Օսմանեան տէրութեան հետ դրաւ . բայց այս դաշինքը Պարսից հետ դրուածին հետեւութիւնը չունեցաւ . վասն զի մեր Մղղը Օսմանեան բարեխնամ տէրութեան տուած արտօնութիւններովը , և ազատամիտ շնորհումներովը միշտ խնամարկուած և գոհ ըլլալով , Ռուսաց կեղծուպատիր թելադրութեանց ահանջ չը

կախեց . և բարեբաղդ ալ եմք որ Ազգին մե-
ծագոյն մասը () սմանեան հպատակ կը դըրա-
նուի , որով ապահով և հաստատ պիտի մնայ :

408 . Ուսաստանի ոչ միայն վաճառա-
կանութեան և արուեստից կենդանութիւն
տուին Հայք , այլ և զինուորական վիճակին
մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին , իրենց
քաջ նախահարց արժանաւոր զաւակ ըլլալուն
փորձեր տալով . որով 20-25000 Հայ զօրաց
բանակ կազմուեցաւ . և երեւելի զօրապետներ
ալ ելան , ինչպէս են անուանի Ստատթեա-
նը , Բեհբուտեան , Արկայնաբաղուկն Ար-
ղութեանց . Սովսէս Կնէազ , Գանագեսցի
Աղասին , որ սոսկական սպայ մ'էր , բայց Ա-
րեւանի առման ժամանակ Ներսէս Ե . Կա-
թողիկոսի (որ ան ատեն միայն Արքեպիսկո-
պոս էր) հետ մեծամեծ քաջութիւններ ըրած
է , և վերջապէս հոն մեռած :

409 . Ուստի Հայոց այս ամէն բնատուր
ձրից վրայ նայելով , թէպէտե մէկ կողմանէ
մեծամեծ ազատութիւններ կուտային , բայց
միւս կողմանէ այս մեծագործ Ազգն որ իրեն
ապաւինած էր , իր մէջ ընկղմելու , և ռուս-
սացընելու խորամանկութեան դիմեցին :

410 . Ասոր համար ինչ գործի մէջ որ
տաղանդ և ձիրք մ'ունեցող Հայ կը տեսնէ ,
զանի այն աստիճան կ'ըսկսի պատուել և մե-
ծարել , մինչև անոր Հայ սիրտը գողնալը ,
ռուսացնելն և Ռուս ազնուական ընկեր-
այս միջոցով թէպէտ շատ անուանի զօրա-

պետներ, վաճառականներ, գրագէտներ և արուեստաւորներ կ'ըլլան, բայց սրտերնին վաճառուած է, այսինքն այնպիսի յարում կը ցուցնեն Ռուսաց՝ որ Հայոց վիճակն ու բաղդըն իսկ խորհել չեն ուզեր: Ուրիշ մէկ միջոց մ'ալ շատ նուազցնել սկսաւ Հայոց Ազգը. արտօնութիւն տուաւ Հայ և Ռուս երիտասարդներու խնամութիւն ընելու, անոնց զաւակը Ռուս գրելով, և ազնուականութիւն տալով անոնց. ասանկով շատ տկարամիտներ այս որոգայթներուն մէջ բռնուեցան, և ազգութեան ոգին կորսնցուցին:

411. Ուսմունք և գիտութիւններն ալ բաւական մեծ յառաջադիմութիւն բրած են մեր Ռուսիաբնակ ազգայնոց մէջ. բայց ցաւալի է որ Հայ դպրոցներուն մէջ Ռուսերէն լեզուի դասախօսութիւնը՝ մեր Վայրենի լեզուէն և Ռուսաց պատմութիւնը մեր Ազգային պատմութենէն առաջ կ'աւանդուին: Վարդները նոյնպէս ուրիշ ազգային յարկերը, մինչև Ս. Լշմիաճնի վանուց մատակարարութիւնը Ռուս պաշտօնականներու կամ ռուսիացեալ Հայոց յանձնուած է: Վրաբնութիւնն ալ շատ խիստ ըլլալով, հրատարակութիւններուն մեծ զգուշութիւն կ'ըլլայ. և ոչ իսկ Տաճկաստանի մէջ Հայոց ունեցած ազատութեան քառորդ մասը կայ հոն. մինչև Տաճկաստանի մէջ հրատարակուածները Ռուսաստանի սահմանը կ'արգիլուին: Վարդներուն մէջ երեւելի են Աղաբեանց ձեմարանը, որ

Լազարեան իշխանաց արդեամբքը կառուցուած է բաւական տարիներէ ի վեր : Թիֆլիզի Ներսիսեան վարժարանը , զոր հիմնած է Ներսէս Ե . ազգասէր Կաթողիկոսը . այս սուրբ և ընտիր Հայրապետը մեծամեծ երախտիք ըրած ունի Ղզզիս , բայց սպասն որ անձուկ ժամանակը իր իղձը չպատկեց , վախճանեցաւ յեղակարծ ի 1857 փետրուար 14 : Թէպէտ սիայի մէջ Գիշերօթիկ վարժարան մը և պարսն մը , որ Խալիպեան իշխանը կառուցած է , Մկադեան Գաբրիէլ վարդապետի յորդորանօքք :

412 . Եւ Թէպէտ Ռուսք այսրան նախադգուշութիւններ կը գործածեն , և ամէն ձեռնհաս եկեղեցականները , դրագէտները , վարժապետները , զօրապետները , վաճառականները և ուրիշները սրտիւններով , նշաններով և ուրիշ միջոցներով որսալու ամէն ճիգն կը թափեն . բայց ուրախութեամբ կը լսենք թէ վերջին ժամանակներս քանի որ Ղզգասիրութեան ու Հայրենասիրութեան գաղափարն ու ոգին աշխարհի մանաւանդ Եւրոպայի մէջ որ կը յառաջադիմէ , Ռուսիաքնակ ազգայնոց սրտին մէջ ալ Հայութեան սէրը կ'աւելնայ , և արդէն Ռուսաց ազգագաւ հնաբներուն դէմ ատելութիւն և զայրոյթ կը կրբեն , և ամօթ ու վատ սեպուած է Ռուսացեալ հայը : Այս է որ յոյս կուտայ մեզ Ռուսիաքնակ ազգայնոց վրայ : Մանաւանդ երբ կը լսենք որ աւելի Ղզգը սիրող Հայ եկեղեցականները կ'աւելնան :

2. ԼԵՀԱՍՏԱՆ, ԳԱՃԱՌՈՒՍՏԱՆ և ԱԻՍՏՐԻԱ. գաղ-
թող Հայք :

413. Բագրատունեաց թագաւորութեան
վերնալէն վերջը, Մնի մայրաքաղաքը բարբա-
րոս ազգաց ձեռքն իյնալով, Մեցիք անոնց
բռնութիւններէն ազատուելու համար, շա-
տերն իրենց տունը տեղը թողուցին, և ըս-
տացուածքնին ժողվելով՝ Խորմանցան, և ան-
կէ մէկ մասը Սոլտաւիա, ու մեծ մասը Սե-
հաստան եկան :

414. Ետեւէ ետեւ այս գաղթականու-
թիւնն արձեցաւ, և մինչև 40000 տուն ե-
ղաւ : Եհի թագաւորները Հայոց տաղանդը
ու ամէն բանի յաջողակութիւնը տեսնելով՝
անոնց շատ ազատութիւններ շնորհելէն վեր-
ջը, նաև զատ Վրդայնութեան իրաւունք
տուին և տռանձին Վրդային Վլուխ մը դը-
րին, որ Սոլթ կ'անուանուէր, այս իրաւունքը
Գաղիմիր թագաւորը 1344 ին տուաւ Հա-
յոց մասնաւոր հրովարտակներով : Սկէ զատ
12 հայազգի դատաւորներ ալ դրուեցան, ո-
րոնք Վրդային Վլխոյն հեա ամէն դատաւ-
տանները կը կտրէին : Երկու դար ետքը (1516)
Սիկամունտ թագաւորին հրամանաւը Սեմ-
պերկի մէջ շինուեցաւ Հայոց առաջին դա-
տաստանարանը :

415. Եհատտանի Հայերը երկրին ամէն
երևելի քաղաքներն իրենց առուտութիւնը բըռ-
նեցին, և անոր վաճառականութիւնը բոլը-

բովին իրենց ձեռքն առին : Տերութեան գործերուն մէջ ալ մտան , և շատ ընտանիք իրենց մեծամեծ ծառայութեան փոխարէն ազնուականութեան պատիւ ստացան : Օհնուորութեան մէջ ալ շատ յառաջագիմութիւն ըրին , և մէջերնէն շատ երևելի զօրապետներ ելան :

416 . Հայոց սաստիկ օտարասիրութիւնը իրենց Վեհապետանի մէջ այս մեծ գաղթականութեան ճիւղին սաստիկ հարուած տրւաւ , վասն զի շատերը սկսան օտարներուն հետ ընտանութիւնն և խնամութիւնն ընելն այն սատիճան յաճախել , որ իրենց Հայութեան գաղափարն իրենց զաւակաց սրտէն ջնջուելով , սկսան պակսիլ հետզհետէ : Արկուանունն անարժան եպիսկոպոսի մը վատաբարոյութեամբը և հաւատափոխ ընթացքովը , 40000 Հայ ընտանիք ի պապականութիւնն առաջնորդեցան , և այսօրուան օրս Վեհապետանի մէջ Հայոց յիշատակը գերեզմանաբարերու , արձաններու և ուրիշ շէնքերու վրայ աղօտ նշմարանք մը ձգած է : Աիայն Վեհապետանի գաղթականութենէն 6000 ի չափ Հայք Ապիւղիա ու Պուգօվինա՝ Աւստրիոյ գաւառներուն մէջ կը գտնուին հիմա . որոնց շատերն իրենց նախնեացը ստացած հարստութիւնն , ազնուականութիւնն և ազատութիւնները կը վայելեն : Այս 6000 տունէն գրեթէ 300 տունի չափ Վուսաւորչական Հայ հազիւ կը գտնուին հիմա Սաւոյի քաղքին և անոր շրջակայները , մնացած տեղերը

դանուող Հայերը գրեթէ բոլորն ալ Հռովմէական են :

417. ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն Հայաստանէն Մոլտաւիա գաղթած Հայերը, 1671 ին (Սամանեանց և Վեհայ մէջ բացուած պատերազմին պատճառաւ բոլոր Մոլտաւիա ուսնակոխ ըլլալով, Արտեալի լեռանց վրայ փախտն, ու հոն հաստատեցին բնակութիւննին : Հոն ալ Արտեալի իշխաններն և Վասարիոյ կայսրերը մեծ ազատութիւններ շնորհեցին Հայոց . Հայաքաղաք կամ Աերլա քաղաքը դոր Հայք շինած էին, և Պաշտպալով քաղաքը կարողոս Զ. կայսրն առանձին հրովարտակներով թաղաւորական աղաա քաղաքներ ըրաւ, անոնց մէջ ազգային դատաստանարան՝ 12 հոգւով ծերակոյտ և Պիլով անուանով քաղաքապետ դրաւ. այս իրաւունքը դեռ մինչև հիմա նոյն քաղաքները կը վայելն կ'ըսուի :

418. Արտեալի Հայերէն շատերն սկսան դէպ ի Մաճառիտան տարածուիլ : Հայք հոն ալ իրենց բնական ձիրքերով փայլեցան, և այս հայրենասէր և ազատամիտ ժողովրդեան հետ յառաջագիմեցին. դեռ մինչև հիմա թէ Մաճառիտանի և թէ Արտեալի մէջ շատ Հռովմէական Հայադգի դատաւորներ, դաւառապետներ, դորապետներ և ուրիշ երեւելի պաշտօնատէրներ կը դանուին, որոնք Վասարիոյ տէրութեան առջև մեծ յարգ ու պատիւ ունին :

419. ԺԸ. դարուն սկիզբները, 1715 ին.

Մխիթար Աբբան Վեհետիկի կողմերը գնաց,
 և նախ հոն ու ետքը մօտ կղզեակի մը մէջ Ս.
 Ղազարու վանքին մէջ հաստատեց Մխիթարեանց
 Միաբանութիւնը, Վատինացւոց եկե-
 ղեցական իրաւասութեանը ներքեւ: Այս
 միաբանութիւնը իր հնութեամբը, և Հայ-
 կական լեզուի մշակութեանը համար բրաժ-
 ջանքովը երևելի է Վղգին մէջ: Մխիթարեանց
 մէջ հետզհետէ երևելի եղան՝ օտար լեզուաց
 ցնտիր մատենաներ և բանաստեղծութիւն-
 ներ թարգմանելով, և վանուց տալարանին
 միջոցաւ հրատարակելով, Սիւրմէլեան, Թով-
 մաճան, Չամչեան, Վեհտիքեան, Վգեր-
 եան, Ինճիճեան, Տախճախեան, Վգոնց, և
 ուրիշ բանագէտ և լեզուագէտ վարդապետք:

420. Այս միաբանութիւնա, որ երե-
 ւելի վարդապետներով և անոնց զանազան
 աշխատասիրութիւններով ընդհանուր Վղգիս
 պարծանք ըլլալու արժանաւորութիւնն պէտք
 էր ունենար, դժբաղդաբար, ցաւելով կ'ըսենք,
 որ փոխանակ Հայաստանեայց աղգային ուղ-
 զափառ Նկեղեցւոյ ջատագով և արթուն հո-
 վիւներ, և Վղգին թշուառ վիճակին մէջ ա-
 նոր մխիթարութիւն ըլլալու, Հռովմայ եկե-
 ղեցւոյն արքանեակ ըլլալով կը համարձակի Քր-
 իստոսի արեամբ գնեալ իրենց արենակից ժո-
 ղովրդեան մ'առջև արքայութեան դուռը
 փակելու . . . : Այս միաբանութեան մէ-
 ծէն չորս երևելի վարդապետներ Ս. Թեո-
 դորեան, Վ. Այվաղեան, Ա. և Խ. Գալ-

Ֆայեան եղբարք Սիարանու թեան այս անուն
 զի և ազգամեաս ընթացքէն խորշելով, և ի
 իրենց խիղճերնին հանդարտ պահելու համար
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառու
 թիւնը չուրացան, և մանաւանդ թէ զայն
 խոստովանելով՝ վերադարձան ի ծոց իրենց բը
 նիկ ազգային Ս. Եկեղեցւոյն 1856 ին :

421. Այս Սենեաիկի Սիարանու թեան
 մաս մը բաժնուած՝ Սիենայի մէջ հաստա
 տեց Պաշտպան Սուրբ Լստուածածնի վանք
 մը : Լսոնք աւելի գիտութեան հետեւելով
 գիտնական գրքերու տպագրութեան կ'ըզ
 բաղին :

Յ. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ և ՀԵՌԿԱՍՏԱՆ գաղթող Հայք :

422. Պարսկաստանի մէջ հիմա երկու ե
 րեք հարիւր հազար Հայք հազիւ մնացած
 են. որոնք իրենց առաջին պայծառութիւնն
 ու հարստութիւնը չունին :

423. Հնդկաստանի Հայ գաղթականու
 թիւնն ալ Պարսկաստանի Հայ գաղթականու
 թեան մէկ ճիւղը կը սեպուի. վասն զի՝ Նոր
 Ծուղայի Հայերը վաճառականութեան պատ
 ճառաւ, այն ամենահարուստ աշխարհն սկը
 սան դիմել. և թէպէտ քիչուոր, բայց իրենց
 ճարտարութեամբը և յաջողակութեամբը տէր
 եղան գրեթէ բոլոր Հնդկաստանի վաճառա
 կանութեան :

424. Երկրին թագաւորներն ալ մեծ մար

դասիրութիւն ցուցցցին Հայոց, և ամէն տե-
ասկ ազատութիւն տուած էին անոնց. անոնկ
որ մեծամեծ պաշտօններ ալ ունէին, և մեծ
ազգեցութեան ալ տէր էին:

425. Երբ Նիգդիացիք Հնդկաստան ար-
շաւեցին, Հայք յաւաքով աւելի օգնութիւն
և յառաջագիտութիւն դանել անոնցմէ, օգ-
նեցին Նիգդիացւոց աշխարհակալութեան ըղ-
ձից. բայց յոյսերնին ի դերեւ ելաւ, և Հնդ-
կաստանի Հայոց նախկին յաջողութիւնը չը-
մնաց. թէպէտ բոլորովին չկործանեցաւ, վա-
սըն զի դեռ նոյն երկրին երեւելի զաղաքնե-
րուն մէջ, Պամպա, Կալիաթա, Կատրաս,
Իաթաւիա, Սինկափոր և այլն՝ կը անուին
Հայազգի երեւելի ընտանիք. որոնք Նիգդիա-
ցին լծէն ազատ Հնդկաստանին վաճառակա-
նութեան մեծ մասը ձեռքերնին պահած են:

426. Հնդկաստանի Հայք թէպէտ քիչ
ւոր, բայց իրենց ազգասիրական մեծամեծ
ծառայութիւններով շատ նշանաւոր եղած
են: Իրենց մէջ ընկերութիւններ կազմած են,
որոնցմէ մէկն է Վրարատեան ընկերութիւ-
նը, որ Կալիաթայի մէջ տաղարան ունի, և
Սարգսսիրական անուեով Ղեմարան մ'ալ կառու-
ցած. նոյնպէս ասկէ 10-15 տարի յառաջ
Ղաթաէր անուեով իր անուան արժանաւոր
հմտալից օրագիր մը կը հրատարակուէր Սեւ-
րոտ թագիադեանցի խմբագրութեամբ. այս
մատենագիրը ուրիշ ընտիր հեղինակութիւն
ներ ալ ունի:

տէրութիւնը թէպէտ Սահմետական՝ բայց
 ժամանակին յառաջագիմութեան այնպէս նե-
 րընդունակ է ի զարմանա Ներուպացւոց, և իր
 հպատակաց ալ իր բարեխնամ կամօքը այնպի-
 սի արտօնութիւններ տուած է, որ մաքի յա-
 ռաջագիմութիւնը ի նպաստ Նդգին հոն բա-
 ւական միսթարական է. ինչպէս որ հիմա պի-
 տի անցնինք պատմել: Նյս պատմած տեղեր-
 նէս զատ դեռ Նսիոյ ներսերը Նփրիկէի մէջ
 և մանաւանդ Ներուպիոյ երևելի մայրաքա-
 ղաքներու մէջ վաճառական Հայ գաղթա-
 կաններ ունինք, որոնց վրայ մանրամասն պատ-
 մելու հարկ չտեսանք:

4. ԹՈՒՐԻԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԻՔ

միևեկ ի հաստատոռոքիսն ԹԱՆԶԻՄԱԹԻՆ

1839

430. Օսմանցիք Հայաստանի մեծագոյն
 մասին տիրելով, իրենց հայրենի երկրին վրայ
 մնացող Հայոց արտօնութիւններ և հանգրա-
 սութիւն շնորհեցին: Հայաստանէն դուրս
 փոքր Նսիոյ, Նիլիկիոյ, Նգիպտոսի, և Ն.
 Պօլսոյ ու անոր շրջանակին մէջ գաղթող Հա-
 յեր ալ եղան, դարձեալ Օսմանեան տէրու-
 թեան հպատակ. սրով հիմա երկուք ու կէս
 միլիոն Հայ կը հաշուին Թուրքաստանի մէջ:

431. Օսմանցիք Ն. Պօլիսն առնելէն վեր-
 ջը՝ Պրուսպու Յովակիմ Նպիակոպոսը հոն

քերել տուին և Պատրիարք անուանեցին . հե-
տըզհետէ ալ զանազան տեղերէ Հայք ի Պօ-
լիս գաղթեցին , որով հիմա երեսուն հազար
ընտանիքէն աւելի կը կազմեն Պօլսոյ Հայք . ի
բաց առեալ այն ժամանակուոր Հայ պան-
դուխտները , որոնք շահու համար Նիսիս-
լուի (Հայաստանի) ամէն կողմերէն կը վազեն
կուգան ի Պօլիս :

432 . () Ժամանեան տէրութեան բոլոր հը-
պատակներուն մէջ ամենէն յաջողակն ու ճար-
տարն են Հայք . և Տէրութեան առջև մե-
ծամեծ ծառայութիւններ ունենալով , Տէ-
րութեան վստահութիւնը գլխաւորապէս ի-
րենք ստացած են : Ինչպէս անուանի եղած են
ՏԱՏԵԱՆ գերդաստանը արքունի Վառօդապե-
տութեան մէջ . ՊԱԼԵԱՆ գերդաստանը ար-
քունի Ղարաարապետութեան մէջ . ԵՐԱՄԵԱՆ
գերդաստանը (Գլխաւորի) Եղանաւորութեան
մէջ , ՏԻԶԵԱՆ գերդաստանը արքունի Իրա-
մահատութեան մէջ : Իսոնք և ուրիշ պատ-
ուաւոր և գործունեայ Հայեր ալ զանազան
բարձրաստիճան պատուոյ շքանշաններ առած
են վերջին ատեններու :

433 . Իոլոր թուրքաստանի Հայոց Ալ-
գային Վարչութիւնը Պօլսոյ ազգային Պատ-
րիարքարանէն կախեալ է : Եւ մինչև թանգի-
մաթի հաստատութիւնը՝ բոլոր ազգային գոր-
ծոց տեսչութիւնը բացարձակ Պատրիարքէն
և անոր խորհրդական ամիրաներէն կախում
ունենէր : Ամիրաներուն մէջէն ալ անոնք աւելի

զօրաւոր էին, որոնք երևելի փաշաներու կը
ծառայէին. որով և դիւրութիւն ունէին ի-
րենց կամքը և խնդիրը փաշաներուն ազատ ու
ինքնիշխան կամօքը յառաջ տանելու :

434. Այս ամիրաներէն գրեթէ ամէնքը
Անցի կը գտնենք, ուր Անի մայրաքաղաքին
կործանման ժամանակը եօթանասուներկու քի-
չափ երևելի Հայ նախարարներ և իշխաններ
իրենց ամէն գոյքով գացին տեղաւորուեցան,
և հետզհետէ սկսան Վ. Պօլիս գաղթիլ և
հոն յառաջանալ :

435. Պատրիարքներուն մէջ որոնք որ
բարեպաշտ և խաղաղասէր էին, անոնք ժողո-
վաւրդը հայրաքար հովուելով Ազգը խաղաղ
կը պահէին. և մանաւանդ շատ վտանգներէ
կը պահէին զ՝Ազգը՝ արգարութիւն և իրա-
ւունք չհարցում ժամանակներու մէջ. Վայց
պատմութիւնը մեղի կը ցուցնէ, ինչպէս ա-
ւանդութեամբ ալ լսելով գիտենք՝ թէ եղած
են անանկ եկեղեցականներ, որ դրամի զօրու-
թեամբ մէկմէկու ձեռքէ կը խլէին Պատրի-
արքութիւնը, որով Ազգը վրդովելէն զատ,
ժողովուրդն ալ շատ կը կեղեքէին իրենց տը-
ւած դրամներուն փոխարինութիւն մ'ունե-
նալու համար : Այս ցաւալի դէպքերն աւել-
ի տասնևեօթներորդ դարուն վերջերէն ըս-
կսեալ կը տեսնենք, որ ասոնն սուլթանները
և եպարքոսները Ադրիանուպօլիս կը նստէին
և Վ. Պօլիսն ալ եպարքոսի տեղակալով կը կա-
ռավարուէր :

436. Իսկ երբ 1715 ին Բաղիշեցի Յովհաննէս Կոլոտ միաբան Սուրբ Կարապետի վանուց որ ի Տարոն՝ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք եղաւ. սկսաւ թէ Պատրիարքարանը և թէ ազգային տեսչութիւնը բարեկարգիլ, և կեդեքութիւնները վերնալ: Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք եղած օրը Երուսաղէմայ Պատրիարքութիւնը դատեց Պօլսոյ Պատրիարքութեանէն, և իր ընկեր միաբան Սուրբ Կարապետի՝ Վրիգոր վարդապետը Պատրիարք կարգել տուաւ Ս. Երուսաղէմայ, որ յետոյ Ս. Երուսաղէմայ պարտուց համար շղթայ կրեց իր վեղն ութ տարի, անոր համար ընդհանրապէս ըստեցաւ: Այս երկու Պատրիարքները՝ Նախախնամութեանէն պատրաստուած էին Հայոց Ազգին ընտիր հովիւներ ըլլալու, և Ազգն իր թշուառութիւններուն մէջ մըխիթարելու. և արդարեւ երկուքին ալ առաջին գործն եղաւ Ս. Երուսաղէմայ վանքը իր ծանր պարտքէն ազատել, և Հայոց այս ազգային իրաւունքէն զրկուելու վտանգը փառատել: Հաս դժուարութիւններ քաշեցին, բայց ամէն տառապանաց ալ զարմանալի հաստատամտութեամբ տոկացին. Ս. Երուսաղէմայ պարտքը հոգացած ժամանակնին, Ս. Եստուածածնի Վայր Եկեղեցին այրելով, զայն նորոգ շինեցին. նոյնպէս Յոյնք և Լատինք Ս. Երուսաղէմայ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ իրենց բաժինը նորոգելու և շինելու հրաման առած ըլլալով, ասոնք ալ շատ տար-

ժանմամբ և շատ ծախքով հրաման առին, և
 Հայոց բաժինն ալ նորոգելու և շինելու ձեռք
 դարկին: Միգոր Պատրիարքը Ս. Երուսաղե-
 մայ վանքը պարտքէ ազատելէ վերջը, շատ ալ
 կալուածներ գնեց, և ասոնցմով բաւական
 հարստացուց Ս. Երուսաղեմի վանքը. շատ
 ալ շինութիւններ քրաւ հոն, և Ս. Յակո-
 բայ տաճարը նորոգեց: Նոյնպէս Յովհաննէս
 Պատրիարք Սոլայ մէջ շատ շինութիւններ ք-
 րաւ, Սիջագիւղի մէջ Ս. Եստուածածնի ե-
 կեղեցին շինեց. Իւսկիւտարու Ս. Կարապե-
 տի եկեղեցին 1727 ին և Սամաթիոյ Ս. Վե-
 որգ եկեղեցին նորոգեց. Պալատու Ս. Հը-
 բեշտակապետ եկեղեցին 1729 ին և Վալա-
 թիոյ Ս. Սուսաւորիչ եկեղեցին 1732 ին այ-
 րելով, վերադին ի հիմանց նորոգեց երկուքն
 ալ, և ինքն ալ Վալաթիոյ եկեղեցւոյն գաւի-
 թը թաղուած է: Նոյնպէս այս երկու Պատ-
 րիարքներն ալ Նիզին մեծ Վարերարներն եղան:

437. Յովհաննէս Կոլոտի յաջորդեց Յա-
 կոբ Նալեան Օխմարացի, որ Պատրիարք ե-
 ղաւ 1741 ին. ուսկէ կ'երևի թէ Յովհաննէս
 Կոլոտ 26 տարի Պատրիարք եղած է. և ասի-
 կա բաւական ապացոյց է իր բարեմիտ և խո-
 հական և աղգասէր բնաւորութեանը. մինչ-
 գեռ իր նախորդներուն մէջ տարին երկու
 անգամ Պատրիարքի փոփոխութիւն կ'ըլլար:
 Յակոբ Նալեան ալ Կոլոտի աշակերտ ըլլալով,
 անկէ ետ շմայ առաքինութեան մասին, և
 գրաւոր երկասիրութիւններ ալ ունի գրեթէ

20-24 կտոր, որոնցմէ Օլէն Էոգեւոր. Սէճ Էա-
-ապոյ, Սէկեւ-Ռիւն Զարեկի, Վանձարան Ժանոց-
Տանց տպագրուած են : Ազգային տպագրու-
թեան առաջին ծաղկեցնողն արդէն 1667 ին
եղած է Սսկան վարդապետ՝ Հովանոսիոյ Ամբ-
դերտամ քաղաքին մէջ. ուր հիմա տակաւին
Հայոց եկեղեցի կայ՝ գոց մնացած : Հռչա-
կաւոր Եղաղուպ ամիրան ալ Նալեան Յակոբ
Պատրիարքի օրով սկսաւ ծաղկիլ, և հետըզ-
հետէ իր մեծամեծ բարեգործութիւններովը
նշանաւոր եղած է, և ի՛նչ. Վրան առջև ու-
նեցած վարկովը շատ օգնութիւններ ըրած է
Ազգիա. որ վերջապէս անպարտ տեղը գլխատ-
ուած է Սէղէր Խանին դրան առջև :

438. Ասոնցմէ վերջը, ներկայ դարուս
սկիզբները նշանաւոր եղան Աստուածաբան
Յովհաննէս Պատրիարք. և Ադրիանուպօլսե-
ցի Պօղոս Պատրիարք : Պօղոս Պատրիարքի ա-
չալուրջ և իմաստուն կառավարութիւնը շատ
գովութեան արժանաւոր է. Աստուածաբա-
նութեան ալ հմուտ էր, և յօրինած է Թան-
գարան խրատաւանութիւնով պատուական գիրք մը,
և Տեո-Ռիւն Ս. Վրոյ տաճկերէն լեզուով գե-
ղեցիկ գործ մը, որոնք տպագրութեամբ ի-
րոյս ընծայուած են Ս. Արուստաղէմի տպարա-
նին մէջ :

439. Պօղոս Պատրիարք մօտահաս Օր-
ուազատի մը գալիքը գիտելով, և ասանկ պա-
տահմունքի մը պատճառաւ՝ այսինքն Յունաց
և Հայոց ի միասին Օստիկ չընելէն շատ վե-

ճեր և խռովութիւններ ծագելիքը նըշմարե-
 լով, մանաւանդ Ս. Երուսաղէմի մէջ ինչպէս
 ամէն անգամ եղած, և մինչև անգամ արիւն-
 հեղութիւն ալ պատահած է, միտքը դրաւ
 որ ամէն ջանք ի գործ դնէ Օւսաղատիկը վեր-
 ցընելու համար: Այս գործը Ս. Լճիածնի
 Ս. Կաթողիկոսին և սիւնհոդոսին ալ իմաց
 տալու, և անոնց ալ հաւանութիւնն առնե-
 լու համար Պատրիարքական փոխանորդ Պա-
 լաոցի Զակարիոս վարդապետը խրկեց ի Ս.
 Լճիածին, միանգամայն եպիսկոպոսութեան
 վկայական տալով անոր ձեռքը, 1820 օգոս-
 տոս 1 ին: Ս. Կաթողիկոսին հաճութիւ-
 նըն ստանալէն ետքը, Զունաց Պատրիարքա-
 րանին ալ առաջարկեց այս խնդիրը. Զունաց
 Պատրիարքն ալ ընդունելով՝ այս խնդրոյն քըն-
 նութեանը համար ժողովք մը հաստատելու
 որոշում ըրաւ, և Պօղոս Պատրիարքէն ալ
 խնդրեց որ ինքն ալ իր կողմանէ Հայոց աղ-
 գէն մէկ քանի մարդ խրկէ որ միատեղ հա-
 շիւնեքը նային, ու սխալմունքին պատճառը
 հասկցուելով, հաշիւները ճշգուիս, և այս
 անտեղութիւնն ալ վերցուի: Պօղոս Պատրի-
 արք այս գործին համար Սիւհէնտիս Վեոր-
 գըն ընտրեց, որ նոյն ժամանակին քաջ երկ-
 րաչափ և միանգամայն աստեղագրաշխական գի-
 տութեանց հմուտ անձ մ'էր, և խրկեց որ
 Ազգին կողմէն երթայ Զունաց Պատրիարքա-
 րանին ժողովը, և այս գործը կարգի դնելու
 աշխատի: Սիւհէնտիս Վեորգ, ըստ յանձնա-

բութեան Պօղոս Պատրիարքի քանի մ'ան-
գամ Յունաց Պատրիարքարանի ժողովին եր-
թարով, և 12 ի չափ կրօնական ու աշխարհա-
կան խառն ժողովականներուն հետ խորհրդ-
դակցելով, հաշիւներուն սխալմունքն ուսկից
յառաջ գալը ապացուցանելով, ուղղութեա-
նը համար պէտք եղած անօրինութիւնները
միասեղ կարգի դրաւ. ու ասանկով Օռա-
ղատիկը վերջացաւ: Պօղոս Պատրիարք ասոր
նման կ'ուզէր, կամ աւելի աղէկ ըսելով՝ կ'ըս-
տիպուէր նաեւ Հռովմէական եկեղեցւոյն յա-
րող Հայերը բերել միացնելու իրենց ազգա-
յին Ս. Եկեղեցւոյն. կարծեցեալ խոչընդոտ-
ները վերցնելով. բայց անխորհուրդ և ա-
ռանց Ս. Կաթողիկոսի հաւանութիւնն աս-
նելու ձեռնարկած ըլլալով այս գործոյն, չը-
կրցաւ ի գլուխ հանել. հետեւանքն ալ աւելի ա-
ղէտալի եղաւ, ինչպէս քիչ մը վերջը պատի-
տեսներ:

440. Սոյն երևելի եկեղեցականաց հետ,
գարուս սկիզբները, երևելի եղաւ ՊԵՃՃԵԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ամիրան՝ ազգային անդուգական
Բարերարը, որուն կենացը և ազդեցութեա-
նը հետ ազգային գէպքերն ու գործերն ալ
առնչութիւն ունենալով, կ'անցնէին համա-
ռօտիւ բայց տեղն ի տեղը պատմելու թէ
Ազգային անմահ Բարերարիս յիշատակաց ար-
ժանի գործերը և թէ ազգային նշանաւոր
գէպքերը:

441. Պէզճեան հայրենեօք Կարս քաղա-

քէն էր , և ինքն ի Պօլիս Լէփագրու ծնած :
 Հայրը Վեղճի Պօղոս վաճառական մ'էր ի
 Կարս , բայց պատերազմի ժամանակ կողոպ-
 ուելով , և շատ աղքատ վիճակի անբացած
 դիմեց ի Պօլիս . ուր ձեռնառուութիւն դտաւ
 իր մէկ բարեկամէն , Կարապետ Կարսեցի բա-
 ուած , որ շատոնց Պօլիս եկած , և Վայր Լե-
 կեղեցւոյ Տէր Յակոբ քահանային փեսայա-
 ցած էր , և կտաւագործ ըլլալով՝ գործարան
 և սենեակ ունէր ի Լէտիկ-փաշա : Յետոյ
 Կարապետ Կարսեցին իր գումարը Վառվա-
 ռէ կնութեան տուաւ Վեղճի Պօղոսին , ուս-
 կէ անդրանիկ զաւակ ունեցաւ Յարութիւնը
 ի 10 ապրիլի 1771 ին :

442 . Վեղճեան Յարութիւն իր առոյգ
 պատանեկութեան հասակին մէջ հասարակ
 ընթերցանութիւն մը և գիր գրել մը սորիե-
 ցաւ , և յետոյ մետաքսաւաճառի քով աշա-
 կերտ մտաւ : Ղաւարական յաջողակութիւ-
 նովը և սրամտութիւնովն այնքան յառաջա-
 ցաւ և մեծ համբաւ ստացաւ , որ Տիւղեան
 Յովհաննէս չէլէպիին քով գործակալու-
 թեան պաշտօնով մտաւ 1802 ին . և որ ըստ
 օրէ իր աչալուրջ ծառայութիւններով և ան-
 քասէր ընթացքով շատ սիրելի եղաւ անոր :
 Յովհաննէս չէլէպին մեռնելէն վերջն ալ , ա-
 նոր երէց որդիքը Նրիգոր և Վարգիս չէլէ-
 պիներն ալ այնքան շատ կը սիրէին Վեղճեանը
 որ ամէն ատեն անոր հետ խորհրդակցելով
 կը կարգադրէին իրենց ընտանեկան և փողե-

րանոցին գործերը , և անոր ուշիմութենէն
օգուտ կը քաղէին :

443 . Պէզճեան՝ որ ամէն առթի մէջ իր
չէլէպիներուն օգուտն ու շահը աղէկ շրջա-
նըկատողութեամբ կը խորհէր , մեծ ցաւով
և անհանգստութեամբ կը նկատէր , որ փողե-
րանոցին կառավարական ընթացքը օր ըստ օ-
րէ վատթարանալու վրայ էր , և հոն գտնը-
ւող պաշտօնակալաց զեղիւ և շռայլ բարքը
կանխագուշակ էին այն աղիտից , որ Տիւղ-
եանց գերդաստանին կործանումը պիտի տա-
լին :

444 . Պէզճեանի հեռատեսութիւնը զին-
քըն անհանգիստ կ'ընէր . գործերուն ընթաց-
քին գոհ չէր , և օր մը պատեհ գտնելով զե-
կոյց Վրիգոր և Սարգիս չէլէպիներուն թէ
ի՛նչ անհոգութիւն և ի՛նչ զեղխութիւն կար
փողերանոցին պաշտօնակալաց վրայ , որոնք
ամէն շաբթու գլուխ առանց հաշուի՝ քսակ-
նին ոսկւով լեցնելով կ'երթային Պէյօղլու ,
Պէօյիւքսէրէ և Պէլիւրատ գիւղերը վատնե-
լու , և թէ ասկէ ի՛նչ աղէտալի հետեւանք
կրնար գուշակուիլ , եթէ շուտով դարման
չտարուի :

445 . Չէլէպիներն զգացին Պէզճեանին
ըսածները , և վրդովեցան , և փութով սրոշե-
ցին բոլորն ալ փողերանոցի գործէն դադրե-
ցնելու , և Վուպահեային բոլոր գործը Պէզ-
ճեանին յանձնելու , որ կրնար ան ատեն մին-
չեւ մէկ տարի ամէն բան իր նախկին վիճակը

բերելու : Աստի փութացին ժողով գումա-
 րել ի Վուրու-չէշմէ՝ իրենց ծովեղերեայ
 բնակարանը . և հոն բոլոր պաշտօնակալաց
 առջեւ դրին իրենց որոշումը : Վրեթէ ամէն-
 քրն ալ դժկամակելով զայրացան , ոչ թէ ի-
 րենց շռայլութիւնը և անհոգութիւնը յայտ-
 նուելով՝ փողերանոցի գործէն դադրելուն
 վրայ , այլ առաւել Վեղճեանին վրայ , որուն
 պաշտօն պիտի տրուէր թէ իրենց շռայլու-
 թեամբ կորուսածներուն տեղը լեցնելու , և
 թէ այնուհետեւ շռայլ չապրիլն իրենց սոր-
 վեցնելու . վասն զի թէև պաշտօնէ պիտի
 դադրէին , բայց շաբթէ շաբաթ միայն իրենց
 տան ծախուց բաւականացող գումարն ան-
 խափան փողերանոցէն ստանալու շնորհն ի-
 րենց պիտի ըլլար : Չէլէպիներուն կողմէն :
 Պաշտօնակալներն այս նախատանաց չհանդուր-
 ժեցին , մանաւանդ որ Հայ մը պիտի բաւա-
 կանանար այս վերանորոգ բարեկարգութիւ-
 նը մտցնելու փողերանոցին մէջ . ինչպէս Սը-
 կրտիչ չէլէպին անհնարին զայրացմամբ կը
 պնդէր և կը կրկնէր Վրիգոր և Վարդիս չէլէ-
 պիներուն առջեւ թէ . Հայ մը միայն պիտի
 բաւէ այդ ծառայութիւնը ձեռք ընելու , և
 մենք ամէնքս՝ ձեր ազգակիցքը մի թէ այդ
 չափ անճրկած ենք և անհոգ՝ պէտք եղած
 դարմանը հայթայթելու :

4 46 . Այս ազգակցութեան խնդիրն այն
 աստիճան զարթուցիչ և զգայուն եղանակաւ
 բացատրեցին , որ վերջապէս յաջողեցան Չե-

լէպիններն իրենց դիտաւորութենէն չըջիլու և անոնց սիրան իրենց յանկուցանելու : Պէ՞ղ ճեան ալ բոլորովին տապնասպելով, և սիրուն աղեկէ՞ղ մորմոքելով հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն, ստանալով իր հաւատարիմ ծառայութեանը և ստակ մը տալիք չունենալուն վկայագիրը թէ Չէլէպիններուն և թէ փողերանոցի վերապետը Նպտրրահման Պէյին ստորագրութեամբը և կնքովը վաւերացած :

447. Ն.յա միջոցին (1819) խիստ երեւելի էր Հալէթ Էֆէնտի հռչակաւոր ոխերիմ թշնամին քրիստոնէից, որ Սուլթանին ալ շատ սիրելի ըլլալով իր ամէն կամքը կատարելու դիւրութիւն ունէր : Նսիկա փողերանոցի վերապետը Նպտրրահման Պէյը տէրութեան ներքին գործոց տեսչութեան պաշտօնին բարձրացուց, (որ ան ատեն Քեհեա Պէյ կրամ Սէլի Քեհեաի կ'ըսուէր.) և անոր տեղը փողերանոցի վերապետը դրաւ իր սիրելին Խայրուլլահ Էֆէնտի, որ յառաջ Շէհ Էֆէի էր : Տիւղեան չէլէպիններուն Խայրուլլահ Էֆէնտին ոչ միայն առջի օրէն մարդասիրական զոյց մը շտուաւ, այլ անոնց դէմ արտափելի հաւկառակութեամբ մը վարուեցաւ. վասն զի վերապետը ըլլալուն պէս՝ Սուլթանէն հրամանագիր տապալու փողերանոցին հաշիւը տեսնելու. ուստի հրամայեց Վրիգոր և Սարգիս չէլէպինները փողերանոցին մէջ բանտարկելու. և անոնց բոլոր արկղերը, հաշուեւառամարները և տնտեսակները կնքելու, 1819

օգոստոս 29 ուրբաթ օրը : Կիւրակի օրն ալ
 փողերանոց բերել տուաւ Սիբայէլ չէլէպին՝
 և անոր քեռայրը Նլէքսանեան Յովհաննէս,
 Սկրտիչ չէլէպին՝ և անոր քեռայրը Նզնաւոր
 Յովսէփ, և պահանջեց որ ստորագրութիւն
 տան, թէ բանտարկուած Տիւղեանները պար-
 տական են արքունի գանձուն : Երեքը ստո-
 րագրեցին. և միայն Նզնաւոր Յովսէփ չստո-
 րագրեց ու շղթայակապ բանտարկուեցաւ :
 Հետեւեալ երեքշաբթի առաւօտ կանուխ՝
 մեծ ծովապետ Տէրի Նպտուլաս փաշա, և
 Թէրսանէ քէհեասը, Պօսթանճը պաշը և
 Թօփճու պաշը, Վալէ աղասը, և ոստիկա-
 նութեան բազմաթիւ զինուոր Տիւղեանց և
 անոր աղգականաց և մերձաւոր գործակալաց
 և պաշտօնատեարց տուները կոխեցին. այր
 և կին ամէնքն ալ դուրս հանեցին, այրերն ի
 բանտ և կիներն ի Վումգաբու յԱղգային
 Պատրիարքարանը խրկեցին. և տուներն ալ
 գոցելով և դռները կնքելով՝ պահապաններ
 դրին ու մեկնեցան :

448. Սարսափ և արհաւիրք առ հասա-
 րակ ամէն աղգայնոց վրայ տիրած էր. ոչ ոք
 կը համարձակէր այս դէպքին վրայ բան մը
 հարցնելու և տեղեկանալու. ամէնուն սիր-
 տը աղիողորմ կը ճմլէր. և Պէղճեան մանա-
 ւանդ՝ երբ լսեց այս չարագուշակ լուրը՝ սաս-
 տիկ լացաւ. վասն զի ինք առաջուց զգացած
 էր թէ այնպիսի ժամանակի մէջ այնպիսի ա-
 ւագ պաշտօններու վրայ գտնուող հպատակ

կաց օրչափ հարկ է որ ըլլան զգոյշ, հեռա-
 տեն և գործունեայ. ուր կը մնայ կասկածի
 տեղի տալ այնչափ շատը և չափազանց ծախ-
 սերով. որ եթէ արդար վաստակով ալ ըլլա-
 յին՝ դարձեալ շատ մեկնութիւններ կրնային
 վերցնել և նախանձ գրգռելու առիթ ըլլալ:
 Կը տագնապէր Պէզճեան հնար մը գտնելու
 իր բարերարներուն օգնութեան հասնելու
 համար. ոյլ անձեռնհաս և յուսահատ յորդ-
 արտասուք կը հեղցր գիշեր ցորեկ: Ալ մինչ
 այսպէս յուզուած անհանգիստ կը տառապէր,
 ահա իրեն կուգայ արքունի ճարտարապետ
 Վրիգոր Ամիրան, ծանուցանելու՝ թէ Տիւղ-
 եանց տեղը անցնելու յարմար և փորձառու
 Հայ մը իր միջոցաւ կը խնդրուի, և թէ ինք
 ալ միտցն Պէզճեանի վրայ կրնայ վստահու-
 թիւն ունենալ: Պէզճեան անխորհրդաբար
 մերժեց առաջին անգամ այս առաջարկութիւ-
 նը, իր անձնական տկարութիւնները մէջ բե-
 րելով. վասն զի ոչ երբէք յանձն կ'առնէր իր
 բարերարաց դէմ այդպիսի ընթացք մը բռն-
 նել: Բայց երբ Վրիգոր ամիրան ծանոյց թէ
 ստանկով գուցէ հնար ըլլայ Տիւղեանց հա-
 չիւները կարգի դնելու և զանոնք բանտէն
 ազատելու, և մանաւանդ Տիւղեանց սկանա-
 ւոր թշնամի քանի մը Վօլէճեաններու ջան-
 քը ի դերն հանելու, որ այդ պաշտօնն ըս-
 տանալու ետեւէ էին, Պէզճեան ինքզինքն Առ-
 տուծոյ յանձնելով փութաց երթալ Վրիգոր
 Ամիրային հետ առ սենեկապետն Սուլթանին

Պերպէր պաշէ : Պերպէր պաշին քննելով Պէզ
ճեանին ծառայութիւնները , և անոր փորձ
և հմուտ հանձարը . Սուլթանին հրամանաւր
սեպտեմբեր 5 ին խրկեց զինքը փողերանոցի
տեսուչ խայրուլահ էֆէնտիին . որ սիրով
ընդունեց զինքը և ամէն բան յանձնեց անոր :
Պէզճեան անոր սիրալիւր ընդունելութենէն
օգուտ քաղել ուզելով՝ անմիջապէս գործի բա-
կաւ , և պէտք եղած կարգադրութիւններն ընե-
լով ետեւէ եղաւ թէ ինչ հնարքով կրնայ աղա-
տել իր բարերարներն այն աղէտալի վիճակէն :

449 . Սեպտեմբեր 17 ին (1819) Վրիգոր
և Սարգիս չէլէպիները փողերանոցէն հանե-
ցին և Պոսթան-պաշի բանտը իջուցին : Սեպ-
տեմբեր 29 ին ալ Սիքայէլ չէլէպին Անիգիւղ
Յոյն նաւավարի մը տունը գտնելով , բերին ,
ի բանտ Պոսթան-պաշին . նոյնպէս հոն բան-
տարկեցին Սոֆաի խալիֆէսի ըսուած արքու-
նի գանձուն սեղանաւոր Վրիգոր Վանասեա-
նը : Եանտախտը որ բոլոր Վօլիս ճարակուած
էր , բանտին մէջ ալ ներգործելով , մեռան
Վրիգոր Վանասեան , և վէքիլսարժ Սարտի-
րոս . և Վարապետ չէլէպի ալ ժանտախտէն
ղարնուելով՝ խելացնորեցաւ , բայց յետոյ ա-
ռողջացաւ :

450 . Այս միջոցին բոլոր կնքուած տու-
ները ամէն հինգշաբթի օրերը բանալով՝ յա-
ճուրդ կը հանէին ինչ որ տանը մէջ կը գըտ-
նէին , մինչև պարտեղներուն ծառերն ալ :

451 . Նոկտեմբեր 4 , շաբաթ , Քրիստոսի

72 աշակերտաց տօնախմբութեան օրը, առաւ
 օտեան ժամը 11 ին գլխատուեցան Վրիդոր
 և Սարգիս չէլէպլիններն ի Պապը Հիւմայուն.
 և միւս եղբայրը Սիքայէլ և անոնց հօրեղբօ-
 րորդին Սկրտիչ Ննիգիւղի ծովեղերեայ տա-
 նը պատուհանէն կախուեցան:

452. Ողբ և կոծ և սոսկում բովանդակ
 լ'գգը շրջապատեցին այս աղէտալի դէպքին
 վրայ. ամէն Հայ լացաւ, և Պէղճեանի սու-
 գըն ալ անմխիթար էր. որ փութաց յաջորդ-
 երկուշաբթի օրը Համպէօրէի Յարութիւնի
 միջոցաւ հրաման խնդրել Վ. 'Վռնէն' Տիւղ-
 եանց մարմինները թաղելու. և ստանալով,
 թաղեցին այն չորս աղնուականներն ի Վու-
 րու—չէշմէ իրենց նախնեաց դերեղմանա-
 տուներ:

453. Քանի մ'ամիս անցնելէն ղկնի երբ
 Սուլթանն իր սրամտութենէն ղիջաւ, Պէղ-
 ճեան օր մը բարեպատեհ առիթ գտնելով
 Պէրպէռ—պաշին ոտքն ինկաւ. և ազաչեց որ
 Տիւղեան միւս երեք եղբայրները և անոնց
 ազգականները բանաէն ազատուին:

454. Պէրպէռ—պաշին ընդունելով անոր
 խնդիրը, և հրաման առնելով Սուլթանէն,
 մարտ ամսոյ 1 ին բոլոր բանտարկեալները Պօ-
 ղոս Պատրիարքին խրկեց. որ զանոնք պատ-
 շաճ տեղեր աքսորէ:

455. Պօղոս Պատրիարք երեք աղնուա-
 կան եղբայրները կարապետ, Յակոբ և Պօ-
 ղոս Տիւղեան խրկեց ի Աեսարիա Ս. կարաւ

պետի վանքը, տեղւոյն առաջնորդ Ստեփան
վարդապետին ալ գրելով, որ մեծարանօք և
պատուով պահէ զանոնք: Անոնց քեռայրը Ա-
լէքսանեան Յովհաննէս երեք եղբայրներով
մէկտեղ խրկեց ի Նիյտէ. միւս քեռայրը
Չամչեան Յովսէփ ի Սիսիւլի կղզին. Տիւղ-
եանց հօրեղբօր կինը Սարիանէ իր Յարու-
թիւն զաւակովն ի Ստանքէյ. Աղնաւորեան
երեք եղբայրները յԱլիմիա կղզին. Տիւղեանց
քեռայրը Թընկըրեան Յարութիւն և գրա-
գիր Աթանասը և անոր եղբայրն՝ ի Նիպրոս.
Քիւչիւկ Յովհաննէսն ի Հռոդոս. և Հ.
Ստեփաննոս վարդապետը որ նոյն գիշերը
Տիւղեանց տունը գտնուեցաւ՝ յԱլիմիա: Իսկ
մնացած այրերն ու կիները հրամանաւ ի.
Վրան թողուց որ իրենց ուզած տեղերն ա-
զատ երթան:

456. Հռովմի արքանեակներէն ի վաղուց
մեր Ազգին մէջ ցանուած երկպառակութեան
որովը գաղտնի և անզօր աճում մ'ունէր:
Դամանակին երկիւղը և քաղաքականութիւ-
նը արտաքին երևոյթ մը տալ չէր ներքէ պա-
ռակտեալ մասին. այլ ի՛նչու նստող Նատի-
նացւոց Նսպիսկոպոսին հետ գաղտնի տեսակ-
ցութիւններով, և իւրաքանչիւր իրենց
տան մէջ մատուռ և պատարագամատոյց սե-
ղան ունենալով կը բաւականանային:

457. Տիւղեան գերդաստանին տուները
բացուած միջոցին ի. Վրան յայտնուեցան
այս գաղտնի յարաբերութիւնները Հռովմայ

եկեղեցւոյն հետ . իւրաքանչիւր տան մէջ
գտնուած սեղանները և եկեղեցական դար-
գերը մատնեցին այն Հայերը , որ Աղգային
Եկեղեցիէն բաժնուած էին , և հետեւաբար
Աղգային Պատրիարքին իրաւասութիւնը չէին
ճանաչեր : Եւ որովհետեւ Հայոց Աղգը իբ-
րեւ մէկ մարմին ՚ . Իրան առջեւ իր ներկա-
յացուցիչն , այն է Պատրիարքն ունի , որ պա-
տասխանատու է բոլոր Աղգին համար , և
Պատրիարքին ալ՝ Աղգին վրայ ունեցած իրա-
ւասութիւնը իր հոգեւոր իշխանութեամբն
է , և քանի որ Հռոմի եկեղեցւոյն յարող մաս-
մը Հայեր ի հոգեւորս իրենց Աղգային Եկե-
ղեցւոյ հետ հաղորդակցութիւն ընելէ դա-
դարած են . հետեւաբար՝ Հայոց Պատրիար-
քին երաշխաւորութիւնը և վստահութիւնն
ալ ստանալէ զրկուած էին : ()այս տեսնելով
՚ . Իսլուք հրաման ըրաւ Հայոց Պատրիար-
քին , որ փութով այս բաժանումը վերցնէ ,
և բոլորն ալ իր իրաւասութեան ներքեւ առ-
նելով՝ երաշխաւոր ըլլայ ամենուն , և անհը-
նազանդ գանուողները ՚ . Իրան իմաց տայ :

458 . Հայոց Աղգն ալ պատրաստ էր այս-
ովիսի բարձրագոյն հրաման մը սիրով ընդու-
նելու , և իր ծոցը ժողովելու իրմէ բաժնը-
ւած սիրասուն զաւակները . որոնք օտար թե-
լադրութեանց և ժամանակի հանգամանքնե-
րու և պարագայներու նկատմամբ իրմէ խոր-
թացեր էին : Արքունի ճարտարապետ Վրի-
գոր ամիրա , Պէղճեան Յարութիւն ամիրա ,

Ճանիկ ամիրա , Երկանեան Ս . Յովհաննէս
 ամիրա , Եղնաւորեան Կարապետ ամիրա և
 ուրիշ ազգասէր անձինք խորհուրդ ընելով
 Պօղոս Պատրիարքի հետ , յՊղգային Պատրի-
 արքարան հրաւիրեցին Հռովմէական Հայոց
 արհեստաւորներն և իշխանները , և արքու-
 նական հրամանն ատնց իմացուցին : Ատնցմէ
 ոմանք արդէն զգուած ըլլալով այնպէս բաժ-
 նուած և օտարոցած մնալէն , ոմանք ալ առ-
 երկիւղի հաւանեցան և սկսան տոտրագրել
 Նիկիական հանգանակը , որ անպակաս և ան-
 յաւելուած գրուած էր թղթի մը վրայ : Ա-
 մանք ալ տարակուսելով , և Վոլէճեան վար-
 դապետաց զրաբարտութիւններէն սղտորուե-
 լով կը վախնային տոտրագրելու : Այս գործը
 խաղաղութեամբ և համազմամբ վերջացնելու
 և սէր ու եղբայրական միութիւն հաստատե-
 լու համար Հ . Սեփոյ վարդապետ Եղաջը-
 րաղեան 1820 յունվարի սկիզբը լռելեայն ե-
 կաւ Ենիգաբու Եօնուղեան Յովհաննէս ա-
 ղա հռովմէական հայուն տունը , և անոր մի-
 ջոցաւ խնդրեց ճարտարապետ ամիրային հետ
 տեսութիւն ընել : Ամիրան սիրով ընդունեց
 անոր խնդիրը , և իր տունը հրաւիրեց նաև
 Պէզճեան և Եղնաւորեան ամիրաները : Հաս-
 մը սիրալիր խօսակցութիւններէ վերջը միու-
 թեան համար սա առաջարկութիւնն եղաւ
 թէ . պէտք է երկու կողմէն ալ գիտնական
 անձինք նստին և քննեն այն խնդիրները , ու-
 թոնց համար վէճ և այս բաժանումն եղած է :

Հ. Սեպրուպ սիրով ընդունեց այս առաջարկութիւնը, և կանչեց Հ. Սահակ վարդապետը, որ նոյն գիշերը Նիդաբու հիւանդի մը տուն գնացած էր. խրկեց զայն Հռովմէական իշխանաց ի Ռերա, անոնց ծանուցանելու այս առաջարկութիւնը:

459. Հ. Սահակ գնաց Ռերա, այս լուրը իմացուց Ալահվերտեան Վանուկ և Վառթէոս ամիրաներուն և ուրիշներու. ասոնք ուրախութեամբ ընդունեցին և հաճութիւն տուին. յետոյ Ատինացւոյ եկեղեցիները պահուրտող վարդապետաց իմաց տուաւ. և իսկոյն Հ. Թովմայ Վ. Մաքսեթեան և Հ. Սերոբէ Վ. Ճեղահիրճեան գացին առ Սոնսինեօս Վինկէնտիոս Քօնէսի եպիսկոպոսն Ատինացւոյ, և հրաման առնելով անկէ իջան Անիգաբու Նոնուդեան Յովհաննէս աղայի տունը, ուր էր Հ. Սեպրուպ: Երկու օր ետքը հոն եկան նաև Հ. Թադէոս Վ. Ալեքեան, Հ. Իրիգոր Վ. Վապառաճեան, Հ. Քերովբէ Վ. Աղնաւորեան, Հ. Պօղոս Վ. Բժիշկ, և Հ. Ստեփաննոս եպիսկոպոս Ալգերեան, որ երբեմն անոնց Վիտրն էր:

460. Սեր կողմանէ ընտրուեցան երեք անձինք, Տ. Սեպրուպ քահանայ Սայր Եկեղեցւոյ, Տ. Քարթուղիմէոս քահանայ Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Իւսկիւտարու. և Թադէոս վարժապետ. երեք անձինք ալ Քբացւոյ կողմանէ, Հ. Սեպրուպ, Հ. Թովմայ և Հ. Սերոբէ. և ամէն ժողովի ալ նախագահ կը նստէր

Հ. Ստեփաննոս Եպիսկոպոս, և ունկնդիր
կ'ըլլար: Ս. Օննդեան ութերորդ օրէն սկըս-
եալ մինչեւ Նազ Չորեքշաբթի օրը տեւեց
վիճաբանութիւնը, մերթ ճարտարապետ ամի-
րային և մերթ Վեղճեանի տունը ժողով գու-
մարելով, և հուսկ յետոյ միաբանելով և վիճ-
ուած կէտերուն վրայ համաձայնելով զանոնք
ի գիր առին. և երկու կողմն ալ ստորագրե-
լով՝ վերջացաւ ժողովը:

461. Նմիջապէս եկեղեցական և աշխար-
հական ինդհանուր ժողով գումարուեցաւ
Վայր Նկեղեցւոյ մէջ, ուր Սիրոյ և Վիաբա-
նութեան վրայ ազդու ատենաբանութիւն մը
ըրաւ Պօղոս Պատրիարք, և կարգաց երկու
կողմին գիտնականաց ստորագրած թուղթը,
որուն մէջ բացատրութեան կարօտ տեղեր
ըլլալով, զանոնք ալ ըստ դաւանութեան Ս.
Նկեղեցւոյ մերոյ բացատրելով, համոզեց բո-
լոր ժողովեալները, որոնք իրենց ստորագրու-
թիւններով վաւերացնելով զայն, խնդրեցին
որ Հրա-էր սիրոյ անունով տպուի նոյնը: Քիչ
ժամանակէն այս խնդիրն ու որոշումն ևս կա-
տարուեցաւ: Հաստատուեցաւ միաբանու-
թիւնը, և ժողովականները զերար համբու-
րելով և օրհնելով միութեան պատճառ եղող
ները՝ բաժնուեցան, մեծ մխիթարութեամբ
սրտի և քաղցր յոյսերով:

462. Նշխարհամատրան կիւրակի օրը 18
ապրիլի 1820, Գումգաբուի Վայր Նկեղեց-
ւոյն մէջ նշանաւոր հանդէս կատարուեցաւ:

հոն ժողովուած էին ամէն աստիճանի երևե-
 լի անձինք թէ եկեղեցական և թէ աշխար-
 հական, և խուռն բազմութիւն, հանդերձ
 վերադարձող Հայոց աստիճանաւորներով և
 ժողովրդով: Աբբայեան վարդապետներէն Հ.
 Աւարոպ, Հ. Թովմայ, Հ. Թադէոս, Հ.
 Արովբէ, Հ. Գրիգոր, և Գոլէճեաններէն
 Հ. Սահակ և Հ. Պողոս վարդապետք վեղար
 և փիլոն զգեցան. և մինչ Հայ շարականը
 կ'երգուէր, առաջնորդութեամբ Պատրիար-
 քական փոխանորդ Յակոբոս վարդապետի և
 Տ. Աւարոպ քահանայի, և Նարտարապետ,
 Պէզճեան, Աղնաւորեան ամիրայից՝ մտան Ա-
 կեղեցի. ուր Պողոս Պատրիարք աթոռոյն վը-
 րայ բազմած էր, գաւազան ի ձեռին. և դա-
 սին մէջ կարգաւ կեցան: Իոյոր ժողովուրդն
 ուրախութեամբ լցուեցաւ: Ա. Պատարագի
 ժամանակ Պողոս Պատրիարք իր երկու սար-
 կաւագները վարդապետ ձեռնադրեց, սյս
 ձեռնադրութեան մէջ Ալեոնի և Քազկեդո-
 նի ժողովոյն նշովքը չկարդացուեցաւ. և ոչ
 ալ յիշատակուեցան Յովհաննէս Արտանեցի
 և Գրիգոր և Վովսէս Տաթևացիք ըստ որոշ-
 ման միաբանական ժողովոյն: Ա. Պատարագի
 Աւետարանը Հ. Աւարոպ կարդաց. նոյն օրը
 Եօնուզեան Յովհաննէս աղան ալ հաղորդ-
 ուեցաւ Քրիստոսի Ա. Վարմնոյ և Արեան:
 463. Ա. Պատարագն աւարտելէն ըզ-
 կրնի Պատրիարքարան ժողովուեցան թէ մեր
 Ամիրաները և թէ Ալասկէրտեան Վատթէ-

ու և Նազարէթ ամիրայք, և թէ ուրիշ գըւ
խաւոր անձինք, և վեղար և փիլոն զգեցող
վարդապետք: Պօղոս Պատրիարք ամենուն սի-
րալիր ընդունելութիւն ընելով, զամենքն ու-
բովանդակ Նղգն օրհնեց. յետոյ հրաման տա-
լով, ճարտարապետ ամիրան իւր տունը հիւ-
րընկալեց Վապառաճեան Վրիգոր վարդա-
պետը և Պօղոս վարդապետը, Վեղճեան՝ Ղէ-
վահիրճեան Սերովբէ վարդապետը, Երկան-
եան՝ Նղաշրբաղեան Սեօրոս վարդապետը,
Ճանիկ ամիրա՝ Թովմոյ և Թադէոս վարդա-
պետները. Յակոբ ամիրա Կարնեցի՝ Սահակ
վարդապետը. և արժանաւոր ընդունելու-
թեամբ կը պատուէին զանոնք. զգեստ, վե-
ղար, փիլոն շինելով. և կիւրակէ օրերն ալ
մայրաքաղաքիս Ս. Եկեղեցեաց մէջ ի ներկա-
յութեան խումբն ժողովրդեան հանդիսաւոր
Ս. Պատարագ մատուցանել տալով:

464. Իսկ երևելեաց կողմանէ պատրաս-
տուած խնճոյքներն անթիւ էին. որոնց մէջ
նշանաւոր եղան խառգիւղ Վարսքէհեա Ս.
Լբրահամ ամիրային տուած խնճոյքը. յ()ր-
թագիւղ Ճանիկ ամիրային պատրաստածը. և
էն նշանաւորը Թարապիայի մէջ Սատթէոս
ամիրային խնճոյքը, որ երեք օր տեւեց:

Նշաւասիկ յիշատակաց արժանի գէպք մը:
որուն մէջ յայտնի կը նշմարուին մեր Նղգա-
յին Սեղափառ Ս. Եկեղեցւոյ ներողամտու-
թիւնը, սէրը իր բոլոր զաւակաց վրայ, և
գութն ու մայրական գորովը իր ծոցը դիմող

և վերադարձող հարազատ դաւակաց վրայ :

465 . Սրչափ շատ էին այս միաբանութիւնը խնդրողները , սակայն գաղտնի դպրացում մը կար Հայ ժողովրդեան մէջ . ոմանց շատ ախորժելի չթուեցաւ Հրա-էր «իրոյն» . ոմանք կ' . Պօղոս Պատրիարք մը՝ որ բաց ի մարմնաւոր իշխանութենէն ըստ հոգևորին վիճակաւոր եպիսկոպոսի մը իշխանութենէն աւելի քան մը չունի . անձեռնհաս կը նկատէին այսպիսի միաբանական խնդրոյ մը : Տարակոյս չկար , որ առանկ եկեղեցական խնդիր մը՝ ընդ նախագահութեամբ Ս . Նմիածնի Սրբազան Կաթողիկոսին՝ բոլոր Հայաստանէացի Եկեղեցւոյ Նքեպիսկոպոսաց և ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականաց ժողովովքն նուերով և ըստ վճռոյ նորին կարդադրուելով կրնար լուծուիլ :

466 . Պօղոս Պատրիարք ալ այնչափ չէր անգիտանար ասոր , իր ձեռնհասութենէն վեր գործի մը ձեռնարկած ըլլալը կը ճանաչէր անոր համար ի սկզբան բաւական յամառեցաւ քանի մը խնդիրներու դէմ . բայց երբ ի . Իսուռը կ'ըստիպէր զՊատրիարքը միաբանութեան գործը վաւթայնելու , երբ այն խորութիւնները՝ որոնց համար Հռովմէականք իրենց Նգգային Եկեղեցիէն բաժնուած էին , ծանուցուած էին Իսուռը թէ անոնք կրօնական էական մասեր չեն , հետեւաբար գործն այնպիսի կերպարանք մը սկսաւ առնել , որ Պօղոս Պատրիարք պարտաւորեցաւ ետ կենալ իր յամառութենէն :

467 . Դեռ սրբազան Աթոռակալին և ուրիշ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսաց յանդիմանական գրութիւնները Պօղոս պատրիարքին չէին հասած , դեռ Հայ կղերին և ժողովրդեան մէջ դժգոհութեան յայտնի ցոյց մը չկար . երբ Յուլիոս 12 ին Պօղոս պատրիարք օրհնեց վերջին օծման իւղը , և խրկեց եկեղեցիները , որ օծուիլ աւղով հիւանդը օծեն : Կազմատացի Հռովմէականաց զարմացումն օր օրի կ'աւելնար , քանի որ կը տեսնէին Հայոց անտարբերութիւնը , որ ժամանակին ճնշման տրդիւնքն էր : Այդ ժամանակ իւղը գրգռութեան առիթ եղաւ . (Պապոսոս ? շաբաթ օրը (1820) խորհրդով Քուրիանի խոսվայցյ կարգաւորին որ Հայոց Ա . Եկեղեցւոյն սխերիմ թշնամի էր . գաղաատացի մը ելաւ շուկայ , Առսաւորչական Հայու կերպարանքով , և Հրա-էր սիրոյ տեսարը ձեռքը , անոր սկիզբը գանուած) . Առսաւորչի պատկերին վրայ Պապին պատկերը փակցուցած , սկսաւ կետարացի կօշկակարնէրու սենեակները շրջիլ և գրգռել թէ . Ի՞նչ անհոգ նստեր էք , պատրիարքը Ֆռաճկացաւ , ուրացաւ Ա . Եկեղեցիներ և Հռովմայ աթոռոյն հնազանդեցաւ . ասկէ ետքը Սուրբ Աիւռոնը վերցաւ , անոր աեղ ձիւծով պիտի օծուինք աղցանի նման . ալ լռելու ժամանակ չէ , մենք վաղը բողոք պիտի ընենք , դուք ալ մեզի հետ միացէք . ի՞նչնք պատրիարքարան , և իմացնենք որ մենք Առսաւորչի որդիք ենք , և ոչ Հռովմայ Պապերուն : Ըսանկով գրգռութիւնը խիստ սաստկացաւ :

468. Պօղոս պատրիարք նոյն իրիկունը այս լուրն առաւ և անմիջապէս իւր փոխանորդը Նիոնեսիոս եպիսկոպոս խրկեց Իւսկիւտար ճարտարապետ Վրիգոր և Վեղճեան ամիրաներուն . բայց գիշերուան ժամը 3 էր , և բան մը չկրցան ընել :

469. Հետևեալ առտուն անթիւ բաղմուսիւն Սայր Նկեղեցին իջաւ , և միաբարբառ կ'աղաղակէր թէ , մենք Հայ եմք , Ս . Սուսաւորչի որդիք , Ֆռանկ չենք ըլլար . թող գայ պատրիարքը ու զմեզ ապահովցնէ :

Պօղոս պատրիարք Նրուսաղէմի Վարկոս և Յակոբ եպիսկոպոսները խրկեց , որ երթան համոզեն ժողովուրդը . բայց ժողովուրդը մը տիկ չըրաւ անոնց , զարկաւ և ի պատրիարքարան խուժեց : Ղռները փակուած գտաւ , զարկաւ և խորտակեց զանոնք և ներս լցուեցաւ . պատրիարքը կը փնտռէր , բայց ան պատուհանէն փախած էր մերձակայ տաճկի մը տուն և հոն պահուրտած :

470. Հաս չանցաւ եկաւ Նէնիշէր Նղաւսին իր զօրքովը . և ամբոխին քանի մը գլխաւորները բռնեց և բանտ խրկեց , միւսները ցրուեց , և պատրիարքարանի դուռը պահպանելու համար զինուոր թողլով՝ մեկնեցաւ . Ի . Իսկուր այս գրգռութեան հեղինակները փնտռել ուղեւով , բանտարկուածները տանջել հրամայեց . որոնցմէ մէկը՝ Տէլի Պաղտասարը մատնեց , մէկ ուրիշն ալ կեսարացի կարապետ անուն սարկաւագ մը , և ուրիշներ

ալ գրգռող դադառացին, որ շատ փնտրու-
 ուեցաւ, բայց ի զուր, որովհետեւ Լւերուպա
 փախուցած էին զանի: Սարկաւագը տանջա-
 նաց մէջ նախ Լստուածատուր և Լըբեմիա ե-
 պիսկոպոսները մատնեց, բայց անոնց վրայ
 բան մը չկրցաւ հաստատել: Յետոյ Սոյ Տ.
 Կիրակոս Ս. կաթողիկոսը մատնեց, որ այն օ-
 րերը Պօլիա գտնուելով նոր ճամբայ ելեր էր
 իր աթոռը դառնալու. ետեւէն սուրհանդակ
 խրկուեցաւ, և Լալը Խան տեղը գտնելով
 դարձուցին ի Պօլիա. Սէծ Լալարքոսին առջև
 Ս. կաթողիկոսն ալ հարցուփորձ եղաւ. բայց
 բան մը չհաստատուելով թող տրուեցաւ:
 Տէլի Պաղտատարն ալ զինքը թելադրող Յա-
 կոբ և Կարապետ կեսարացիները մատնեց.
 միայն Յակոբ գտնուեցաւ: Յետոյ սարկա-
 ւագը մատնեց Սախայեան Վրիգոր ամիրան,
 և անոր ազգական խեղճ պատանին Լըարիա.
 նոյնպէս Վեկիսոզցի տիրացու Յովհաննէսն
 Լուսկիւտարու. բայց այս վերջինը Խրիմ փա-
 խած էր: Դարձեալ երկու օր ետքը սարկա-
 ւագը մատնեց Լըփիարեան Կիրտիչ ամիրան,
 Դառաքէհեա Ս. Լըրահամ ամիրան, Կել-
 կէլեան Ս. Պօղոս ամիրան և Վարդարեան
 Լըա Պօղոսը: Միայն Դառաքէհեան երկու
 օր ետքը ազատեցաւ բանտէն միջնորդու-
 թեամբ. Սէճիալ էֆենտին, որ Լըգիպատափ
 փոխարքային Քարու Քէհեասին էր:

471. Օգոստոս 16 ին իրիկունը, գիշեր-
 ուան ժամը 2 ին Սէծ Լալարքոսը կանչեց Պօ.

դոս պատրիարքը , և սուանձին հարցումիորձ
 ընելով կ'ուզէր տեղեկանալ թէ այս խռովու-
 թեան բուռն շարժառիթն ի՞նչ էր : Պօղոս պատ-
 րիարք որ ըստ ամենայնի գոհ չէր միաբանու-
 թեան խնդիրներուն մէկ քանիին վրայ , և
 արդէն իր հրաժարականին վրայօք խորհող
 քանի մը գլխաւորաց վրայ ալ վշտացած էր ,
 տրամեհ գտաւ ծանուցանելու թէ , կայսե-
 րական Նառաւիարու թեան հրամանին համե-
 մատ թէպէտ փութացեր է բաժանումը Վ. Գ.
 գէն վերցնելու միջոցներուն վրայ խորհիլ .
 բայց քանի մը անձանց աղդեցութեամբը չը-
 կրնալով իր գիտցածին հետեիլ , անոնց կամե-
 քը շարժելով , անվայել և անյարմար ընթացք
 մ'ունեցեր է , և ահա անոնց խոհականու-
 թեան վախճանն ալ այս եղեր է : Նպարքում
 այն քանի մը անձանց անունները կ'ուզէ
 դիտնալ , և կ'ըստանայ ասոնք , Վրիգոր ճար-
 տարապետ , Հարութիւն Վեղձեան , Ճանիկ
 Փափաղեան , Ս. Յովհաննէս Ներկանեան ,
 և Կարապետ Նշուաւորեան :

472 . Իսկ Սախայեան Վրիգոր ամիրան չը-
 կրնալով տանջանայ դիմանալ ու թսուռն տարե-
 կան ալեւոր հասակին մէջ , բոլոր յանցանքն
 իր վրայ առաւ , թողէք , ըսաւ , այդքան ան-
 մեղ բաղմութիւնը , և զիս միայն տատկեցէք :
 Այնպէս կեսարացի Յակոբ և Տէլի Պաղտատ
 սար ինքզինքնին յանցաւոր խոստովանեցան .
 և Նշարիա պատանին ալ խոստովանեցաւ որ
 իբր թէ տարկաւորին հետ ասդիս անդին չըր-

ջած և գրգռութիւն ձգած ըլլայ : Աւստի
այս հինգին մահը վճռուեցաւ : Ապտեմբեր
18, Վերացման Վ. Խաչի տօնի ութերորդ օ-
րը, այսինքն շաբաթ երեկոյ՝ ըստ շաբաթի ժա-
մանակ, Վայր Եկեղեցւոյ դրան առջև գըլ-
խատուեցաւ Սախայեան Վրիգոր ամիրան .
նոյնպէս Չեմպերլի Տիքիլի Թաշը գլխատուե-
ցաւ (Յակոբ կեսարացին, և Տէլի Պաղտա-
սարը Սամաթիա իր օրձանոցին առջև կախ-
ուեցաւ : Իսկ այոքան անմեղներու արիւնք
մոնող մատնիչ տարկաւագը (որ մահմետական
կրօնքն ընդունած էր բանտին մէջ,) և Նշա-
րիա պատանին կախուեցան ի Վարմաքգարու
ի Սուլթան Պայաղիտ :

473. Հետեւեալ օրը Նստուածատուր և
Երեմիա Եպիսկոպոսները և ուրիշ տաանեինք
անձինք բանտէն արձակուեցան : Իսկ բան-
տարկուած երեւելի Հայերը աքսորուեցան .
Ահրաիչ Արփիարեան ի Ստանքէօյ, Վ. Պօղոս
Եկեղեցեան Երմիա, և Նշա Պօղոս Մարգար-
եան ի Հռոդոս : Նոյնպէս աքսորուելու դա-
տապարտուեցան պատրիարքին գործոց ձեռ-
նամուխ եղող հինգ անձինքը . բայց ասոնցմէ
Ղանիկ Փափաղեան՝ որ Եպարքոսին սեղա-
նաւորն էր՝ ազատեցաւ . նոյնպէս և Վրիգոր
Ճարտարապետ ազատեցաւ, վասն զի հոկ-
տեմբեր 3 ին սաստիկ մրրիկ մ'եղելով, ար-
քունի պալատան շատ տեղերուն մնասեց,
և Սուլթանին հրամանաւը կանչուեցաւ որ
զանոնք նորոգէ : Երկանեան Վ. (Յովհաննէս

ալ այս միջոցին իրեն դէմ եղած մէկ սարսափելի մատնութեամբ մը գլխատուելու վտանգէն ազատելու համար մահմէտական կրօնքն ընդունեց : Իսկ Մընաւորեան Վարապետի Սաքըզ կղզին և Պէղճեան Յարութիւն յիշմիտ աքսորուեցան :

474 . Պէղճեան փողերանոցին հաշիւներն ամբողջ հատուց , և այն մասին փողերանոցին վերատեսչէն գովութիւն ալ լսեց . իր պատժապարտութեան վճիռը սա եղաւ թէ . « Յարութիւն Պէղճեան ամենայն հաւատարմութեամբ վարեց արքունի փողերանոցին պաշտօնը , և իր հաշիւն ամբողջ տուաւ . բայց ազգային գործերու ձեռնամուխ ըլլալուն , ի խրատ ղգուշութեան այս օրինակ պատժապարտութեան արժանի դատուեցաւ » : Պէղճեանի տեղն անցաւ Քիլէզիճեան Պօղոս Հռովմէական հայր :

475 . Մհաւասիկ այս կերպով ցրտացան միութեան փափաքով վառուած սրտերը . և խարխուլ հիման վրայ գրուած անխորհուրդ շէնք մը այս վախճանն ունեցաւ : Իսկ վեղար և փիլոն ղգեցող Մբբայեան վարդապետաց հրաման խրկեց Պօղոս պատրիարք որ պատրիարքարան գան , որպէս զի երկուքը յիշմիտին , երկուքն ի Սուշ և երեքն ի Ս . Ն . րուսաղէմ խրկէ : Օպայ լսելով նոյն վարդապետները փութացին գնալ Վատինայուոյ եկեղեցին , և հոն ապաշխարեցին : Նոյնպէս անոնց ետեւէն գացին Մբբայի ժողովուրդք :

476 . Տարի մը չտեւեց Պէղճեանի ար-
տորը , ու վերադարձաւ (1823) . և առաջ
Ղէյի Հի-ճայոանի սեղանաւորութեան սրաշ-
տոնն ստացաւ : Հինգ վեց ամիս ետքը վե-
րստին փողերանոցի տեսուչ կարգուեցաւ .
և օր օրի փառօք և պատուով կը յառաջագի-
մէր . և Սուլթանն Վահմուտ ՚ . հզօր ինքնա-
կալին ալ սիրելի ըլլալով , օր օրի իշխանաւ-
թեամբ կը ճոխանար . և առանց կասելու բա-
րեգործութենէ , անընդհատ աղքատին և
տառապելոյն գթութեան ձեռք կը կարկառէր :

477 . Հալէթ էֆէնտի և անոր սեղանա-
ւոր Իսխէլ հրեայ երկու չարագործները երբ
իրենց անօրէնութեանց պատիժը արդարու-
թեամբ ստացան բարեգութ Սուլթանէն , և
սքսողանաց մէջ խեղդամահ տառկեցան . բը-
րիատունեայ հպատակք առ հասարակ ուրա-
խացան և հանգստացան : Պէղճեան ալ առիթ
գտաւ Սուլթանէն խնդրելու , որ Տիւղեան
կարապետ և Յակոբ և Պօղոս չէլէպիները ա-
ղաառնին արքորէն : Ետը համար քանի մը ե-
րեւելի նախարարաց սիրտն իրեն յանկոյց , և
անոնց խորհրդով աղերսագիր տուաւ Սուլ-
թանին , որ հրաման տուաւ Տիւղեանց վե-
րադարձին :

478 . Եւ որովհետեւ Տիւղեանց ի Վու-
րու չէլմէ ունեցած ծովեղերեայ տունք Իս-
խէլին ձեռքն անցած ըլլալով , Իսխէլին ինչքն
ալ մահուրնէն ետքը յարքունիս գրաւուե-
ցաւ . Պէղճեան փութաց յիշեալ տունը ծա-

խառնաճեղքու , և առջինին նման , ամէն կահ
կարասիքով զարդարել տալով զայն , բանալի-
ներն առաւ , ու անուշահոտ լէմոններով լի
տակառի մը մէջ դրած , իր Համապիւռ քրոջ
տուտաւ , որ ընծայ տանի Տիւղեանց Արանու-
հի և Տիրուհի քոյրերուն . սրոնք իր տունն
Անիդաքուն հիւրընկալած էր , և իրենց եղ-
բարց աղատութեան աւետիսը սայ անոնց :

479 . Սեծ ուրախութեամբ լցուեցան
ազնուական քոյրերը . և համոզուեցան որ
տուտ և սխալ է եղեր այն կարծիքը , իբր թէ
Պէղճեան պատճառ եղած ըլլայ իրենց գեր-
դաստանին կործանմանը , ահա ժամանակն ու
պատահութիւնը տպացոյց տուաւ թէ Պէղ-
ճեանի վեհ ոգին բնաւ առանկ ապերախտու-
թիւն մը և անգթութի մը չէ մտաբերած . այն
ոգին՝ որ ոչ միայն իր ժամանակի մարդոց մէջ
նշանաւոր կը փայլէր , այլ ապագայ դարուց
մէջ ալ անմահ պիտի յաւերժանար : Օպա-
շուտով զգացին ազնիւ Արանուհի և Տիրու-
հի տիկնայք . նոյնը զգացին նաև բոլոր Տիւղ-
եանք և բոլոր ազգայինք , և Պէղճեանի անմե-
ղութիւնը ու առաքինի և երախտագէտ սիր-
ար ամէնուն ծանօթացաւ . հետեւաբար կար-
կեցան մնացին զայն բամբասող լեզուները :

480 . 1823 ապրիլի 15 ին Պօլիս հասան
կարապետ , Յակոբ և Պօղոս չէլեպիները , և
անմիջապէս Պէղճեանի տունն իջան , ու հոն
օթեանեցան շատ օր : Պէղճեան ուրախու-
թեան արտասուօք համբուրեց այն տարա-

դրեալ ազնուականները , և փոխադարձ երախտագիտութեամբք երկու կողմն ալ լըցուած՝ չէին յագեճար փոխադարձ շնորհակալութիւն մատուցանելով մէկմէկու : Պէղճեան անոնց ամէն պիտոյքը հոգալով , և հարկ եղած սպասաւորներն ու աղախիններն ալ յատկացնելով , թող տուաւ որ իրենց հայրենական տունն ի Վուրուչէշմէ եթման : Տիւղեանք ան ատեն զգացին թէ որչափ քաղցր է եղեր բարեբարելը , և փոխադարձ բարեբարելը :

481 . Պէղճեան՝ որ ամէն ջանք ի գործ դրած էր միաբանութեան խնդիրն արդիւնաւորելու և Վղգիս մէջէն բաժանուիմն ու երկպառակութիւնը վերցնելու , երբ տեսաւ թէ իր յուսացածին նման վախճան չունեցաւ գործը , փոխեց իր դիտաւորութիւնը , և յօգուտ Հռովմէական Հայ եղբարց խորհուրդը բնաւ կարապետ պատրիարքի հետ , որ Վօղոս պատրիարքի յաջորդ ընտրուած էր 1823 հոկտեմբեր 23 ին , Հռովմէական վարդապետներէն՝ պատրիարքին կողմանէ փոխանորդ մը կեցնելու ի Վալաթիա կամ ի Վերա . որպէս զի պատրիարքաբան եկած արքունի հրամաններն անմիջապէս նոյն փոխանորդին միջոցաւ ծանուցուին Հռովմէական Հայոց :

482 . Պէղճեան այս նպատակաւ օր մը դընայ Վերա՝ Վիլէղիկճեան Վօղոս աղայի տունը . հոն հրաւիրեց նաև Հռովմէական գլխաւոր Հայերը , գաղատայի սեղանաւորները ,

Տիւղեան Յակոբ չէլէպին և ուրիշներ . և ծանոյց պատրիարքին կամքն ու հաճութիւնը : Իսկոր ժողովականներն ու բախութեամբ ընդունեցին այս առաջարկութիւնը . և շնորհակալ ևս եղան : Ինդիքը ընտրութեան գալով, ամէնքն ալ առաջարկեցին Պէղճեանի, թէ ինքնոր վարդապետի համար հաճութիւն տալու ըլլայ . այն ընդունելի է ամէնուն ալ . Պէղճեան քաւական ընդգիմանալէն վերջը, Նուրիճան Նիսոն վարդապետին համար կ'առաջարկէ թէ ինչպէս, յարմար կը դատեն : Միաբերան հաւանեցան ամէնքն ալ, որ Նուրիճան Նիսոն վարդապետը փոխանորդ կարգըլի, և միւս Հռովմէական վարդապետաց մէջ գլխաւոր սեպուի . և վերջացաւ ժողովը :

483 . Պէղճեանն այս մասին ալ անյաջող մնաց . վասն զի գաղանի զօրութիւն մը կար, խորամանկ, հեռատես, մտքերը պղտորող, արտերուն վրայ բռնացող, այս զօրութիւնը որ Հռովմի արքեպիսկոպ զօրութիւնն էր, իրեն գէժ միշտ անոցեան ունէր, Հետեւեալ օրը վերատին ժողով կազմուեցաւ Հռովմէական սեղանաւորներու մէջ, և գաղատացի Մարուշ Պօղոս վարդապետն ընտրուեցաւ փոխանակ Նուրիճան Նիսոն վարդապետի, որ հերետիկոս Հայուն ընտրածն էր : Աւ որով հետեւ այս վարդապետն ալ պատրիարքի հրամանաւ փոխանորդ պիտի կարգուէր, և կերպով մը անոր իրաւասութեան ներքեւ պիտի ըլլար . ուրիշ խորհրդոյ մը ձեռնարկեցին . մը

տածեցին թէ ինչ հնարքով կրնան առանձին
պատրիարք և պատրիարքարան ունենալ, և
բոլորովին բաժնուիլ իրենց համարիւն եղ
բայրներէն և զիրենք ծնող սուրբ և առաքե
լական Ալեքեղեցիէն :

484. Արք պատրիարքի հրամանաւ փո
խանարդ մը կարգելու խորհուրդը մինչեւ ա
ռանձին պատրիարք մ'ունենալու աստիճանը
կը բարձրանայ. երբ մինչև ցարդ միաբանու
թեան ամէն խնդիրներն ի դերե կ'ենեն, և
գաղանի մեքենայներով ամէն միջոցներ կը
խորտակուին. զարմանալու չէ՛ նաև՝ բոլորո
վին բաժնուած մնալու և բնաւ չգալ ու չը
մերձենալու, կամ միու թեան առջև ահագին
խոչընդոտներ և մեծ դժուարութիւններ հա
նելու համար հնարուած միջոցներուն ալ վը
րայ : Սակայն գլխով ու ամէն մասերով կեր
պաւորուած մարմին մը հարկաւ տոկալու ոյժ
և զօրութիւն կրնայ գոյացնել իր վրայ. և որ
չափ նոյն մարմնոյն որ և իցէ մասը այս կեր
պաւորութեան հետամուտ ալ ըլլայ, որչափ
ջանք ալ ի գործ դնէ, դարձեալ այն մարմինը
որ ամբողջն է ու ծնող, և հայրենի ամէն
սրբազան յիշատակները, սովորութիւնները,
արարողութիւնները պահող, դարերու դէմ
մըցող, Ազգութեան կնիքն անունն ու բու
լոր յատկութիւնները իր նախահայրերէն ի
վեր ունեցող և անխախտ պահող խիստ մե
ծագոյն մասն է, միշտ պատրաստ պէտք է
գտնուի իրմէ անջատուող փոքրիկ մասն օր

մ'իբ մէջ ընդունելու, և անոր անզգոյշ ա-
նարգանայն ու անպատէհ ընթացից ներողա-
միտ ոգւով ակնարկելու, ու սիրով գգուելու
դայն:

485. Քաղաքագիտութիւնը՝ որ շատ ան-
գամ է՛ն փորձառու և հմուտ գլուխները կը
սրտորէ, և զանոնք խաղալիկ կ'ընէ աննշան
դէպքերու, և կը մատնէ անխորհուրդ ձեռ-
նարկութեանց թշուառ հետեւանքներուն,
հապա որչափ ևս առաւել այն գլուխները,
որ Տիրոջ տաճարին մէջ Ս. Սեղանոյն առջև
խոնարհած, մարդկային մեղաց քաւութեան
համար պատարագելու, և աշխարհային ամէն
ղգադմունքներէ ձեռք քաշած՝ միմիայն հան-
դերձեալ աշխարհի վրայ խոկալու ենթար-
կուած են, մանաւանդ անանկ ձեռնարկու-
թեան մէջ, որ ոչ ժամանակին հանգամանայ,
ոչ երկրին օրինաց և ոչ Տէրութեան քաղա-
կանութեան կրօնադաստիանէ, որով և հետե-
ւութիւնն ալ նշաւակ և նախատինք կը մնայ
ձեռնարկող անխորհուրդ գլուխներուն: Ճիշդ
ասանկ եղաւ Հռովմէականաց՝ Ս. Մենէն
պատրիարք կամ առանձին ազգայեալ ուղելու
խնդիրը, և այս խնդիրն արդիւնաւորելու հա-
մար հնարուած միջոցը ու անոր հետեւանքը:

486. Սուսաց ընդդէմ Պարսից պատե-
րադմբ, որով գրաւեցին Այրարատ նահան-
գը բոլոր շրջակայ քաղաքներով և գիւղերով,
որոնց մէջ կը գտնուէի նաև Ս. Նիսիւսի վան-
քը, ուր բոլոր Ազգին ընդհանրական գլուխ

Ս. Կաթողիկոսը կը նստի, յարմար պարագայ
 և միջոց տեսնուելոյս Զոովմէական Զայոց
 գլուխներուն: Ենով առիթ գտան իրենց
 խնդրոյն նիւթ և փաստ գտնելու թէ. Զայ.բ
 միանալով Սուսաց հետ մեծ ջարդ տուին
 Պարսից, և աղաատուելով Պարսից հպատա-
 կութենէն, կը խորհին յարձակիլ նաև (յա-
 մանեան Տէրութեան սահմանները, և օգ-
 նութեամբ Սուսաց մասնաւոր թագաւորու-
 թիւն մը կանգնել հոն: Զոովմի եկեղեցւոյն
 յարող Զայերն ալ թէպէտ Զայոց եկեղեցին
 ոչ կը յաճախեն, և ոչ ալ անոնց հետ ի հո-
 գեւորս հաղորդակցութիւն ունին, սակայն ու-
 բովհետև ի. 'Իրան առջև իբրև մէկ Ազգի
 անդամ և մէկ պատրիարքի իրաւասութեան
 ներքև կը ծանցուին. ուստի երբ անանկ ա-
 պրտաամբօնութեան խորհուրդ մը երևան ելնէ,
 իրենք ալ անոնց միաբան և միախորհուրդ պի-
 տի երևան, և իրենց հաւատարմութիւնը ու-
 հարադատ ծառայութիւնը ոչնչանալով, ի-
 րենք ալ արժանի պատուհաս կրելու ենթա-
 կաց պիտի ըլլան: արդ առանկ աղէտալի վախ-
 ծանէ մը աղաատուելու, և բնաւ կասկած մը
 չաւալու համար հանրի է կանխաւ ծանուցանել
 Սուլթանին, և խնդրել որ առանձին պատ-
 րիարք կամ աղգապետ մ'իրենց շնորհէ. որ-
 պէտք ի. 'Իսլաուն և ո զիրենք բոլորովին բաժ-
 նուած և առանձին ազգ, և բնաւ ի հոգե-
 ւորս և ի մարմնաւորս Ազգին հետ անհաղորդ
 ծանաչէ: Այս մտք ահա խմբագրուելոյս

աղերսագիր մը, և տրուեցաւ Սուլթանին, ա-
մենամեծ ապահովութեամբ յաջողութեան
գործոյն, միջնորդութեամբ Խոսրով Սէհեմ
մէա փաշայի՝ որ խիստ երեւելի և Սուլթանին
ալ սիրելի էր :

487. Թէպէտ Օսմանեան պատմութիւ-
նը ծայրէ ի ծայր լեցուն է Սուլթաններուն և
շատ անգամ նախարարներուն մեր Աղգին վը-
րայ ցուցուցած մարդասիրական ազնիւ դգաց-
մանց ապացոյցներով. սակայն խիստ մեծ և
առաջին կարգի մարդասիրական շնորհ մը կը
համարինք տրուած աղերսագրոյն նկատմամբ՝
Սուլթանին դարձեալ մեր Աղգին հաւատար-
մութեան և երախտագիտութեան վրայ ու-
նեցած հաստատուն վստահութիւնը, և ա-
ռանց խուզարկութեան և քննութեան լոկ
պատրիարքի երաշխաւորութեամբ բաւական
նանալը : Ստան զի երբ Սուլթան Վահմուտ
աղերսագիրը կը կարգայ, կանչել կուտայ Վեզ-
ճեանը, և գրուածներուն բացատրութիւն
կ'ուղէ :

488. Պէզճեան՝ որ կը յուսար թէ Հը-
ռովմէականք առանձին պատրիարք խնդրելու
համար աղերսագիր տալու չափ թերեւ խե-
լամտել կարող ըլլան. բայց այնչափ խորունկ
քաղաքագիտական դաւաճանութիւն մը մը-
տաբերելինն ոչ կրնար ակնկալել, և ոչ իսկ
առանկ սոսկալի վատութիւն մը անոնց հա-
մար կրնար մտքէն անցընել. առանց վարանե-
լու՝ մի առ մի Սուլթանին կը ներկայացնէ գա-

ղատացի Հռովմէական հայոց անհաշտ ատե-
լութիւնը և թշնամութիւնը Հայոց Վրդին
հետ, և թէ՛ Պատրիարքը ըստ որում պա-
տասխանատու է Վրդին համար, ան կրնայ ե-
րաշխաւորել բոլոր Վրդին համար:

489. Սուլթանին հրամանաւ Նպարքոսը
Դուռը կը կանչէ թէ՛ Կարապետ պատրիարքը
և թէ՛ Պօղոս նախորդ պատրիարքը: Ար հար-
ցուի թէ՛. Արնա՞ն համարձակիլ և յանձն
առնուլ երաշխաւոր ըլլալու (Սմանեան Տէ-
րութեան մէջ գտնուող բոլոր Վրդին համար,
անհաւատարմութեան և ապստամբութեան
ցոյց մը և նշան մը բնաւ չերեւոյր պայմա-
նաւ:

Պօղոս եպիսկոպոս կը յառաջէ, և աներ-
կիւղ կ'ապացուցանէ Հայոց Վրդին հաւա-
տարիմ հլու և անբասեր ընթացքը. և (Ս-
մանեան Տէրութեան շնորհիւ անդորր և խա-
ղաղ կեանք վարելով՝ ամէն օր աղօթող ըլլալը
թէ առատագուծ Սուլթանին և թէ անոր
արդարասէր նախարարաց համար, և թէ ինք
և թէ պատրիարքը ըստ ամենայնի կ'երաշխա-
ւորեն բոլոր Վրդին համար, ապահովցնելով
որ ապստամբութեան վատ խորհուրդ մը բը-
նաւ մօքէ անգամ անցած չէ:

Արկին կը հարցուի, ո՞ւսկից կրնաք գիտ-
նալ հեռաւոր քաղաքներ բնակող ազգայնաց
խորհուրդները. և ի՞նչպէս ապստամբութիւն
չծագելու համար զմեզ կրնաք ապահովցնել.
միթէ ինչ որ կ'ըլլայ՝ ձեր խորհրդովը կ'ըլլայ:

Կը պատասխանէ Պօղոս եպիսկոպոս . Քրիստոնէական կրօնիս մէջ յամենահարկաւ որ խորհուրդ մը կայ . այն է որ ամէն մարդ իր սրտին գաղտնիքը պարտական է յայտնելու քահանային , և ինչ չար որ գործէ թէ բանիւ թէ գործով և թէ խորհրդով՝ պիտի խոստովանի և թողութիւն ինդրէ Վատուծմէ : Քահանայն ալ կը խրատէ ու կը յորդորէ զայն՝ հեռու կենալու չար ու անիրաւ գործերէ , որ ասելի են Վատուծոյ և մարդկան : Վրդ եւ թէ քահանայք այդպիսի խորհուրդ մը նշմարեն և լսեն իրենց ժողովրդէն , իսկոյն կը գրեն և կը ծանուցանեն մեզ , որ առաջն առնենք : Եւ ահա այս պատճառաւ բոլոր Վագին համար կ'երաշխաւորենք . միայն Կաթողիկոսաւած մաս մը հայերու շէնք կրնար երաշխաւորել . որոնք ոչ մեր եկեղեցին կուգան և ոչ մեր քահանայից կը խոստովանին :

Համոզուեցաւ Եպարքոսը , և գրեց Սուրբ Թանին ինչ որ լսեց պատրիարքէն :

490 . Հատ չուեց , Թընկրտեան (Յակոբի) Կեսարիա , և եղբայրը (Յովսէփ ի Սեբաստիա) արտորուեցան իրենց ընտանիքներով միապետ , 1827 հոկտ . 3 ին :

491 . (Յունաստանի) ապստամբութեան ժամանակ , երբ (Սամանեանց) նաւատորմիչն ի Նաւարին այրեցաւ Եւրոպացւոց նաւերէն . Սուրբան Սահմուտ յանդիմանելով Վաղդիոյ (Նիգդիոյ) և Սաւսաց դեսպանները՝ ճամբեց , և պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ Սաւսաց :

Հռովմէական Հայերն ալ որովհետեւ մինչեւ ան ատեն ըստ արքունի կամաց չեկան ու չմիաբանեցան Վրդին հետ, և միշտ յարաբերութիւն ունէին Ներսիսացւոյ հետ. ուստի Սուլթանը հրովարտակ խրկեց Հայոց Պատրիարքին, որով հետեւեալ հինգ պատուէրները կ'ընէր:

Ա. Ի՞նչո՞ր Վաղատացիներն իրենց հայրենիքն արսորուին:

Բ. Հռովմէական կարգաւորները յետոյ արսորուին:

Գ. Պօլսեցի Հռովմէականներէն որոնք որ Հնազանդին Հայոց Պատրիարքին՝ արսորուին յԱնատօլու:

Դ. Վարապետները նոյնպէս արսորուին:

Ե. Հռովմէականք շնատին ի Բերա, ի Ղազաթիա, և Ներսիսացի գանուող գիւղերը, այլ ուրիշ հայաբնակ տեղերը բնակին:

Պատրիարքարանն այրած ըլլալով, Սամաթիոյ Ս. Վեորգ եկեղեցւոյն մէջ, հրաւիրեալ ուսած ի ուսաւորչական և Հռովմէական մեծամեծաց և արուեստաւորաց ներկայութեանը կարգացուեցաւ հրովարտակը:

492. Սկսաւ արսորը. նախ Վաղատացիք արսորուեցան 1827 դեկտեմբեր 27 ին. և որովհետեւ հրովարտակին մէջ որոշ չէր բացատրուած, ի ուսաւորչական Վաղատացիներ ալ արսորուեցան, ինչպէս եղան ծերունի Պօղոս վարդապետը, սարրաֆ Վարապետ և ուրիշներ: Յունվար 27 ին ալ Պօլսոյ մէջ տեղափո-

խուժիւններն եղան . փետրվար 6 ին ալ կարգաւորներն արտորուեցան 11, Էրասմ . փետրվար 23 ին ալ մարտպետներն արտորուեցան 30 ի չափ ի Պանորմա , և 11 ի չափ ալ ի Վահագն :

493 . Իսկ այն Հռովմէականները՝ որոնք նոյն տարին ապրիլ 29 ին Ս . Հաղորդութիւն առին Հայաստանեայց ուղղափառ Ս . Եկեղեցիէն , ինչպէս էին Տիւղեան Յակոբ չեւեպի , Ալահմէրտեան Նաղարէթ և Վերահամամիրայք , Չամչեանք , և ուրիշ երևելի գերդաստաններ , հանգիստ մնացին Կ . Պօլսոյ հայարնակ գիւղերուն մէջ :

494 . Երբ 1829 ապրիլ 7 ին Վաղղիոյ և Մեղղիոյ դեսպանները Կ . Պօլիս վերադարձան , և երբ Վեյլիքոէրէի դաշտավայրին մէջ նոյն տարւոյն նոյեմբեր 11 ին խնճոյք կուտային սուլթան Վահմուտին , խնդրեցին նաև Հռովմէական Հայոց արքայէն աղատուիլ , և անոնց առանձին Պատրիարքով կառավարիլ : Հրաման ըրաւ Սուլթանը , և 1830 յունվար 6 ին Հռովմէականք վերադարձան արքայէն . նոյն տարւոյն սեպտեմբեր 30 ին ալ Նուրիճան Հայր Մետոնը Հռովմէն Սեարապօլիս Հռովմէական Հայոց եկաւ . բայց ասիկա Վերստրիոյ հպատակ ըլլալով , Սուլթանը զայն չճանչցաւ՝ և Վանուէլեան Յակոբ վարդապետը Պատրիարք եղաւ արքունական հրովարտակով , որուն մէջ կ'ըսէ Սուլթանը թէ 1787 ընտելի 70 ին Վանուէլեան Յակոբ

վարդապետը Փիակոպոս գրինք Քաթողիկ բա-
ռածներուն վրայ . 50000 ստակ առաջուց
ընծայ տան իմ գանձիս . և 30 միլիոն 38 հա-
զար ստակ տարեկան տուրք տան : Եւ այս-
պէս Յակոբ վարդապետ աշխարհական պատ-
րիարք եղաւ , և Նուրիճան հոգեւոր պատ-
րիարք . մինչև ցայսօր ալ երկու պատրիարք-
ներով կը կառավարուին Հռովմէական Հայք :

495 . Պէզճեան իր անթիւ ու մեծ բա-
րեգործութիւններովն անդուգական եղած է
Նգդիս մէջ . բոլոր իր կենաց բոպէները ա-
ռանց ողորմութե և առատ նուէրներու չէ
տնցուցած . եկեղեցիներ և դպրոցներ շինած է ,
եկեղեցի և դպրոց շինելու արքունական հը-
րամանին դիւրութիւն ըլլալուն սկզբնապատ-
ճառ եղած . 1828 ին Վայր Նկեղեցւոյ շինու-
թեան մեծ նպաստ ըրած . նոյնպէս Վայր Ն-
կեղեցւոյ Ռատմնարանին յառաջագիմու-
թեան շատ խնամք ունեցած , և պէտք եղած
եկամուտն ալ անոր նուիրած : Նախդուէի
Ս . Փրկչի ազգային վանքն ինք շինած է հան-
դերձ ամենայն կահ կարասիքով . և արքունա-
կան հրովարտակաւ հրաման ստացած է Փրկ-
չի մէջ մամարան շինելու , և ազգային Նկե-
ղեցեաց մեղրամամ ծախելու , մինչ մեղրամամ
ծախելու արտօնութիւն բնաւ չունէին քը-
րխատնեայք : Այսպէս բազմաթիւ բարեգոր-
ծութիւններով նշանաւոր եղած է . ընտիր
ընտիր զարդերով և սպասներով շատ եկեղե-
ցիներ զարդարած , և անթիւ կարօտելոց ալ

առանց խտրութեան աղգի և կրօնի միշտ օգ-
 նութիւն և նուէր մատուցած է, և բնաւ ի-
 րեն դիմող տառապեալ մը յուսահատ չէր
 արձրկեր: Աշանաւոր մեծագործութիւննե-
 րէն մէկն եղած է Ա. Արուստղէմի մէջ Ա.
 Վերեղմանին վրայ մեր Աղգին համար Ա. Պա-
 տարագ մատուցանելու արտօնութիւն տա-
 նալ տալը, յատուկ խաթմի Հիւմայունով
 ի 1830 ին: Աշանաւոր են (Սմանեանց) Սու-
 ապ հետ պատերազմին ժամանակը տէրու-
 թեան մատուցած մեծ ու հաւատարիմ ծա-
 ռայութիւնները. նոյնպէս նոյն միջոցին Վայ-
 րաքաղաքիս մէջ պատահած հայի նուազու-
 թեան դէմ՝ անոր առատութեանը համար
 շատ ջանք ընելը, և ամէն աղգի պանդուխտն
 ու աղքատն աղատելը, որ քանի մը օրուան
 մէջ արքունական հրամանաւ պիտի տարագ-
 րուէին յ'Նատօլու և ուրիշ տեղեր, հայի
 նուազութեան առաջն առնելու համար. բայց
 Պէզճեան հրաման հանել տուաւ Սուլթանէն,
 որ ուտելիքի վերաբերեալ ամէն նիւթերուն
 համար մաքս և ուրիշ արքունի տուրք չառ-
 նուի, և քիչ օրէն Պօլիս լեցուեցաւ ամէն
 տեսակ ուտելեաց առատութեամբ: Աշանա-
 ւոր մեծ բարիք մ'ալ բոլոր քրիստոնէաց հը-
 պատակաց ըրած ունի. վասն զի երբ Ա. Գ. Թ.
 Հիւմայունը հատաւառեցաւ, բոլոր հպատակ
 քրիստոնէից Հիւրթներն ալ Է. Գ. Թ. պիտի խառ-
 նուէին. սակայն Պէզճեան կրցաւ բարեյիշա-
 տակ սուլթան Վահմուտէն յաւիտեան ան-

խախտ մնալու հրովարտակ ստանալ, որ հր-
 պատակ ազգաց լախճներն ի սկզբանէ ինչպէս
 իրենց ձեռքն են, նոյնպէս մինչև վերջն ա-
 նանկ պիտի մնան: Ասանկ ալ թի-լպէնքի էս-
 նաճին խանութներուն կէփիները լախճ ընելէն
 ազատեց, և կէտիկներուն առուծախն իրենց
 մէջ ընել տալու արտօնութիւնը պահել տը-
 ւաւ: Արջապէս Պէղծեան բոլոր իր կենացը
 մէջ իր փառքն ու պատիւը օր աւուր աւել-
 ցուց, մինչև թափելի Հի-մայոն բարձր պատ-
 ուանշանին ալ արժանացաւ, որով բարձրաս-
 տիճան նախարարաց իսկ անհաճութիւնը և
 յարգանքը վայելել սկսաւ. գրեթէ միշտ
 Սուլթանին հետ տեսնուելու, անոր հետ
 ջրջելու արտօնութիւնը համարձակ կը վայե-
 լէր. իր հիւանդութեան ժամանակը Սուլ-
 թանին բարձր այցելութիւնն ալ ընդունելու
 նմանը չտեսնուած պատուոյն ժամու մը չափ
 արժանացաւ. և այսպէս ամէն փառքով ու
 պատուով պսակուած տեսնելով իր առաքինի
 ոգին, մարդասէր վեհանձնութիւնը և ազ-
 գասէր ու ազքատասէր բնութիւնը, պատ-
 րաստուեցաւ բաժնուիլ ունայն աշխարհէս
 և երթալ հանգչելու հանդերձեալ յաւիտե-
 նական աշխարհին մէջ իր բարեգործութեանց
 վարձն առնելու համար: Չմեռած՝ ուզելով
 որ իր մխիթարութիւնը կատարեալ ըլլայ, իր
 հզօր ազդեցութեամբը յաջողեցաւ Փողերա-
 նոցին խնամքը Տիւղեան գերդաստանին յանձ-
 նել տալու արքունական հրամանաւ, ի յիշա-

տակ իւր բարեմիտ և երախտագէտ ոգւոյն :
 1834 յունվար 3 ին կնքեց իր կեանքը Պէդճեան
 (Զարուծիւն աղգային անդուգական Քարե-
 րարը ի Վիջագիւղ . Սուլթանին հրամանաւ
 արքունի պալատին յատկացած նաւամատոյ-
 ցէն նաւ դնելով, և Նիսիգարու տարուելով,
 մեծահանգէտ յուզարկաւորութեամբ թաղ-
 ուեցաւ Սայր Նիկեդեցւոյն դաւիթը, սուլ-
 թան Վահմուտին յատուկ հրովարտակովը .
 վասն զի Պօլսոյ բերդաքաղաքին մէջ բաց ի
 թագաւորներէ և խիստ երևելի փաշաներէ և
 անոնց պարագաներէ ու բիշնէր չէն թաղուիր :
 Նիթիւ ու անհամար բաղմութիւն ամէն աղ-
 գի եկեղեցականաց և աշխարհականաց, և
 խուռն բաղմութիւն ժողովրդեան ուղիկից
 էին յուզարկաւորութեան հանդիսին, և ա-
 մէնքն ալ կ'ողբային զՊէդճեան, որ Նղգիս յա-
 ւիտենական երախտագիտութեանն արժանա-
 ցաւ, ու իր Նուէնն անմահ թողուց :

Պէդճեան իր ժամանակին համար՝ և անոր
 պահանջմանց ու հանգամանաց նկատմամբ իր
 բարեգործութիւններովը և իր հզօր աղգե-
 ցութեամբ Նղգին վրայ այն երախտաւորու-
 թիւնն ստացաւ, ինչ որ կրնան ընդունել
 Հայրենիքը վտանգի մէջ և արիւն թափելու
 հարկը տեսնող դիւցազները . Հայոց Նղգը
 իր վիճակին մէջ Պէդճեանի նման բարերար
 ձեռաց մի միայն կը կարօտէր, և զայն ալ յու-
 սացուածէն աւելի վայելեց :

496 . Այն միջոցներուն Նղգին երախտա-

և որ վարժապետաց մէջ երևելի եղած են ,

Ա. Վերջ պատուելի Տէր Զովհաննէս եանօ , որ Զուհարէն , Աբրաքերէն , Պարսկերէն , Արաքերէն , Առաիներէն լեզուաց հրմուտէր , նոյնպէս և Հայերէնի . և յօրինած է Պարսիքէն և Հայերէն բառարան մը , զոր Պէդճեանս ամիրանս իր ծախիւքը ապագրելու տուած է : Նոյնպէս Պէդճեանս ամիրանս չղացաւ նաև Սխիժարեանց աշխատասիրութեամբ Ա ենեաթիկ տպուած Հայկալեան ընդարձակ բառարանին մեծածախ տպագրութեան պէտք եղած դրամանկան նուէրն ընելը , որ ապացոյց մ'էր իր ուսումնասիրութեանը և Ա ենեաթիկու Սխիժարեանց Սիաքանութեան վրայ ունեցած համարմանը :

Բ. Վրիգ որ պատուելի Փեշտըմալճեանս , ընտիր վարժապետ , որ երևելի աշակերտներ թողլէն զատ՝ ընտիր աշխատասիրութիւններ ալ ունի . որոնք են Ասաղա-իշ , որ Փեշմիշեանս Սիքացել ամիրայի արգեամբքը տպագրուած է , երկու հասոր Հայերէն բառարան , Վիճառնո-թի-ն ի զարչարանս Քրիստոսի անուանով բանաստեղծութիւն մը , Տրամբանո-թի-ն մը , Քերականո-թի-ն մը , և ուրիշ մանր գործեր :

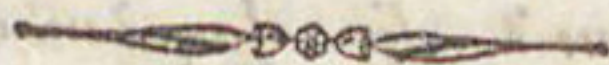
Գ. Տիրացու պապա Համբարձում , որ հայկական երաժշտութեան ծաղկեցնողն և հայկական Չայնագրութեան (նոթա) զարգացուցիչն եղաւ իր գիւտերովը և յարատեւ հետեւողութեամբք . որ բաւական աշակերտներ ալ ընծայեց Աղգին . որով մինչեւ մեր օ.

րերը հայկական ձայնադրութիւնը գալով
հետզհետէ ծաղկելու վրայ է :

Գ. Երևելի եղած են նաև Պաղտասար
պատուելի Պալատու, Խաչատուր ընտիր վար-
ժապետ Սամաթիոյ, տիրացու Յարութիւն,
Թագուր քաղմահմուտ վարժապետ, Տէր
Մեսրոպ քահանայ, որ Քերականո-
ւիւն մ'ալ
յօրինած է :

Երևելի վարժապետաց հետ կը յիշատա-
կենք նաև Շնորհք Մկրտիչ ամիրան, որ 1790
ին հասարակաց Ազգային Դպրոցի հաստա-
տութեան առաջին հիմնադիր պատճառ ե-
ղած է, և Խումսափու Փլլլճի փողոցը, Սա-
մաթիա, Պալատ, Միջագիւղ, Իւսկիւտար
և Իււրուչէշմէ ազգային դպրոցներ շինել ար-
ւած է. մինչև այն ատեն կարգաւ գրել սոր-
վելու համար յատկացած տեղերն էին խաները,
տուները և կրպակները : Նոյնպէս Շնորհք
ամիրան ըրած է հասարակաց Ազգային Հի-
ւանդանոցի առաջին հիմնադրութիւնը. ինչ-
պէս եղած են Տերայի և Նառլիսափույի ազ-
գային հիւանդանոցները : Իսկ Աղջկանց Ազ-
գային Դպրոցի առաջին հիմնադրութիւնն
1830 ին Փափագեան Ղանիկ ամիրայի օգնու-
թեամբը Տերայի Տէր Օսթաթիա քահանայն
ըրած է ի Տերա երկու տուն թաղերու մէջ՝
աղջկանց և անոնց կից մանչ տղայոց յատուկ
կրկին վարժարաններ քանալով, Ս. Հովհան-
նէս և Ս. Լ. Ջիւաճի. Ս. Գայեանէանց և Ս. Լ. Դ-
սասորչի անուանց նուիրած : Ասոնցմէ քիչ

ժամանակ յառաջ աղջկանց համար ասղնեգ որ
 ծուծեան վարժարան մը ոսկերիչ տիրացու
 Սերովբէի թելադրու թեամբը Պէղճեան Յա-
 րութիւն ամիրան բանալ տուած էր դար-
 ձեալ ի Ռերա, ուր աղքատ աղջկունք կար
 կարել սորվելու կ'երթային: Նոր բացուած
 վարժարաններուն բաւական տուներ չա-
 տահանուեցան դարձեալ Տէր Օսթրալայի
 ջանքովը, որպէս զի տնօնց եկամուտովը բա-
 ւականանան կարելի եղածին չափ: Երկու-
 մեծ ու հասարակաց աղբիւրներ ալ արքունա-
 կան հրամանաւ և օգնութեամբ Պէղճեան և
 Նարտարապետ Վրիգոր ամիրաներուն շին-
 ուեցան այն երկու թաղերուն վարժարան-
 ներուն կիցը. անանկ որ աղբիւրներուն ջու-
 րը վարժարաններուն մէջն ալ վաղելու վաւե-
 րական արտօնութիւն ստացան, աս ալ հա-
 սարակաց աղբիւրի շինութեան առաջին ձեռ-
 նարկութիւնն եղած է Հայոց կողմանէ, ու-
 րուն համար շատ դժուարութիւն քաշած են,
 վասն զի բաց ի մահմետականներէն ոչ ոք կը
 համարձակէր ասանկ հասարակաց բարեգոր-
 ծութեան մը ձեռնարկելու:

ԹԱԼԱՏԱԹԻ ԿԱՍՏԱՆՈՒՅԻՆԻ ՄԻՆԶԵ

1860 Մայիս 24 ԿԱՍՏԱՆՈՒՅԻՆԻ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

497. Տաղաւին Թանգիմաթը հաստատուած չէր, երբ Մամաիոյ և Վարդուանու առաջնորդ Պալատցի Յակոբոս եպիսկոպոսը պատրիարք եղաւ 1838 մարտ 12 ին: Ղզն ալարդէն ուսման ճաշակն առնելու ետեւէր, և կանոնաւոր վարժարաններու հոգ ունէր: Պէղճեան ամիրային խնամքն անոր առեւնէն ի վեր բարեկարգ և յարտաւ կ'երթար Վայր եկեղեցւոյ Սուլմաարանը, ասոր դէմ մրցելու և գրեթէ զոյն գերազանցելու համար 1836 ին Խասդիւղի Ներսիսեան վարժարանը Ղէզայիրլեան Սկրտիչ ամիրային և Նեվրուզեան գերդաստանին ջանքովն սկսաւ ծաղկիլ, ուր Վաղդիսերէն, Թուրքերէն, Խաւերէն, Թուաքանու թիւն, Ղլճէպրա, Նրկրաշափու թիւն, Ղլխարհագրու թիւն, Հայկաղան ձայնագրու թիւն (Նոթա) դաս կը արուէր, Ննագիտու թեան գործնական փորձեր կ'ըլլար և թուղթ, գիրք ձրի կը մատակարարուէին: մինչեւ հեռաւոր թաղերէ, մանաւանդ դըրսեցի պանդուխտ ուսումնաստեւնչ աղաքներ 1820 ի չափ այս վարժարանն ընդունուած էին և մասնաւոր տուն մը փորձուած էր անոնց համար, միանգամայն ուտելիքնին կը տրուէր:

առաջին անգամն էր որ ասոնք կը տեսնուէին
 Վդդին մէջ : Վարժարանին տեսուչ էր Հով-
 ուեան Նիկողոս ուսումնական անձը , որ Սե-
 կնաս ըսուելու արժանաւորութիւն ունէր .
 ըստ որում թէ այն միջոցին և թէ անկէջ վեր-
 ջը դպրոցի յառաջագիմութեան շատ փոյթ
 տանող էր , և մասնաւոր խնամք ունէր որ աղ-
 գային դպրոցները դարգանան , և Հայ տղաք-
 ներն օտար դպրոցներու չկարօտին , այս մըտ-
 քով Խասգիւղի վարժարանին շատ խնամք կը
 ասանէր . և որպէս զի աշակերտներն ալ յա-
 ռաջ երթան , Մրցանակաբաշխութիւն մ'ալ
 առաջին անգամ հոն սահմանած էր : Հետըզ-
 հետե Խասգիւղի վարժարանին համբաւն ա-
 մէն տեղ տարածուեցաւ , և կիրակի օրերը
 մանաւանդ՝ խուռն բաղմութիւն ամէն կող-
 մէ կը գիմէր Խասգիւղի եկեղեցին : Վաս-
 համբաւը կործանեց վարժարանը , վասն զի
 նախանձն արթնցաւ ընդդէմ ճէղայիրլեանի .
 նոյնպէս թէ Հռովմէական Հայոց և թէ Հա-
 յոց առնները յաճախել սկսող և Վդդը պա-
 ռակտել ուղող Վերիկացի Դսիճաբաց բանին
 չէր գար այս վարժարանին բարեկարգութիւ-
 նը և յառաջագիմութիւնը , որովհետեւ իրենց
 վարժարանները յաճախող անմեղ Հայ պատա-
 նիներ ալ չպիտի գտնէին : Աւստի մտքի պըղ-
 տորութիւն մը ձգուեցաւ , և կրօնական տա-
 տարաձայնութիւնով մը վարժարանին յառա-
 ջագիմութիւնն արգիլուեցաւ : Սիւս կողմէն
 Իւսկիւտար Ս . Լըռւսաղէմայ վանուցը մէջ

գիշերօթիկ վարժարան մը կը շինուէր Ղեմա-
րան անուանով . Ղարտարապետ Աերվերեան
Յովհաննէս ամիրային ջանքովը և ըստ մեծի
մասին անոր ծախքովը , գրեթէ Խաազիւզի
վարժարանին հետ մրցելու : Բայց այս բա-
րենախանձ մրցանքին չհասած , Խաազիւզի
վարժարանին գոցուելուն վրայ բացուեցաւ
Իւսկիւտարու Ղեմարանը , 1838 սեպտեմբեր
8 ին , և Խաազիւզի վարժարանէն զրկուող ու-
սումնաստէնչ մանկտին սկսաւ հոն գիմել ,
3000 զուրուշալ տարեկան թոշակ տալով .
այնուհետև սկսաւ Ղեմարանը կարեւոր ուս-
մունքներով յառաջանալ ու ծաղկիլ բարե-
կարգ տնօրէնութեամբ :

498 . Ամերիգացի Ֆրիժմարները Պօլիս ե-
կած , և խիստ քաղցրաբարոյ և սիրելի տե-
սութիւններ ընելով կը յաճախէին Հայոց
մեծամեծաց տուները : Բարեսիրտ և օտարա-
սէր Հայք ալ միամտաբար անոնց պատիւ ,
մեծարանք և ընդունելութիւն կ'ընէին . և
ղարմացողներ ալ կը գտնուէին թէ ինչ մար-
դասէր մարդիկ են , որ Ս . Վիլբըր ամեն լեզ-
ուով կը տպեն և ձրի կը բաժնեն , առանց գիտ-
նալու որ յուշիկ յուշիկ միտքերը պղտորե-
լու , և Աղգին մէջ նոր պառակտում մ'ալ
ձգելու եկեր են այդ Ֆրիժմարները , որոնք
յատկապէս կանոնաւոր վարժարան ալ բա-
ցած էին , որպէս զի անոր նմանը Հայք տե-
սած չըլլալով՝ աւելի համակրութիւն ստանան
իրենց վրայ . թէպէտ Հայոց մէջ ձեռնհաս

ներք կանոնաւ որ վարժարաններու արդէն հոգ
 տանել սկսած էին, ինչպէս Խասգիւղի վար-
 ժարանին, և յետոյ Իւսկիւտարու Ղեմարա-
 նին: Շուտով իմացան աղգայինք և զգուշա-
 նալ սկսան. բայց նորասէր մանաւանդ ան-
 գործ անձինք անոնց հետեւելէ ետ չկեցան.
 վասն զի անոնց սովորութիւնն է առատ ու-
 ճիկներով պաշտօններ տալ կամ գտնել, մինչև
 միամիտ մարդն իրենց կողմը գրաւելը, և աղ-
 գայնոց հետ թշնամացնելը. անկէց վերջն ի-
 րենք ալ կ'ըսկսին երեսէ ձգել, և խեղճն ան-
 միաթար թողուլ: Ասոնց նպատակն և ոգին
 վերջին ատեններս լու հասկցուած ըլլալով,
 հետզհետէ անոնց հետեւողներուն թիւը
 պակսելու վրայ է. և թէ որ մտքի լուսաւո-
 րութիւնը և հայրենասիրութիւնը գաւառ-
 ներուն մէջ ալ տարածուի, մէկ քանի գաւ-
 առներէն ալ բոլորովին կը վերնան ճիշդարաց
 սուները, որոնք Վրիսառսի եկեղեցւոյն մէջ
 երկպառակութիւն ձգելով՝ իրենց անձնական
 հանգստութիւնը վայելելու համար եկած են
 Ամերիկայէն:

499. Յակոբ պատրիարքն առաջինն եղաւ
 Պատրիարքներուն մէջ՝ Սապէյնը առ Վեհա-
 փառ Արքայն երթալու հրաւերն ընդունե-
 լու մասին ի. Ռանէն իեփեղէի ստիով. բայց
 առլթան Սահմուտ անձնական տկարութիւն
 ունենալով, պաշտօնէն իրզա պէյին միջոցաւ
 իր բարձր կամքը յայտնել էր թէ՛ Տերու-
 թեան և թէ՛ Աղգին օգտակար և կարեւոր

գործաց մը համար : Երբ Սուլթան Վահան ա
մեռաւ , որդին Սուլթան Կոսիւլ Մէճիտ
գահը նստաւ , և 1839 ին հաստատեց ԹԱՆԻ
ԽԱՐԸ , ուսկէց մեծամեծ շնորհներ իրաւամբ
կ'ըստատէին ամէն հպատակ ժողովուրդը :

500 . Մինչև ցարդ Ղզզին գործերը միշտ
բացարձակ ամիրաներէն կախեալ էին . որոնք
եթէ հնար ըլլար միացնել , շատ բարիք կրնա
յին ընել Ղզզին . բայց երկարաւակաւ թիւնն
իրենց մէջ անպակաս ըլլալով , Ղզզն ալ շատ
անգամ կը յուղուէր : Պատմութիւնն ալ մե
ղի կը ցուցնէ որ Ղզզին գլխուն պարան ա
ղէտ բերողը նախնիքներնուս ատեն Հայ նա
խարարներուն անմիաբանութիւնն եղած է ,
որոնցմէ կախեալ էր ժողովուրդը . հիմա ալ
ամիրաները ընդ հովանաւորութեամբ (Սու
մանեան տէրութեան՝ աղդեցութիւն ունէին
ժողովրդեան վրայ . այս աղդեցութենէն ժո
ղովուրդը ազատելու և իր իրաւանց տէր ը
նելու հնար մը պէտք էր , և ան ալ պատեհ
ժամանակի մէջ . ահաւասիկ ժամանակը՝ ա
րուն մէջ թանգհաւի սկզբանց շնորհիւ կեանք ,
պատիւ և անոյնամէք ապահովցան :

501 . Ամիրաներուն դէմ եմաֆ ժողովրդ
դեան մէջէն արդէն առամուկ կըրճոռողներ
կային . և Նորասրապետ և Վառօղապետ և
Երկանեան ամիրաներն ալ բարեկամ էին ժո
ղովրդեան : Նեմարանք բացում ժամանա
կը Նահոր պատրիարքն իր կողմանէ ամէն հո
գատարութիւն կը ցուցնէր , և երկու աղայ

Վարդուանէն և Վճառապէն բերել տուած և
 իր ծախիւքը յանձնած էր Ղեմարանին . նոյն
 պէս քսան ամիրա ալ երեքական հազար դու-
 րուշ մէյմէկ տղայի գին տալ խոստացած էին .
 ասոնցմէ ամանք տալ չուզեցին , ամանք ալ
 կերպ կերպ տարածայնութիւններ հանելով
 սկսան հակառակիլ : Յակոբ պատրիարքը ա-
 սոր ճար մը գտաւ , գուրս երթացողներէն
 հնգական գուրուշի նուէր մը սահմանեց
 Ղեմարանին համար , որ թէղլէրէհանէին միջո-
 ցաւ կուգար : Յետոյ ամիրաներուն անմիա-
 բանութիւնը , և անոնց թէ արտաքուստ և
 թէ իներքուստ իրարու գէմ հակառակու-
 թենէն գալիք մնասք յայտնի գուշակելով ,
 երկպառակեալ ամիրաները ժողովեց , և առա-
 ջարկեց որ աղգային Պատրիարքարանի կողմա-
 նէ պաշտօնական կերպով էանա՞ծ ժողովրդէն
 յատուկ տուրք ժողվուի , և այդ տուրքին
 վրայ քսան և չորս անձինք իւրաքանչիւր էա-
 նա՞ծ հոգաբարձու ընտրուին , ասոր հաճու-
 թիւն ցուցցցին ամիրայք , կամ հետեւանքը
 չգիտնալով , կամ էանա՞ծն ինչ պիտի կրնայ ընել
 նայինք՝ ըսելու արհամարհանօք մը : Վարդուե-
 ցան քսան չորսները , և Վերեէ մքուլիւն
 Հեթում ալ պիլէրիէօր կարգուեցաւ տետրակ
 բռնելու , և ուրիշ գանձապետներ սահման-
 ուեցան : Վ.յս ժողովին մէջ սարքաճներէն ալ
 երկու հոգի պիտի գրուէին , որպէս զի ա-
 նոնցմէ ալ հաւաքուած ասակին հոգ տանին :
 Նոյնպէս աղգային Պատրիարքարանին մէջ Վա-

բաւարանական ժողով դրուեցաւ եկեղեցականէ
 և աշխարհականէ բաղկացած ընդ նախագա-
 հու թեամբ Պատրիարքական Փոխանորդի :
 Այս դատաստանական ժողովին ճիւղեր հաւ-
 տատուեցան ամէն մէկ թաղերուն մէջ, ու
 րոնք յարաբերութիւն ունէին Պատրիարքա-
 րանի Ղատաստանական ժողովին հետ :

502. Առաջին անգամ ժողովրդեան կող-
 մանէ այս քանակչորս անձինքն եղան, որ իշ-
 խանութիւն ունեցան ազգային ելեմտից վը-
 րայ հսկելու : Այց ասոնք ալ բաւական խա-
 րադէտ ըլլալով խնդրեցին որ ամիրաներէն
 վեց հոգի տեսուչ կամ Գլխավոր դրուին, որ-
 պէս զի երբեմն ժողովի գան և ժողովոյն ը-
 րաճներուն տեղեկանան : Արք Պատրիարքին
 քով ժողովուեր էին քանակչորս անձինքն աւ-
 ամիրաները, ու այս առաջարկութիւնն ե-
 ղաւ : ամիրաներէն մէկը՝ որ առաջ ժողովրդ-
 եան բարեկամ էր, յոխորտաբար յանդիմանեց
 թէ, Էսնաֆ Տախա-Էսի մարդկանցդ պիտի հե-
 ւինք, զմեզ ձեզի հաւատար ընել կ'ուզէք :
 Այս փրացումը վերջինն եղաւ, և անոնց աղ-
 դեցութեան բարձման սկզբնառ իլթ. վասն զի
 ժողովը մեկնեցաւ վշտացած և զայրացած :
 Պատրիարքը ձեռքը ծունկին և դիտուն զար-
 նելով հետեւելիք խռովութիւններն ակնար-
 կեց. թէպէտ խռովութեանց հետեւանքը խա-
 ղաղութիւն մ'էր, և անանկ որ՝ ժողովրդեան
 երջանկութիւնը անով պիտի յարգարուէր :

503. Այս միջոցին Ազգին գործերն ա-

և ելի խեղճ մնացին . ժողովրդական վարժա-
 րանաց հոգը հանձնաց բաժնուած էր . անոնց
 վարժապետացը և ուրիշ տնականաց ալ տալու
 համար ութսուն հազար զուրուշ պէտք էր
 նոյն տարւոյն (1840) Ս . Հասուածածնի տա-
 ղաւարին : Քսանեշորաները եւ քաշուեցան և
 պատրիարքին թախանձանօքը ամիրայք ըսին
 թէ 40 հազար թող հանձնենք տան , 40 հա-
 ղար ալ իրենք : Ի հանձնենք իրեց խոտմանք
 վրայ հաստատ էին . բայց ամիրաները ոչ եր-
 բէք . վասն զի հանձնենքուն ստակ տալը իրենց
 գաւոզութեանը կը գպչէր . և իրենց զօրու-
 թեան ապագայ բեկումը նշմարելով , թող
 տուեր էին , որ հանձնենքն իրենց տկարու-
 թեան չափը ճանչնան : Յակօք պատրիարք
 յուսահատած ստիպուեցաւ հրաժարականը
 տալու 1840 նոյեմբերի մէջ . ամիրաներուն
 ալ ուղածն այն էր . բայց Յակօք պատրիար-
 քին ցանած սերմը կ'աճէր :

504 . Յաջորդեց նախորդ Ստեփանե ե-
 պիսկոպոսը որ երկշուս ըլլալով ամիրայից գիւ-
 թաւ գլուխ կը ծռէր . ասոր ալ խորհրդական
 (Դ-սիւէշ) գրուեցաւ Արմաշու վանուց մի-
 աբան Պօղոս եպիսկոպոսը : Ժողովուրդը հան-
 դարտ չմնաց , վասն զի ամիրայից հակառակու-
 թեամբը ճեմարանն ակսեր էր ծանրանալ
 Սերվերեանին վրայ , որ վերջապէս 1841 ին
 ակիզքները անոր Դ-սիւէշութիւնը ձգելով ,
 և ճեմարանին անօրէնն ալ քանի մ'ամիսե-
 քորը ծախուց գիմանալու անկարելիութիւնը

տեսնելով. 1841 ապրիլ 6 ին վերջին քննու-
թեան հանդիսի մը հրաւիրելով տղայոց ծը-
նողքը, ուր գրտէն Ղեմարանին բարեկամ ե-
ղող բաւական ժողովուրդ ալ կը գտնուէին,
անոնց առջեւ դրաւ ազգու ատենաբանու-
թեամբ մը, թէ Մզգին ինչ օգուտ ձեռք
պիտի բերուէր Ղեմարանին հաստատութե-
նէն, և թէ ինչ վնասակար պիտի ըլլայ անոր
կործանումը: Մտը վրայ հետեւեալ կիւրա-
կէն եսնաք ժողովուրդը իր մէջ միաբանեցաւ.
և Սիակամ անունով ընկերութիւն մը կազմեց
Ղեմարանին հաստատութեան և յարատեւու-
թեան ամէն ջանք չխնայելու: Աւստի իր կող-
մէն պատգամաւորութեամբ մը խնդիր ըրաւ
Պատրիարքարանին թէ, Ղեմարանին եկամու-
տը ուրիշ ազգային հաստատութեանց եկա-
մուտէն բաժնուի: Վասնզի ամիրաները Յա-
կոբ պատրիարքին սահմանած Ղեմարանի 5
ղուրուշ տուրքը թէգքերէ հանէին վրայ,
Փրկչի վանուց յատկացուցեր էին, Ղեմա-
րանը շուտով գոցուելու համար:

505. Ամիրաներուն ստիպմամբը Պատրի-
արքարանը ականջ չկախեց այս բողոքին: Աւս-
տի ապրիլ 18 ին Ղեմարանի բոլոր աշակերա-
քը իրենց ծնողաց հաճութեամբը հեռապիա-
նէն՝ աղերսագիր տուին վեհափառ արքային
Ղեմարանին յարատեւութեանը համար: Ա-
սոր վրայ Պատրիարքարանը զայրացած, այս
գործին գլուխ կեցողներէն մէկ քանին կան-
չեց ու յանդիմանեց իբրեւ ասպատաւու-

թեան հեղինակներ . բայց անոնք մերժեցին
 Պատրիարքարանի սաստը : Արթաշու խնդիրը
 ազգային կերպարանք առաւ . ժողովուրդը
 ամիրաներուն դէմ՝ միանգամայն անոնց կու-
 սակից Պատրիարքարանին դէմ զայրացած ,
 աղերսագիր տուաւ , և բոլոր ազգային եկա-
 մրտից ու գործոց տեսչութեանը համար խընդ-
 րեց որ 24 անձանց պաշտօնը ՚ . ՚Իսուռը վա-
 ւերացնէ . որուն համար քանիցս անգամ Ար-
 դարութեան Ատենին մէջ (Ահեմճէ Ալէյե)
 դատ վարելով վերջապէս ստացան իրենց ու-
 ղածը . անանկ որ ամիրաներն ամենեւին չսխ-
 տի խառնուէին . այլ իւրաքանչիւր էմսֆ իւ-
 րենց մէջ համագումար ժողովով երեսփոխան
 ընտրէ , և էմսֆին բազմակնիք վկայականովը
 ընտրեալը գայ Պատրիարքարան , և ասոնցմով
 կազմուի քսանեւորս անձանց ժողովը . որ բո-
 լոր Ազգային գործոց տեսչութիւնը վարէ :
 Այս եղաւ յաւիտ ին , և ահա այսպէս առա-
 ջին անգամ ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան՝
 ժողովրդեան կողմէն վարչութիւն մը հիմնադ-
 րուեցաւ : որ Հայոց Ազգին իշխանութեան
 և անիշխանութեան ժամանակներուն մէջ ,
 ակիզէն մինչև ան ատեն տեսնուած չէր
 բնաւ : Ասիկա մեծ ամօթ էր ամիրաներուն .
 ուստի ամեն հնար ի գործ գնելով ՚ . ՚Իսու-
 նէն եկած պոպոկ-լոռն անգործադրելի թու-
 ղուցին . վասնզի անհամբեր ժողովուրդը
 Ֆերմանի չսպասելով , առ ժամն պոպոկ-լոռ մը
 միայն ձեռք ձգած էր , որպէս զի ոչ միայն

Քեմարանին հաշիւներուն կարգադրութիւնը ընէ շուտով, այլ ազգային հաշիւներն ամբողջ պահանջէ. ասով ֆերմեր եւ մրնապած էր: Օլարմանալի է ճնշուած և տառապած ժողովուրդին անակնունելի բորբոքումը. ամիրայք ՚. 'Իրան մէջ ամէն դորութիւն ունէին, ամէն տեսակ հնարներն ի գործ կը դնէին. իսկ ժողովրդեան դորութիւնը իրաւունքն էր, և պաշտպան՝ ՚. 'Իռււր: Աւտի ժողովուրդը օգոստոս 24 ին Օէյրուանդոնի նորէն աղերսագիր տուաւ Սուլթանին, որ վառօդարանէն կը դառնար:

506. Սուլթան Ալտիւլ Աէճիտ բարեխղճօրով կայսրը հրաման րբաւ որ Ազգին խնդիրը անշուշտ գործադրուի: (Օգոստոս 24 ին ՚. 'Պունէն կը փնտռուի աղերսագիր տուող անձը. որ էր Աէխանէճի Իսկէնտէր պատրաստարան և համարձակախօս Հայը, և քան և չորս աւիճիկքը. ասոր վրայ շուկայն կրպակնին անձապարանօք գոցելով 3-4 հազար ժողովուրդ կը դիմեն ՚. 'Իռււր. աղերսագիր տուողը մէկ մարդ մը չէր, այլ բոլորնիս ալ և բոլոր Ազգն ալ ըսելով: Հոն քանակ չորսներէն ներկայ եղող տասնև վեց հոգին բանտարկուած էին. և մինչ Իսկէնտէր ալ պիտի բանտարկուէր, ժողովուրդն իր ձայնը բարձրացուց, աղերսագիր տուողը մենք ենք աղաղակելով. և քանակ չորսներն ալ իր ընտրածն ըլլալով, անոնց ազատութեանը համար բողոք րբաւ մերջին աստիճան դայրութիւն, և թող չտուաւ

այլ : Սուտի Ր . Դուռը խաղաղ ճամբով կը
 ճամբէ ժողովուրդը , խոստանալով որ անոր
 ուղածը պիտի ըլլայ : Հնարագետ ամիրանե-
 րը , (որոնց մէջէն խիստ քիչերը տհաճ ըլլա-
 լով եղածներուն վրայ չէղոք կեցեր էին ,) և
 անոնց միացող ամէն կարգի եկեղեցականները
 այս վրդովման շուտով վերջ տալու միջոցները
 գիտէին . ինչպէս Ալթունեան Պետրոս վար-
 դապետը արտաքին գործոց Պաշտօնէին ու-
 րը դիմելով ուրիշ հնար չէր գտներ խաղա-
 ղութեան , բայց եթէ պարագլուխներուն
 գլխատուիլը . և կամ ինչպէս ոմանք կ'ուզէին
 աքսորիլը : Այս վերջինը յաջողեցաւ , վասնզի
 սեպտեմբեր 13 ին քսանչորսներն Դուռը
 կանչուելով , օգոստոս 24 ին դէպքը անխոհե-
 մաբար իբր յանցանք (Ռ-պաշկի) ըլլալ ըն-
 դունեցին . և ասոր վրայ սեպտեմբեր 17 ին
 աքսորուիլ սկսան հետեւեալ անձերը

Սեթեան Յովհաննէս վարդապետ Քարողիչ
 Ղ-ղղ-նճո-խի .

Տիվիթեան Գեորգ .

Սէխանէճի Իսկենատ .

Յակոբիկ Վանուէլեան Տեօքէն Ն'եմարանի .

Յարութիւն Յովհաննէսեան .

Սկերիչ Անդրէաս .

Պասմաճի մահտեսի Պետրոս :

Այն օրը ժողովրդեան կողմանէ Ր . Դու-
 ռը գացին Պօղոս վարդապետ Պետրոսեան և
 Սիդանճի Ստեփան և ուրիշները՝ բողոքելու
 համար ընդդէմ աքսորանայ : Ասոր վրայ յիշ

եալ երկու անձինքն ալ սքսորուեցան ան-
միջապէս :

507 . Կարծեցին ամիրայք որ ասով վեր-
ջացաւ , և ալ խաղաղ պիտի մնան . բայց ժո-
ղովուրդը հետևեալ օրը տեստեմբեր 18 ին
հինգշաբթի՝ Տաճ-նաները լցուած հանդերձ
քահանայիւք աղերսագիր տուաւ սուլթանին
պալատին առջև . ասոնք բոլորն ալ նոյն օրը
բանտարկուեցան , և գիշերը աղատութիւն
ստացան՝ ամէն մարդ իր տեղն երթալու :
Բայց այս վերջինն եղաւ . վասն զի պատրիար-
քը փոխուեցաւ , և Նստուածատուր և պիա-
կոպոսը պատրիարք անուանեցաւ , աս ալ ա-
ռանց ժողովրդեան գիտութեան և հաճու-
թեանը . ըստ որում ժողովուրդն արդէն սք-
սորին գործով զբաղած էր , և եթէ ոչ Յա-
կոբ եպիսկոպոսը գոնէ Վատթէոս եպիսկո-
պոսը պատրիարք կ'ուզէր : Իսկ նոյն տարին
դեկտեմբեր 12 ին դարձեալ ժողովրդեան
ջանքովք՝ քանակեօթ անձանց վրայ հաստա-
ուեցաւ ազգային Վարչութեան բոլոր հո-
գատարութիւնը արքունական հրովարտակով :
Նսով աւելի ոյժ առաւ և հաստատութիւն
դրաւ ժողովրդեան իրաւունքը պաշտպանող
ազգային Վարչութիւնը . որուն կազմութիւ-
նը վերջերն աւելի օրինաւոր կերպարանք առ-
նելով և սահմանի մը ներքեւ դրուելով՝ ըս-
ուեցաւ Սահմանադրական Վարչութիւն ,
ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը :

508 . Տարի մը չտևեց , երբ քանակեօթ

ներք ձանձրացան, և ամէն կողմէ ելած խո-
 ջնդոսներուն չդիմանալով, պարտաւորեցան
 1842 սեպտեմբեր 25 ին հրաժարական առաջ :
 Ամիրաներն այնչափ չյոգնեցան այս բանին,
 վասն զի արդէն իրենց ժամանակն այնպիսի
 դրութեամբ բացարձակ Գ-Բէ-Քէ-Ղէ-Բէ-ն կը
 վարէին, որ եթէ ուրիշ մէկն յաջորդէր ի-
 րենց, պարտաւորնաւոր կներէն ուրիշ եկամուտ
 կամ կալուած չպիտի գտնէր. հետեւաբար
 շատ դիւրին էր քանակեօթներուն անբաւա-
 կան մնալը : Աւստի նոյեմբեր 13 ին վերստին
 ամիրայից յանձնուեցան վարչութեան հոգե-
 թը. բայց այս անգամ ասոնք ալ փորձն առին
 որ առաջինին նման միամիտ ժողովուրդ չպիտի
 գտնեն առատ առատ նուիրատու. հետեւա-
 բար հասկեցան որ իրենք ալ հաղիւ քիչ մը ժա-
 մանակ պիտի կրնան տոկալ : Արջապէս ասոր
 միջին ձանապարհ մը գտնելու համար՝ ժողո-
 վրդեան սիրելի և բարեկամ Մատթէոս ե-
 պիսկոպոսը պատրիարք ընել որոշեցին, որ
 1844 յուլիս 17 ին պատրիարք ըլլալով՝ Էմմաթ
 ժողովուրդը հաշտեցուց ամիրաներուն հետ,
 և 16 ամիրայէ բազկացած Մեղհանուր Ժողո-
 վոյն 14 ալ երևելի անձինք Էմմաթէն կը կոչէր,
 որոնք ամիրայից սիրելիներէն ընտրած էր, որ-
 պէս զի անանկով քիչ քիչ ընտելացնէ ամի-
 րաները : Նոյն տարին սեպտեմբեր 14 ին ժո-
 ղովով որոշուեցաւ թէ այնուհետեւ Ս. Նշ-
 միածնի Տ. Ներսէս Լ. սրբազան Աթոռի-
 կոսն ամենայն հայոց՝ Ս. Պատարագի մէջ

յիշատակել սկսուի, որ մինչև ան ատեն չէր
ըլլար :

509 . Մատթէոս պատրիարք սկսաւ դրոյ-
րոյներու և ընկերութիւններու հաստատու-
թեան և յառաջագիմութեան եռանդով հոգ-
տանիլ, և մտաւ որական շարժում տալ Ազգին :
Արդէն երբ իւսկիւտարու Ղեմարանը գոյ-
ռելով, տեսնուեցաւ թէ ժողովրդեան սիր-
տը բեկաւ . և թէ ընդհանուր Ազգին կողմէն
անանկ հաստատութիւն մը պայծառ պահել
նոյն ժամանակին համար գրեթէ անկարելի է .
ուսումնասէր և ժողովրդեան պարագլուխ ե-
ղովներու մէջ որոշուեցաւ որ մասնաւոր ըն-
կերութիւններու միջոցաւ թաղերու մէջ կա-
նոնաւոր վարժարաններ բացուին : Աւտի
1843 ին սկսաւ Սամաթիոյ Սահակեան վարժա-
րանը ծաղկիլ և յառաջանալ համանուն ընկե-
րութեան մ'արդեամբք, որուն պարագլուխ
կեցած էին Փափաղեան Սինէճի Անդրանիկ և
Վաղարշապեան Քրիստոստոս . ասանք այնպի-
սի խակ և ուսմունքն ինչ բան է կամ ինչ
բանի կարեւոր ըլլալը տակաւին չճանչցուած
ժամանակի մէջ ամէն կողմէ հակառակ փչած
հովերուն ալ կուրծք տուած՝ մեծ նպաստ ու-
նեցան Սահակեան վարժարանին յառաջագի-
մութեանը . որ օր ըստ օրէ կը դարգանար,
և մեծ համբաւ կ'առնէր, զանազան ուսմանց
և լեզուաց դասախօսութեան շարունակու-
թեամբք . և ժամանակ մը այսպէս միօրինակ
յարասուութեամբ և բարեկարգ վարչու-

Թեամբ երևելի աշակերտներ ընծայեց Նդգին և
 Վամաթիան միւս Թաղերուն ալ օրինակ ե-
 ղաւ ազգային վարժարանները փոխանակ մէկ
 կամ երկու ամիսայի նպաստով խնամեցու ու-
 անոնց ինքնակամութեան խաղաղիկ և վերջա-
 պէս զոհ ընելու, ժողովրդեան լուսայովը
 զարգացնելու և ընկեր-ի-նով զանոնք կառա-
 վարելու. այս ընկերական ոգին զարմանալի
 տալաւ որով թիւն ըրած է Վամաթիացւոց սրբ-
 օրին առ հասարակ. և կրնանք ըսել թէ Պօլ-
 սոյ և ոչ մէկ Թաղին Հայ բնակիչները մի և
 նոյն եղբայրական և ընկերական դրութեան
 մէջ չեն գտնուիր: Դարձեալ նոյն Թուսկա-
 նէն սկսեալ Հայկազնեան աւուճով ընկերու-
 թեան մ'արդեամբքը՝ գրեանց Թանգարան
 մը հաստատուած է ի Վամաթիա: Միջագիւ-
 ղի վերժանութեան Թանգարանն ալ 1846 ին
 բացուեցաւ, և հետզհետէ ծաղկելով բար-
 գաւաճեցաւ: Դարձեալ 1846 ին Իւսկիւտա-
 րու Ղեմարանը կրկին բանալու կարեւորու-
 թիւնը տեսնուեցաւ. որպէս զի Նդգը կանո-
 նաւոր գիշերօթիկ վարժարան մ'ունենալով,
 ազգայինք իրենց զաւակն օտարազգի դպրոց-
 ներ խրկելու չպարտաւորին: Պօլսոյ մէջ բաց-
 ուած վարժարաններովը գահ չեղողներ ալ ե-
 ղան, որոնք իրենց զաւակներն սկսան Նւրու-
 պա խրկել, և հոն զանազան աւսմանց և ար-
 ուեստից և լեզուաց պարապեցնել: Վրացի-
 ներ ալ սկսան հրատարակուիլ, և մամուլը՝ որ
 մայրի լուսաւորութեան միջոցն է, քիչ չաւա

Հայոց մէջ ալ սկսաւ գրքեր ստիպել: Սեր-
ջապէս առհասարակ ուսումնասիրութեան
օգի մը կը տեսնուէր Պօլսոյ ազգայնոց վրայ:

510. Վատթէոս պատրիարքի ժամանակ
ազգային Պատրիարքարանի՝ հետեաքար Նդ-
գին պատիւը ճանչցուիլ սկսաւ օտարներէն:
1845 ապրիլ 18 ին Հայասր Բաշա ըսուած տե-
ղը արքունական հարսանեաց հանգէս եղած
ժամանակը, երբ հպատակ ազգաց պատրի-
արքները Սուլթան Նպատիւլ Սէճիաի ներկա-
յացան, Վատթէոս պատրիարք իր աներկիւղ
ճարտարամանութեամբը՝ մինչ ամէնքն ալ կը
տատամսէին, փութաց արքային առջև բոլո-
րին կողմանէ ծառայական խոնարհ յարգան-
քը յայտնելու, և վեհափառ արքային կենա-
ցը համար աղօթելու, և միանգամայն հաս-
կըցուց որ տէրութեան հպատակ ազգաց մէջ
խաղաղութիւն ըլլալու համար հանրէ որ
պատրիարքներն իրենց մէջ համաձայն և սի-
րով ըլլան: Սուլթանը շատ ախորժելով Վատ-
թէոս պատրիարքին այս խօսքերէն, իսկոյն
Սիւսիէշարո-թեան շքանշանն ու պատիւը տը-
ւաւ Հայ, Յոյն, Հռովմէական և Հրեայ չորս
ազգապետներուն ալ, և հրաման ըրաւ որ ա-
մէնքն ալ իրարու հետ սիրով ըլլան, և մէկ-
մէկու այցելութիւն ընեն: Ասոր վրայ Յու-
նաց Սեփաոս պատրիարքը, Հռովմէականաց
Հասունեան պատրիարքը, Հրէից մեծ Աբր-
քին՝ առաջին անգամ մեր ազգային Պատրի-
արքարանն այցելութեան եկան, որոնք ըստ

արժանւոյն յարգուեցան . և յետոյ երեքին ալ
 փոխադարձ այցելութեան գնաց Սատթէոս
 պատրիարք : Նոյն տարին յունիս 13 ին Սու-
 սաց Նիկողայոս կայսեր որդին Ասատանդիանոս
 գուքսը Պօլիս եկած ըլլալով , ազգային Պատ-
 րիարքարան այցելութեան եկաւ , որուն հետ
 ընկերացեալ էին Սուսաց գեաւանք , Սի-
 ֆաթ փաշան և ուրիշ չորս հազարապետներ
 և մեծ պաշտօնատէրներ , և Նյազարապետի
 Յովհաննէս երեւելի Հայ պատկերհանր :
 Գարձեալ նոյն տարին օգոստոս 4 ին Վազ-
 դիոյ Սուր Սիլիփ կայսեր որդին Սոնթքան-
 սիէ այցելութեան եկաւ յազգային Պատ-
 րիարքարանը :

511 . Սատթէոս պատրիարք բացարձակ
 իշխանութիւն կը վարէր , և միշտ ազգին օգ-
 տին ու յառաջագիւմութեանը նպաստել կը
 ջանար . ամիրայք ալ առաջին յեղափոխութիւ-
 նով բաւական խրատուած ըլլալով , Սատթէոս
 պատրիարքին ազատ կամաց արգելք ըլլալ
 չէին կրնար : Ամիրաներէն մէկ երկուքը պատ-
 րիարքն իրենց կողմնակից ընել , կամ իրենց
 անխրաւութեան կամակից ընել չկրնալով
 թշնամացան հետը , և կ'ուզէին հրաժարեցը-
 նել . բայց ուրիշ ամիրաներ , մանաւանդ Ղե-
 ղայիրլեան Սկրտիչ ամիրան՝ որ խիստ զօրեղ
 և պայծառ փիճակ մ'ունէր նոյն միջոցներուն ,
 պատրիարքին պաշտպան կեցած էր : Քիչ ժա-
 մանակ ետքը Ղեղայիրլեան ալ թշնամացաւ ,
 ըստ որում Սատթէոս պատրիարք անոր հօրը

մահուանը յուզարկաւ որու թեան հանդիսին
 չէր գացեր . որովհետեւ քիչ մը առաջ՝ իրեն
 հետ թշնամութիւն ունեցող ամիրային մե-
 կուն ալ մէկ աղգականին մահուան յուզար-
 կաւ որու թեան ալ չէր գացեր հիւանդութիւն
 պատճառելով : Ղէզայիրէան ամիրան սաս-
 տիկ զայրացած , ինքն ալ կ'ըսէսի պատրիար-
 քին հրաժարման աշխատելու : Ժողովուրդն
 արդէն ամիրայից իշխանութիւնը սահմանա-
 փակելու համար , փոխանակ ամիրայից խո-
 նարհող պատրիարք ունենալու՝ իրեն բարե-
 կամ մէկը պատրիարք ընտրած էր . որպէս ղի-
 ան ալ բացարձակ իշխանութիւն ունենալով
 թոյլ չտայ որեւիցէ աղգամեաա գործերու .
 ասոր համար ամիրայք ընդհանրապէս չսի-
 բելով Սատթէոս պատրիարքը կ'ուզէին հրա-
 ժարեցնել : Այլ որովհետեւ կը վախնային այս
 ալ յայտնի ընելու , խորհեցան որ պատրիար-
 քին իշխանութիւնը սահմանափակեն , և աղ-
 գային Վարչութեան գործերը երկու ժողով-
 ներով կառավարեն , ու պատրիարքն ալ ա-
 ռանց ժողովոց գիտութեանը ՚ . 'Իսկուր
 Բախրի չտայ : Աւստի Արժիկեան Յակոբ էֆէն-
 տիին աշխատութեամբը մեծ եպարքոս Մէշիտ
 փաշան՝ որ Ղէզայիրէանին խիստ բարեկամ
 էր , հաճելով հրովարտակ հանեց արքայէն և
 խրկեց 1847 մայիս 9 ին Հայոց Պատրիարքա-
 րանը , որով երկու ժողով հաստատելու ար-
 տօնութիւն կը արուէր . մէկը 20 աշխարհա-
 կան անձերէ բաղկացած 'Իւրֆոյն անուանով

ժողով մը, որ հիմա Քաղաքական կ'ըսուի, և
միւսը 14 եկեղեցականներէ բաղկացած 2-
դէ-որ անուանով ժողով մը, որ հիմա Արեւմտեան
կ'ըսուի. այս երկու ժողովներուն պատրիար-
քը պիտի նախագահէ. և 1 էօղօֆէի անուանով
պաշտօնեայ մը, որ Վերագոյն ժողովոյ անու-
րէնու թիւներուն գործադիրը պիտի ըլլայ:

512. Պատրիարքին հակառակողներն ա-
սով մնաս մը տուած շեղան անոր. վասնզի գի-
տէր պատրիարքը թէ ինչ մեծ արժէք ունի
և մանաւանդ պիտի ունենայ այդ արտօնու-
թիւնը ապագային մէջ Աղգին համար. այն օ-
րը եթէ ամիրաներն ըստ մեծի մասին կազ-
մեն ժողովը, օր մ'ալ ժողովուրդը իր ընտ-
րած անձերով կազմել պիտի տայ այն ժողով-
ները, որոնցմէ կախեալ պիտի ըլլայ Աղգին
ապագայ վիճակը: Աւստի ասով վրէժ մը չը-
կրնալով առնել, ուրիշ դէպքով մը առիթ
գտան: Բարեպաշտ և ազգասէր Օտեան Պօ-
ղոս աղան եօթանասուն և հինգ հազար զու-
րուշ նուէր կ'ընէ Քարահէօմրիւ կի նորաշէն
Ա. Եկեղեցւոյն և դպրոցին ձեռամբ Աստու-
թէոս պատրիարքի. բայց կ'ապաստէ պատրի-
արքին որ մարդ չպիտի գիտնայ բաց իրմէ, և
մէյմ'ալ Փափագեան տէր Յովհաննէս քահա-
նայէն, որ անոր խոստովանահայրն էր: Ամի-
րաները կը լսեն այս նուէրը, և ժողովի մէջ
կը պնդեն որ նաւիրատուն իմանան, պատրի-
արքը կը մերժէ. և խոստովանահայրը Տէր
Յովհաննէս կը կանչուի. ան ալ զայրութով

կը մերժէ . և ամիրանները , մանաւանդ Տէղա-
 յիրլեան բարկացած կը մեկնի , ու այս դորձը
 Մէշիտ փաշային իմացնելու կ'երթայ . որուն
 ամենասիրելին ըլլալով կրկին կը խնդրէ պատ-
 ըխարքին հրաժարիլը : Մէշիտ փաշան կրճիկ-
 եանը կը խրկէ որ պատրիարքը խաղաղու-
 թեամբ հրաժարականը տայ : Հօւսկ ուրեմն
 Սատթէոս պատրիարք եղածներէն զգուելով ,
 1848 հոկտեմբեր 1 ին Մեդհանուր ժողով կը
 գումարէ Սայր Եկեղեցւոյ մէջ , և իր հրա-
 ժարականը կուտայ . բայց ժողովուրդը շատ
 կ'ընդդիմանայ , և վերջապէս Մէխանէճի Իս-
 կէնտէրը ոտք ելլելով ձայնը կը բարձրացնէ
 թէ , « ինչու կը վրդովիք , ո՞վ Հայեր , ամի-
 րաները Սատթէոս պատրիարքը չեն ուզեր ,
 անանկ է նէ (Յակոբոսը նորէն պատրիարք թող
 ըլլայ . եթէ Յակոբոսը չուզեն , Սատթէոսը
 պիտի ըլլայ , կամ աս կամ ան . ժողովրդեան բա-
 րեկամ ասոնք են , ժողովուրդն ալ ասոնք կ'ու-
 ղէ » , ասոր վրայ ժողովուրդը հաճութիւն
 կը ցուցնէ , և ամիրանները չկրնալով դիմա-
 նալ , հաճութիւն կուտան (Յակոբոս պատրի-
 արքին վերստին ընտրութեանը :

513. Յակոբ Պատրիարքը (որ նոյնն է
 Յակոբոս պատրիարք) 1848 նոյեմբեր 1 ին
 Եւդոկիայէն Պօլիս հասաւ և Մ. Իսկուր դը-
 նաց ըստ սովորութեան . և վերադարձն ի
 Պատրիարքարան շատ շքեղ և ժողովրդեան
 ուրախութեան աղաղակներովը եղաւ : Ասոր
 ետով Մեդհանուր շարժում ընել սկսաւ ու .

սու մնական մասին . գաւառներուն մէջ ալ
 ուսումնասիրութեան ոգին տարածուիլ սկը-
 սաւ , և առ հասարակ Հայոց մէջ մտաւորա-
 կան և բարոյական շարժում մը երևցաւ :

514 . Իւսկիւտարու Ղեմարանն արդէն
 բաւական ծանրացեր էր Աղգին վրայ իր ծա-
 խուց կողմանէ . ուստի 1850 ին ժողովով ու-
 բոշուեցաւ որ յիշեալ Ղեմարանը իր գոյքով
 և աշակերտներով փոխադրուի Ախալգուլէի
 Ս . Փրկչի վանքը , ուր արդէն տարի մը յա-
 ռաջ նախակրթական վարժարան մը բացուած
 էր աղքատ և որք տղայոց , որ Աղգին խնա-
 մոց ապաստանած հոն պատասպարուած էին .
 և երբ Ղեմարանն ալ հոն փոխադրուեցաւ ,
 ալ այնուհետեւ Ս . Փրկչի Ղեմարանը սկսաւ
 բաւական ծաղկիլ , և զանազան ուսմանց և
 լեզուաց դասախօսութիւնով յառաջանալ , և
 աղքատ ու որք տղայոց միսիթարութիւն մը
 ըլլալ . մանաւանդ որ հետզհետէ գաւառնե-
 րէն ալ աղքատ և անտէրունչ տղաքներ և
 վիճակը ներող պանդուխտ տղաքներ ալ թա-
 շակով հոն յաճախելով . Փրկչի Ղեմարանին
 կարեւորութիւն մը տուին , և Աղգն ալ սկը-
 սաւ մեծ յոյսերով անոր վրայ հսկել . որպէս
 զի հոն պատասպարուող աղքատ տղաքները , մա-
 նաւանդ պանդուխտները զարգանան ուսմանց
 մէջ . և քիչ ժամանակէն երբ իրենց հայրենի-
 քը վերադառնան իրենց հայրենեաց լուսաւո-
 րութեան ձեռնտու ըլլան : Ասանկ բոլոր գա-
 ւառներէն , ուր Հայ կը բնակի , ընտրանօք

ազայ առնելով խնամով կրթելու որ բլան, ան-
տարակոյս եւք որ քիչ ժամանակէն Հայաստան
կը լուսաւորուի, և Ազգին վիճակը դէպ ի
բարւոքութիւն կերպարանաւորի կ'ըլլայ:

515. Սիւս ազգային հասարակաց վար-
ժարաններն ալ գրեթէ իրար գերազանցելու
մըցում ունէին: Իսկ Ազգին մէջ ընտիր ու-
սումնական անձինք Վօլայ թաղական և հե-
տըզհետէ գաւառներուն վարժարանաց ու-
սումնասիրութիւնը նկատելով, ազգայնաց ա-
ռաւ նուէրներով վարժարաններուն համար
եղած ծախսերը տեսնելով, դպրոցներուն վի-
ճակը աւելի հաստատուն հիման մը վրայ հիմ-
նելու և զանոնք աւելի արդիւնաւոր ընելու
համար կարեւոր գտան Ազգային «Իստախա-
րակութեան հանրական ու կանոնաւոր ըն-
թաց մը հաստատելը»: Աւտի ազգային «Իե-
րագոյն ժողովը այս ամենահարկաւոր պաշտօ-
նին համար ուսումնական անձերէ Աւսումնա-
կան Խորհուրդի մը կազմութեան կարեւորու-
թիւնը զգաց, և 1853 հոկտեմբեր 28 ին պաշ-
տօնական յայտարարութիւնով մը հաստատեց
Աւսումնական Խորհուրդ մը տասնեւչորս ու-
սումնական և բազմահմուտ անձերէ: Այս
Խորհուրդին գլխաւոր պաշտօնն էր ազգային
գաստիարակութեան ընդհանուր վերատես-
չութիւնը, այսինքն: Նախ՝ ազգային վարժա-
րաններուն ուսման ընթացք մը տալ. երկ-
րորդ՝ թէ հասարակութեան և թէ վարժա-
րաններ ու պէտք եղած գիւրգիւրդ տնօրինել:

երրորդ՝ վարժարաններու դասատուներն ընտ-
րել և անոնց վրայ հեղինակութիւն ունենալ:

516. Ուսումնական խորհուրդին առաջ-
ջին ուշադրութիւնը դրաւ եց Ս. Փրկչի ճե-
մարանը, ու գեղեցիկ հեռատեսութեամբ մը
որոշեց որ այն աղքատ ու հայաստանցի տը-
ղայոց հողագործութեան ամենակարեւոր
արուեստն ալ մատակարարուի՝ հանդերձ կա-
րել որ ուսման քննարկով. և 1854 յունիս 3 ին
ակդրնաւորութիւն եղաւ Հողագործական
վարժարանի մը սեպհական ուսմանց դասա-
տուութիւններն ըլլալու հոն, ընդ անորե-
նութեամբ. 3. Ամասեանի, որ Փարիզի ար-
քունական հողագործական դպրոցին մէջ ու-
սած, և Ուսումնական խորհրդոյ թէ անդամ
էր և թէ անկէց ընտրուած՝ այդ պաշտօնին:

517. Մինչդեռ Ազգը մեծ յոյսեր ունէր
Ուսումնական խորհուրդէն, և ահա հակա-
ռակութեան ոգին միջոց գտաւ Ուղղախօսու-
թիւն անունով աշխարհաբառ լեզուի քերա-
կանութեան մը հրատարակութենէն, և դար-
ձեալ Տարեցոյց անունով յիշեալ Ուղղախօսու-
թեան լեզուով խմբագրուած գրքոյկէ մը. և
զանազան տարաձայնութիւններ ալ յերևան
ելլելով՝ Ուսումնական խորհուրդը վհատած
լուծուեցաւ իր մէջ, և 1855 ին բոլորովին
դադրեցաւ: Իսկ Փրկչի Հողագործական վար-
ժարանն ալ անոր մօտ գտնուող Ս. Յակոբայ
վանքը փոխադրուեցաւ. ուր ազգասէր բա-
րերար անձ մը յատուկ վարժարան մը նոր շէ-

նել տուաւ . և Ս . Յակոբ եկեղեցւոյ շինու
թիւնն ալ աւարտել տուաւ իր ծախիւքը .
բայց ասիկա ալ վեց ամիս տեւելէն վերջը՝
հակառակորդները զայն ալ գոցել տալու ճար
մը գտան :

518 . Ուսումնական խորհուրդին այսպէս
գաղարու մը շատ ազդասէր սրտերու զայ-
րոյթ պատճառեց . և յառաջագիմութեան
արգելք ըլլալ ուղղներու դէմ հակադրու-
թեան ոգին զօրանալ սկսաւ : Արդէն ազդա-
յին Վարչութեան եղանակին մէջ նախկին
տիրապետութեան ոգին կը տեսնուէր : Հո-
գեւոր և Վերագոյն ժողովներուն անդամնե-
րը գրեթէ համրուած էին . կային անձեր որ
միշտ այդ պաշտօնին կ'ընտրուէին . և եթէ
փոփոխութիւն մը կ'ըլլար անդամոց մէջ , ա-
նոնք ալ դարձեալ նախորդներէն , այսինքն
ժամանակաւ նոյն պաշտօնը վարողներէն էին .
էստֆր միշտ իր մեծերը կ'ընտրէր , այսինքն
անոնք՝ որոնցմէ շահ ունէր և կ'ակնածէր . ա-
սով ժողովի փոփոխութիւն եղած տարիները
միւսնոյն անձերը կամ միւսնոյն գաղափարն ու-
նեցող անձերն ընտրուելով , վարչութեան ե-
ղանակին մէջ փոփոխութիւն մը չէր տեսնու-
ւէր :

519 . Ժողովուրդը , մանաւանդ ուսում-
նական անձերը դժգոհ էին այս վարչութե-
անէն . և արդէն գանգատներ կային , բայց հը-
րապարակական ցոյց չկար : Բանն անանկ բե-
րաւ , որ 1857 ին Վերագոյն ժողովոյ անդամ

ընտրուած ուսումնական և քաղաքագէտ ան-
ձերէն Ազգային Կանոնադրութիւն մը խըմ-
բագրուելու կարեւորութիւնը տեսնուելով,
և մասնաւոր յանձնաժողովոյ մը ձեռամբ զայն
պատրաստելով, ներկայացուցին ազգային
Բնդհանուր ժողովոյն, որ զայն ընդունեց
անմիջապէս: Բայց ասոր համեմատ հաստա-
տուած Տնտեսական ժողովմը միայն յարա-
տեւութիւն ունեցաւ, և ոչ ինքը:

520. Այս միջոցին Ս. Լժմիածնի Տ.
Ներսէս Ե. սրբազան կաթողիկոսն ամենայն
Հայոց 1857 փետրուար 13 ին վախճանելով,
անոր յաջորդին ընտրութիւնը այս անգամ
Թուրքաստանի եպիսկոպոսներուն վրայ ձգե-
ուեցաւ. և 1858 յունիս 18 ին ի Ս. Լժմիա-
ծին վիճակաւ ընտրուեցաւ Կ. Պօլսոյ նախկին
պատրիարք Տ. Սատթէոս արքեպիսկոպոսը՝
Կաթողիկոս ամենայն Հայոց. և օգոստոս 11
ին Ռուսաց դեսպանատունէն Բ. Դուռը
ծանուցուելով այս ընտրութիւնը, օգոստոս
22 ին ալ հաճութիւն տուաւ Բ. Դուռը և
արտօնութիւն մեկնելու ի Կ. Պօլսոյ՝ նորըն-
տիր Կաթողիկոսին. նոյն օրէն եկեղեցեաց
մէջ ի Ս. Պատարագի յիշատակուիլ սկսաւ
անուն նորընտիր Հայրապետին ամենայն Հա-
յոց: Նոյն տարւոյն դեկտեմբեր 16 ին ալ Ս.
Լժմիածինէն հրաւիրակ եկան Սահար եպիս-
կոպոս և վարդապետներ. իսկ 1859 ին ապ-
րիլ 20 ին ալ Սիբայէլ Լօրիս Սելէբով Հայ
ղօրապետը Ռուսաց կայսեր կողմանէ հրաւի-

րակ եկաւ . և յունիս 2 ին Ս . Կաթողիկոսը մեկնեցաւ ի Պօլսոյ ի Ս . Լիմաժին : Որչափ ժամանակ որ Ս . Կաթողիկոսը Պօլիս մնաց . անոր ազգային ընդհանրական Գլուխ մ'ըլլալուն արժանաւ որ յարգական ձեերը ի պատիւ Հայոց Ազգին պահուելու համար Արքունի վառօդապետ Տատեան Պողոս Պէյին կողմանէ մասնաւոր խնամք և փոյթ տարուեցան : Թուրքաստանի եպիսկոպոսներէն Կաթողիկոսի ընտրութեան գլխաւոր պատճառներէն մեկն այն էր որ , եթէ Ռուսաստանէն ըլլար ընտրութիւնը , կարելի էր որ Ռուսաց աէրութեան զօրութեամբը Պալալեան Սարգիս Եպիսկոպոսը յափշտակէր այդ հայրապետական գահը ընդդէմ բոլոր Ազգին կամաց . վասն զի Պալալեան իր անարժան վարմունքներով , ու ազգատեաց և ռուսասէր բարութք , և հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին ազգասիրական ձեռնարկութեանց դէմ հակառակութեամբը , ու անոր անձին դէմ թշաւմարար վարուելովը զամէնքն ալ զայրացուցեր էր , և ատելի եղեր էր ամէնուն :

521 . Տակաւին Սատթէոս Կաթողիկոս Պօլիս կը գտնուէր , երբ 1858 հոկտեմբերի 7 ին Յակոբ պատրիարքը իր հրաժարականը տուաւ իր ծերութեանը պատճառաւ . և պատրիարք ընտրուեցաւ Պրուսայու Գէորգ Եպիսկոպոսը : Երկու տարի յառաջ երբ Յակոբ պատրիարք հրաժարական տուաւ , ժողովրդեան շատ թախանձանք ընկէին ստիպուե-

ցաւ վերստին ընդունելու այն պաշտօնը :
Իսկ հիմա հրաժարեցաւ թէ՛ իր ծերութեան
պատճառաւ , և թէ՛ իրեն համար ալ որեւիցէ
յուզմունք չըլլալու համար :

522. Վերոգ պատրիարք նոր նստած էր ,
երբ ազգային եկամտից կարգադրութեան և
պատրիարքարանի ծախուց մատակարարու-
թեան դիւրութեանը համար , յանձնաժողո-
վոյ մը ձեռամբ յատուկ կանոնադրութիւն մը
խմբագրուեցաւ 1859 ին . բայց ասիկա աղգա-
յին կանոնադրութեան մը ամբողջութիւնը
չունենալով , Վերագոյն ժողովն որոշեց որ
թէ երկու տարի յառաջ խմբագրուած կանո-
նադրութեան , և թէ այս նոր խմբագրուա-
ծին յանձնաժողովները միանալով երրորդ մը
խմբագրեն : Վհա ասկէ ծնաւ 1860 մայիս 24
անմահ յիշատակաց արժանի աւուր մէջ ստո-
րագրուած ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԵԱԿԱՒԻՐ ՈՒԹԻՒՆԸ , որ
(Օսմանեան Տէրութեան շնորհած արտօնու-
թեանց համաձայն՝ ազգային իրաւանց և պար-
տուց բովանդակութիւն մ'է , և որուն հի-
մըն ալ է ընդհանուր ժողովրդեան գաղտնի
քուէարկութեամբ ընտրուած Նրեսփոխանա-
կան ազգային Դաշնութիւնը , որ կատարելապէս
Նախը կը ներկայացնէ :

523. Նախագային Սահմանադրութիւնը չըս-
տորագրուած , Վերագ պատրիարքը պարտա-
ւորեցաւ հրաժարելու 1860 ապրիլ 21 ին . և
յաջորդ ընտրուեցաւ Ներքինուպօլսեցի Սար-
գիս Եպիսկոպոսը , որ 1860 մայիս 14 ին ըստ

սովորութեան թ. Դուռը գնաց : Սարգիս
 պատրիարքի ընտրութեան օրը մեծ յուզմունք
 եղաւ պատրիարքարանի մէջ . խուռն բազմութիւն
 ժողովուրդեան պատրիարքարան գլխեց ,
 ըստ որում լրագիրներուն բերնով իմացեր էր
 թէ , Դէորդ պատրիարքին հրաժարիլը խընդ-
 րելը նոր խմբագրուած Սահմանադրութիւնն
 ալ անվաւեր և ապարդիւն ձգելու համար է .
 ուստի նոյն օրը բանն անանկ չըլլալուն՝ և
 Սահմանադրութիւնն ալ ամբողջ ընդունուե-
 լուն՝ մէկ կողմէն նախկին պատրիարք ծերու-
 նազարդ Զակօբ սրբազանը Վայր եկեղեց-
 ւոյ բեմին վրայէն վստահացուց ժողովուրդը ,
 և միւս կողմէն Երամեան Դէորդ Պէյ . Տաու-
 եան Պօղոս Պէյ և ուրիշներ համադրով ժո-
 ղովուրդը՝ խոստացան որ Սահմանադրութիւ-
 նը քիչ օրէն կը հաստատուի . և նորընտիր
 պատրիարքն ալ անոր հաւատարիմ գործադի-
 րն ըլլալու համար ընտրուած է :

524 . Եւ արդարեւ մայիս 24 ին երբ Տե-
 հանուր ժողով գումարուեցաւ , ներկայ էին
 Սարգիս սրբազան պատրիարք , բաղմերատա
 Զակօբ նախկին պատրիարք , դաս եկեղեցա-
 կանաց և աշխարհականաց . հոն էին Տաուեան
 Պալեան , Երամեան Պէյերը , և ուրիշ բազ-
 մաթիւ պատուաւոր և ուսումնական անձինք .
 հոն ծայրէ ի ծայր Սահմանադրութիւնը կար-
 դացուելէն յետոյ , հարցուեցաւ եկեղեցա-
 կանաց դասուն թէ կրօնքի դէմ , եկեղեցւոյ
 դէմ ու անոր սուրբ կանոնաց դէմ բան կայ .

նչ պատասխանուեցաւ . և քննութեան ալ
կարօտ չէր , վասն զի Աղգին ընտրեալ և հա-
ւատարիմ անձինքն էին սահմանադրական
յանձնաժողովոյ եկեղեցական և աշխարհական
անդամները . ուստի ամէնքն ալ ստորագրեցին ,
և աղգովին ընդունուեցաւ նոր Աղգային Վահ-
մանադրութիւնը , որուն հիմնական սկզբուն-
քն է :

Ա . Աղգին ամեն մէկ անհատը առ Աղգը
» պարտաւորութիւններ ունի . Աղգն ալ իր
» կողմէն առ աղգային ամեն մէկ անհատ պարտ-
» տաւորութիւններ ունի . դարձեալ ամէն
» մէկ անհատ իրաւունքներ ունի Աղգէն և
» Աղգն անհատներէն .

» Այս պարտիքներն որոշող և այս իրաւ-
» ւունքները հաստատող իշխանութիւնը աղ-
» գային Վարչութիւն կը կոչվի , որում (յս
» մանեան Տէրութեան յատուկ արտօնու-
» թեամբ յանձնեալ է Տաճկաստանի Հայոց
» ներքին գործոց անօրէնութիւնը :

Բ . Աղգային Վարչութիւնը հիմնեալ է
» իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքին վրայ ,
» որ արդարութեան սկզբունք է . իր ոյժը
» ձայնից բաղմութեան մէջ կը կայանայ , որ
» օրինաւորութեան սկզբունք է : Ամենայն
» անօրէնութիւն աղգային որ չէ համաձայն
» սոյն սկզբանց , ոչ արդար է և ոչ օրինաւոր :

Գ . Աղգն ու աղգային Վարչութիւնը
» փոխադարձ պարտիքներով կապված են իրաւ-
» րութեան :

Դ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ Ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իր կարողութեան չափովը, Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յանձնառու ըլլալ, և ազգային Վարչութեան ըրած տնօրէնութեանցը ազգասիրաբար հնազանդիլ:

Ե. Ազգային Վարչութեան պարտականութիւնն է՝ Ազգին բարոյական, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ. Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պահել. մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը Ազգին աւմէն աստիճանի թէ՛ մանչ և թէ՛ աղջիկ տղայոց հաւասարասէս ծաւալել. ազգային հաստատութիւնները պայծառ պահել. Ազգին հասոյթները օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերը իմաստութեամբ տնտեսել. Ազգին ծառայութեանը մշտնջենասէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը լաւցնել և ապագան անդորրել. կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար. ազգայնոց մէջ ծագած վեճերը արդարութեամբ խաղաղել, և վերջապէս Ազգին բարեկարգութեանն ու յառաջագիմութեանը աշխատութիւն չինոյել:

Զ. Ահա այս ամեն պարտիքները կատարելու և իրաւունքները ապահովելու դիտմամբ է որ Ազգը հետեւեալ կերպով կը սահմանադրէ զազգային գործոց վարչութիւնը:

Այս հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի է ,
 Սահմանադրութեան վրայ երեք տարիէն վեր-
 ջըն ըլլալիք վերաքննութեան ժամանակն ան-
 գամ . և վերաքննութիւնն ալ անընդունելի է ,
 երբ հիմնական սկզբանց տրամադրութեանցը
 համաձայն չըլլայ , այն սկզբանց՝ որով ապա-
 հովեալ են Ազգին իրաւունքները , իրաւունք՝
 որոնց վրայ Ազգն անգամ չունի իշխանութիւն
 տնօրէնութեան , զի միանգամայն պարտիք են :
 (Տե՛ս Սահմանադրութեան 3օր . 150) :

525 . Իարձրագոյն Վրան շնորհած ար-
 տօնութեանը համեմատ՝

Ազգային Վարչութիւնը երեսփոխանական է :
 Ազգը Նդհանուր ժողովով մը կը ներկայանայ ,
 որ 220 երեսփոխանէ և 180 ի չափ ալ անդա-
 մակիցէ կը բաղկանայ . ընդ մէջէն 400 ժողո-
 վական : Արեսփոխաններէն 160 ը Պօլսոյ թա-
 ղերէն ընտրելի , և 60 ը դաւառներէն . ան-
 դամակից են Պօլիս գտնուող եպիսկոպոսներ ,
 քարոզիչ վարդապետներ ու աւագերէցներ .
 Ի . Վրան մէջ պատուաւոր Հայ պաշտօնա-
 տարներ , ազգային մտտենագիրներ , լրագրա-
 պետներ , գլխաւոր վարժապետներ , վկայեալ
 բժիշկներ : (Վեղեցիկ սկզբունք , որով առա-
 ջին անգամ պատիւ կ'ունենան տաղանդի տէր
 և անձնական արժանաւորութիւն ունեցող
 անձինք Ազգը ներկայացնող Նդհանուր ժո-
 ղովոյն անդամակից ըլլալու) :

526 . Ազգային Սահմանադրութեան հա-
 մեմատ կազմուած Արեսփոխանական ժողովը

Աղգին ընդհանրական գործոց անօրէնութիւնք
 իրեն պահելով, աստիճանական գործոց վարչութիւնք
 երկու ազգային ժողովներու կը
 յանձնէ, կրօնական գործոց մասը Արօնական
 ժողովի մը, որ 14 եկեղեցական անձերէ կը
 բաղկանայ. քաղաքական գործոց մասը՝ Քաղաքական
 ժողովի մը, որ 20 աշխարհական անձերէ
 կը բաղկանայ. իսկ խառն գործոց անօրէնութիւնք՝
 այս երկու ժողովոց առժամանակեայ մէկտեղ
 գալովը ձեռքամ խառն ժողովին կը
 յանձնէ: Աղգային Այտրչութիւնք՝
 աշխատութեանց բաժանումը բարեկարգութեան
 առաջին պայման բռնելով, չորս ազգային
 խորհուրդ կը հաստատէ, որ են Աւսումնական
 խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է ազգային
 դատախարակութեան ընդհանուր տեսչութիւնք.
 Տնտեսական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է
 ազգային հաստատութեանց և կալուածոց
 մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնք.
 Աշխատական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է
 ազգային հաստատութիւն և ծախուց ընդհանուր
 տեսչութիւն և ազգային սնունդին համարակալութիւնք.
 Վարտապատանական խորհուրդ՝ որուն
 պաշտօնն է ազգային դատապատանական
 գործոց ընդհանուր տեսչութիւնք: Ասոնցմէ
 զատ Պօլսոյ իւրաքանչիւր թաղերուն մէջ
 Թաղական խորհուրդներ կը հաստատէ.
 ամէն մէկ թաղին տեղական գործոց և
 հաստատութեանց մատակարարութիւնք
 իր Թաղական խորհուրդին յանձնելով, ազգ

գային խորհուրդներուն տեսչութեանը տակ :
 527 . Ազգային վարչութեան պաշտօնա-
 կան գլուխ՝ Պօլսոյ Պատրիարքն է , և կեդրոն՝
 Պօլսոյ Պատրիարքարանը : Իսկ Պօլսէ դուրս
 առաջնորդանիստ դաւաաներուն մէջ Վաւա-
 ռական Րնդհանուր ժողովներ կը կազմուին ,
 որոնք առաջնորդանիստ քաղաքներուն մէջ
 կրօնական և Քաղաքական ժողովներ կը հաւ-
 տատեն . ասոնք ալ քաղաքին թաղերուն մէջ
 թաղական խորհուրդներ կը հաստատեն . նը-
 մանապէս ամէն մէկ թեմին տեղական գոր-
 ծոց և հաստատութեանց մատակարարու-
 թեանը համար թեմական խորհուրդներ կը
 հաստատեն :

Ամէն ժողով և խորհուրդ իր տեսչու-
 թեան կամ մատակարարութեան վրայ տարե-
 կան ընդհանուր տեղեկագիր պէտք է որ տայ
 իր համարառու ժողովին կամ խորհուրդին :
 Սոյն տեղեկագիրը բոլոր անդամոց կողմէն ըս-
 տորագրեալ պէտք է ըլլայ : (Տե՛ս Սահմ. Յօդ . 1,
 2, 3, 4, 144) :

528 . Պատրիարքը պէտք է որ Աջմիած-
 նայ Աթոռակիստէն ձեռնադրեալ կամ անկէ
 իբր Աջմիածնայ եպիսկոպոս ընդունեալ անձ
 մ'ըլլայ և (Սամսեան Տէրութեան հպատակ :
 'Նորընտիր Պատրիարքը՝ դեռ Ր . 'Իրան
 չներկայացած՝ Ալեքեցւոյ մէջ և Րնդհանուր
 ժողովին առջև հանդիսաւոր ուխտ կ'ընէ սոյն
 օրինակ . « Առաջի Աստուծոյ և առաջի Ազգի
 Հայոց ներկայացեալ Րնդհանուր ժողով՝

ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Ազգային Սահմանադրութեան և հսկել բոլոր սրտով նորին անթերի դործադրութեան » (Տէս Սահմանադրութեան Յօդ. 115, 118) :

529 . Ահաւասիկ ազգային Սահմանադրութեան պարունակած յօդուածները ծայրէի ծայր՝ Ազգին նիւթական, բարոյական և մտաւորական զարգացման նպաստող են, և անտարակոյս ենք որ քիչ ժամանակէն Ազգը մեծ յառաջագիմութիւն պիտի ընէ : Այս յոյսերով բերկրալից ողջունուեցաւ մայիս 24ը . իսկ օգոստոս 25ին առաջին անգամ Ազգը ներկայացնող Նդհանուր Արեւիտիա նական ժողովը դաւմարուելով մեծ բերկրութիւն եղաւ բոլոր ազգասիրաց սրտերուն : Այսօր ամէն Հայ անխափիր իրաւունք ունի Նարող և Նարեւի ըլլալու Ազգային Վարչութեան պաշտօնի, և ամէն Հայ իրաւունք ունի տարուէ տարի իր պաշտօնեաներուն համարատուութիւնը լսելու, վերջապէս ՀԱՅ ԸԼԼԱԼԸ ՃԱՆՉՆԱԼՈՒ . նոյնպէս ամէն Հայ անհրաժեշտ պարտք ունի Ազգը սիրելու, անոր ծառայելու, և ըստ կարի օգնելու անոր նիւթական բարոյական և մտաւորական զարգացմանը, վերջապէս ՃՇՄԱՐԻՏ ՀԱՅ ԸԼԼԱԼՈՒ :

530 . Եւ ստուգիւ Սահմանադրութեան հաստատուած օրէն Ազգին վիճակին վրայ ալ կերպարանափոխութիւն մը տեսնուեցաւ . ծերութիւնն առնցքացաւ, երիտասարդութիւնն այժ առաւ, և մանկութիւնը ծափ զարկաւ :

Այն օրէն նշանաւոր և մեծ և յուսալիր շար-
 ժու մ' մ' ունեցաւ Ազգը. թմբբաժ Հայ չտես-
 նուիր, անհոգ Հայ չերևար. ամէնքն իրենց
 ազգային իրաւունքը կը փնտռեն, ամէնքն ալ
 իրենց ազգային պարտքը կ'ըսկսին ճանչնալ.
 Ազգութեան ոգին ու դադափարը ժամանա-
 կէն ներշնչեալ արթնցած է ամէնուն սրտին
 մէջ: Այն օրէն սրտերը նոր զգացմամբք կը-
 լցուին. Աստուած և Հայրենիք կը հնչուի ա-
 մէնուն բերնէն. և ազգային դպրոցներուն
 մէջ Քրիստոնէութիւն և Հայրենասիրու-
 թիւն՝ դաստիարակութեան հիմերը կ'ամրա-
 նան: Ազգային յառաջագիմութիւն, դպրոց-
 ներու կանոնաւորութիւն, վանքերու բարե-
 կարգութիւն, ազգային կալուածներու և ե-
 կամտից կարգադրութիւն կը պահանջուին:
 Ազգային պաշտօններու ընտրութիւնները ծանր
 պատասխանատուութեան ներքեւ են. և շատ
 պէտք է զգուշտնան, զի ժողովրդեան լրտես-
 ները, այսինքն լրագիրները պատրաստ են իս-
 կոյն զեկուցանելու և աղէկն ու չարն անոր
 ճանչնելու: Անցան այն ժամանակները, որ
 երկու հոգի ազգ կը կազմէր, և ժողովուրդը կը-
 քնանար. հիմա իր անձնական շահուն կամ
 ուրիշ ակնածութեան և կամ երկիւղի նկատ-
 մունքով ազգային իրաւունքը և պատիւն ոտ-
 նակոխ ընելու և զոհելու համարձակողը չըն-
 դունուիր: Հուսկ ուրեմն ապագայ Հայ սե-
 րունդը պիտի դատէ զմեզ, որուն առջեւ
 պարզերես պիտի ըլլանք, ժամանակին յարգը

Ճանչնալով, ժամանակին յառաջագէմ գաղա-
փարէն օգուտ քաղելու ձիւք և ջանք ունենա-
լովնիս : Հիմա բոլոր Աղգին ձեռնառու
թեամբքը կը մնայ աղգային վարչութեան Աղ-
գին նիւթականը զօրացնելու համար մայր
արուեստին այն է հողագործութեան և ու-
րիշ արուեստից և վաճառականութեան ձեռ-
նարկել, և զանազան տեղեր մանաւանդ Ա.
Պօլիս յաճախող ժամանակաւոր պանդխտու-
թեան տռաջքն առնել : Աղգին բարոյական
ոյժը զարգացնելու համար ժողովուրդն իր
գաղտնի քուէովք տէր պահել իր աղգային ի-
րաւանց, իսկ աղգային պարտքն անոր սորվե-
ցնելու համար ընդհանուր աղգային դաս-
տիարակութեան դիմել, որով կը զարգանայ
Աղգին մտաւորական ոյժն ալ :

531. Սերջին ժամանակներս Աղգին ու-
նեցած հանձարաւոր անձանց յիշատակութիւն-
նը զանց չընելով մէջ կը բերեմ, խաջատուր
Պարտիզպանեան, որ քաջ հմտութիւն ունէր
մաթեմատիքական ուսմանց, և մինչև Պեղ-
ճեանի ժամանակէն սկսեալ Վայր եկեղեցւոյ
ուսումնարանին խալերէն լեզուի դաստիա-
սութիւն կ'ընէր : յետոյ Ղեմարանին մէջ ալ
մաթեմատիքայի դասատուութեան կը պա-
րապէր, յետոյ կարողութիւն ունեցող աղգա-
նոց զաւակները Փարիզ առաջնորդելով ա-
նոնց կրթութեանը փոյթ տարաւ, և ուրիշ
մեծ ծառայութիւններ ընելով իր սիրելի Աղ-
գին՝ կնքած է իր աղգօգուտ կեանքը : Այն

պէս երևելի եղան Քիզիքա Պողոս՝ որ քաջ
տրամաբան էր. Չափրասաճեան Վեորդ պատ-
ուելի՝ ընտիր հայկաբան, որ 44 տարի կեանք
մաշեցուցած է Ղզգին մանկուոյն համար, և
ընտիր աշակերտներ ընծայած է Ղզգին. վեր-
ջապէս Օօրայեան Նիկողոս, ազգասէր գրա-
գէտ, որ Նիկիթրցասիր-իւն, Սարժո-իւն ընի-
ցանութեան և ուրիշ պատուական աշխատասի-
րութիւններ ունի. ու մեծամեծ ծառայու-
թիւններ ալ քրած է Ղզգին. ասոր ի կշիռ-
կուգայ Ռուսաստանի խաչատուր Մբովեան
ճշմարիտ հայրենասէր գրագէտ անձը:

Հոս կը յիշատակենք Խորասանճեան Պեա-
րոս ամիրան, որ իր ազգասիրական օգուտը և
ինպատ ազգային յառաջագիւտութեան ձեռ-
նարկութիւններովը նշանաւոր եղած է Ղզգի
մէջ. և ուսումնականութեան և ուսումնա-
կանաց ալ յարգը ճանչնալովը և անոնց պատ-
տիւ ապրովը՝ ապացոյց տուած է ազգային յա-
ռաջագիւտութեան սիրող բլրալուն. որով ար-
ժանաւոր ալ եղած է անոնց երախտագիտու-
թիւնը վայելելու:

Համառօտ տեսնալիս մը գոչաւորակ ազ-
գայնոց վիճակին վրայ:

532. Մեր գաւառաբնակ ազգայինները՝
Քրիստոնէութեան հալածումը դադարեւե-
տօքը դարձեալ զանազան բռնութիւններու
ներքեւ կը ճնշուին, որոնց գլխաւորներն են:

Ա. Սահմանափակաց ատորին կարգի մար-
դոց բռնութիւնները : Ասոնք Տէրութեան
արժուէն հսկողութեամբը թանգիմաթի հաս-
տատութենէն ի վեր վերնալու վրայ են :

Բ. Քիւրտերուն զանազան ցեղերուն
յտնիշտակութիւններն և անողորմ ոճրագոր-
ծութիւնները : Ասոնք դեռ մինչև ցարդ ան-
ղուսպ լեռնցիներ են, և միշտ գիւղերն և
աւանները մինչև անգամ քաղաքներ յարձա-
կելով ծանր ծանր պահանջմունքներ կ'ընեն .
և խեղճ Հայերն ալ առանց ընդդիմանալու
անոնց ուղածը կուտան : Ասիկա շատ ընտա-
նիքներու և գերդաստաններու կործանման
պատճառ եղած է . և բոլոր Հայաստանցի
գիւղացւոց աղքատութեան առիթ : Թէպէտ
տեղ տեղ Հայոցմէ ընդդիմացող կը գտնուին
Քիւրտերուն դէմ, և մինչև սոսկալի արիւն-
հեղութեամբ պատերազմելով վախցուցած ու
փախուցած են զանոնք . բայց Հայաստանի
շատ տեղերը տակաւին անոնց որս եղած են .
խեղճ Հայ գիւղացիներուն բոլոր տարեկան
վաստակը և ունեցածը իրենցը չեն :

Գ. Տգէտ ազգային գլխաւորներու և քը-
նացող հովիւներու ձեռքէն քաշած տառա-
պանքները : Ասոնք աւելի ծանր են խեղճ ժո-
ղովրդեան վրայ, որ արտաքիններէ կրած նե-
ղութիւններուն ժամանակ փոխանակ իր ազ-
գային գլուխներէն մխիթարութիւն գտնե-
լու, անոնցմէ կը կրէ աւելի զրկանք : Դողո-
վաւրդն երջանիկ կ'ըլլայ, երբ զինքը հոգացող

Խնամող և արդահատող առաջնորդ ունենայ,
 որ յամենայն զօրութենէ ջանք տանի զինքը
 բռնաբարողներուն դէմ դնելու, և գաւա-
 ռին փաշային կամ միւտիրին քով իր ժողովը-
 դեան իրաւունքը պաշտպանելու համար հը-
 ղօր ազդեցութիւն բանեցնելու: Իսկ թէ տը-
 գէտ և անհոգ առաջնորդի մը վիճակեր է,
 վայ եկեր է ժողովըդեան գլխուն. օտարազ-
 գիներէն և քիւրտերէն կրած նեղութիւննե-
 րէն աւելի վիշտ կը կրէ ժողովուրդը. մանա-
 ւանդ երբ քանի մը ինքնակոչ ազգային գը-
 լութիւններ ալ թիկունք և ոյժ ըլլան առաջնոր-
 գին: Ասոնց անուրն աւելի ծանր է քան բար-
 բարոսներունը. ասոնք քանի մը հոգի ազգ-
 կազմողներ են. խեղճ, թշուառ և կարեկցու-
 թեան արժանի ժողովուրդը բան մը չգիտէ.
 անոնք ինչ հրաման որ ընեն, կամակատար
 պէտք է ըլլայ. ապա թէ ոչ զրպարտութիւն
 կը պակսի անոնց քով. տեսչութեան կը մատ-
 նեն ընդդիմացողը և բանտարկել կուտան.
 ալ ո՞վ կը համարձակի այն իշխանաց և իշխա-
 նապետաց, այն քնացող և անարժան եկեղե-
 ցականին կամացը հակառակիլ: Ասոնք ոչ մի-
 այն իրենց կամքը պաշտել տալով, ժողովուր-
 դը բռնաբարելով, անոր իրաւունքը յափըշ-
 տակելով գոհ կ'ըլլան, այլ և Տէրութեան
 տասանորդաց տուրքն ալ եթէ իրենք վարձեն,
 կը գտնուին այնչափ անգութներ իրենց մէջ,
 որ աղքատ Հայն աւելի կեղեքել կը ջանան.
 զայն տկար և լեղուատ գտնելով: Իսկ Տէրու-

Թեան ուրիշ տուրքերուն գալով, աղքատը
 աւելի զրկանք կրելու դատապարտուած կը
 տեսնենք. ժողովելի տուրքը ըստ կարողու-
 թեան իւրաքանչիւր աղգայնոց չբաշխուիր.
 աղքատն ու հարուստ կամ հաւատար կու-
 տան, կամ հարուստն աւելի քիչ կուտայ.
 կամ բնաւ չտար, և կամ հաւաքած տարեկան
 տուրքէն ալ բաժին մը իրեն եկամուտ կը կա-
 պէ: Ար գաւառին կամ քաղաքին մէջ բողո-
 քականութիւնը և պապականութիւնը յա-
 ռաջ գացած է, հոն անշուշտ ժողովրդեան
 կեղեքուիլը և բռնաբարութիւնը պատճառ պի-
 տի գտնենք. վայ այն առաջնորդներուն, որ
 անհոգ են կամ նոյն իսկ իրենք հօտը պառակ-
 տելու և դայլերու յափշտակել տալու պատ-
 ճառ կ'ըլլան: Արդի վիճակին նայելով, բոլոր
 գաւառներու բաղդը Պօլիսին կապուած է.
 անոնց բնակչաց յոյսը Պօլսոյ բնակչաց վրայ է.
 Պօլիսէն կ'ակնկալեն ինչ որ կ'ուզեն ունենալ.
 ասիկա հեռատես հայրենատէր անձանց ու-
 չադրութեանն արժանի մէկ կէտ մ'ըլլալով
 իւրաքանչիւր գաւառ իր մէջ ձեռնհաս ընե-
 լու, և իր գաւառական աղգային վարչութիւ-
 նը վարելու, և իր նիւթական և ուսումնա-
 կան վիճակը բարւոյթելու մասին փոյթ կը ցը-
 ցունեն, որպէս զի Պօլսոյ յեղափոխիկ բաղ-
 դին հեա չընկերանան. սոյն մտքով Աղգային
 Սահմանադրութիւնը գաւառական ընդհա-
 նուր ժողովներ և այլն, սահմանած է, միայն
 գաւառները Ք. Պրան հեա ունեցած յա-

րաբերութիւննին կեդրոնական վարչութեան
միջոցաւ կ'ընեն . և ազգային ընդհանուր գոր-
ծոց տեսչութեան համար ալ արդէն Նիդհա-
նուր Ազգային ժողովոյն մէջ իրենց երեսփո-
խաններն ունին , որոնց ամէնուն մէկտեղ գա-
լովը Ազգը ներկայացուցած կ'ըլլան :

533 . Աւսմունք և ուսումնասիրութիւն
ինչպէս Պօլսոյ մէջ , նոյնպէս աւելի ևս գա-
ւառներուն մէջ հաղուագիւտ էին : Հայաս-
տանի քանի մը հին և հռչակաւոր վանուց մէջ
հայերէն հասարակ կարգալ և գրել մը հաղիւ-
կային : Գաւառներուն մէջ առաջին անգամ
Օմիւռնիա ըրած է վարժարանի սկզբնաւո-
րութիւն , և 1798 ապրիլ 26 ին տէր Յովհան
Աիրզա Անանդեցին վարժապետ կարգուած
է Օմիւռնիոյ վարժարանին : Տէր Յովհան
բնիկ Անեցի ըլլալով , քսան տարեկան Պօլս
կուգայ , և մայր դպրոցն աշակերտութեան
կը մանէ , և դպրոցին հոգաբարձու ուսում-
նասէր Շնորհք Ակրաիչ ամիրան զանիկա իբ-
րե որդի կը պաշտպանէ . յետոյ Օմիւռնիա-
յէն վարժապետ խնդրուելով , զանիկա Նը-
միւռնիա կը խրկէ . ուր կ'ամուսնանայ և յե-
տոյ քահանայութեան սուրբ պաշտաման կը-
կոչուի : Տէր Յովհան բանաստեղծական հան-
ճարի տէր էր . ինք հայերէնէ և քիչ մ'ալ
թուրքերէնէ զատ ուրիշ լեզու ոչ գիտէր , և
ոչ ալ Աիրգիլիասի և Հոմերոսի հայերէն
թարգմանութիւններն իր ժամանակին իւր
ընծայուած էին որ կարդացած ըլլար . բայց

Արդիական Հայաստանի, Ոսկի Դար, և Տեսարան
 Հայկա, Արամայ և Արայի անուանով ընդարձակ
 քերթուածներ ունի. որոնց առաջինը 1836ին
 ի կ. Պօլիս տպագրուած է և նուիրուած առ
 Պետրոս ամիրա Նուսուֆեանց, և երկրորդը
 1841 ին ի Օմիւռնիա յԱսուֆնարանի Սրբոյն
 Սեորոպայ տպագրուած և առ Վրիգոր աւ
 ղա Աբէլեան Վուլասպեանց նուիրուած, և
 երրորդը ի խնդրոյ ձեռնասուռն աշակերտի նու
 րին ի Վրիգորէ Կոստանդեան 1828 ին տա
 ղաչափուած, առաջին խայրիք հեղինակին,
 և տպագրուած 1856ին ի Օմիւռնիա ի տպա
 րանի եղբարց Տէտեան: Այս քերթուածոց
 մէջ բանաստեղծական հանճար կը փայլի, և
 մեծ պատիւ կ'ընէ Վերթող Հեղինակին, որ
 առաջինն եղած է Ազգիս մէջ այս օրինակ
 քերթուածի հեղինակութեամբ: 1831 ին
 Օմիւռնիոյ Սեորոպեան վարժարանին ներքին
 վերատեսուչ և դասատու կարգուեցաւ (Իու
 բէն Անդրէաս Փափաղեան, որդի Տէր Սա
 նուէլեան Յարութիւն աղայի, բնիկ կ.
 Պօլսոյ Խասգիւղէն, որ Օմիւռնիա ամուս
 նանալով հոն տեղաւորուեցաւ, և 26 տարի
 միօրինակ վարեց սոյն ամենածանր և փափուկ
 պաշտօնը խիստ արժանաւորութեամբ: Անդ
 րէաս վարժապետ քաջ Հայկաբան, Իտալա
 բան և Վաղղիաբան էր, Վատիներէն և Անգ
 ղիերէն լեզուաց ալ հմուտ ըլլալով՝ մեծ նը
 պաստ ըրաւ վարժարանին յառաջադիմու
 թեանը, և գրեթէ անոր օրով վարժարանը

կերպարանափոխ եղաւ, և տարուէ տարի յառաջագէմ գտնուելով մեծ պարծանք եղաւ Օմիւռնացւոց. և մինչև և. Պօլիսէն և ուրիշ տեղերէ տղաքներ յոտս Նիգրէաս վարժապետի դաստիարակուելու կուգային: Նիգրէաս վարժապետ գրականութեան մէջ ունեցած տաղանդը ուրիշ շատ կարեւոր նիւթերու վրայ գործածելէն զատ, մեծ օգնութիւն ըրած ունի նաև 1841 ին թուրքաստանի մէջ անգրանիկ օրագիր երևցած Նըշալըս Նըարափեանի, որուն հրատարակիչ և տէրն եղաւ Ղուկաս Պալգաղարեան: Նիգրէաս վարժապետ եւրոպական վարժարանաց կարգերուն ու կանոններուն, սւամանց և ուսուցման եղանակներուն ալ տեղեկութիւններ ունենալով և զանոնք ի գործ դնելով, շատ երեւելի գրագէտ աշակերտներ ընծայեց Նըգֆին, որոնք իրեն անմահ բարի յիշատակներն են, և ինքն ալ ասոնցմով կենդանի է Հայ Նըգֆին մէջ, ու ընտիր և արդիւնաւէտ վարժապետաց կարգն իրաւամբ կը դասուի. մեռաւ 1857 մարտ 6 ին, 52 տարեկան հասակի մէջ: Օմիւռնիոյ անմահ բարերարներ եղած են Նուսուֆեանց Պօղոս Պէյ որ Նգիպտոսի փոխարքային քով պաշտօնակալ էր, և եղբայրը Պետրոս ամիրա, որոնք ազգասիրական ոգւով հաստատուն եկամուտներ շնորհեցին Սեւրոպեան վարժարանին: Նոյնպէս Թիֆլիզցի Ղուլասպեանց Նքէլեան Վրիգոր մեծագումար դրամ շնորհած է Օմիւռնիոյ և Վանի-

սայու աղգային վարժարանաց : Նոյնպէս 1850
ին Նուսուֆեանց քեռորդի՝ Կոստանդեան
Վրիգոր աղայի կողակից Հռիփսիմէ տիկինը իր
ծախիւքը Հռիփսիմեանց վարժարանը հիմնեց աղջը-
կանց համար : ուր վարժապետ կարգուած էր
Յովհաննէս Հասինեան Սանցի Վարմեացի ,
որ հայրենասէր անձ մ'էր , և Հայաստան-
եայց Նկեղեցւոյ ուղղափառութեան պաշտ-
պանութեանը համար խիան և Տէր Իճ Զիսուս ա-
նուանով բաւական ընդարձակ տետրակներ խրմ-
բագրած ունի :

534 . Օմիւռնիայէն դատ Նրմաշու վա-
նուց մէջ 1831 ին վարժապետ կարգուած կը
դռնենք անուանի Սուրատ վարժապետը , որ
12 տարի նոյն վանուց մէջ վարժապետելով ,
և ամենայն կերպիւ հոգ տանելով՝ բաւական
երևելի աշակերտներ ընծայած է Նղգին : Իսկ
մօտ ատեններս գրեթէ Հայաստանի ամէն
կողմերը դպրոց հիմնելու , և յառաջ տանե-
լու եռանդ կը տեսնուի . որոնց մէջ նշանա-
ւոր եղած է նախ Սեբաստիոյ վարժարանը ,
որ 1851 ին Սեբաստացի Օտապաշեան Յով-
սէփ և մահտեսի Վեորգ եղբարք իրենց ծախ-
իւքը շինելով իրենց հայրենակցաց նուիրեցին .
և այս վարժարանին յառաջագիմութեանն ալ
նպաստելու համար Սենիփեթան անուանով ըն-
կերութիւն մը կազմուեցաւ դարձեալ իրենց
ջանքովը , և որով գաւառներուն մէջ Սեբաս-
տիա առաջին եղաւ ընկերութիւնով վարժա-
րան յառաջ տանելու միջոցը ճանչցող , և ար-

գէն ալ 1-2 հարիւր հազար զուրուշի արժէ-
քով մեծ խան մը ի Սեբաստիա հիմնեցին մօ-
տերս . որուն եկամուտովը վարժարանը կը
բաւականանայ : Նոյնպէս Նինայ Ապուշեխ
գիւղին Ս. Նշանի վարժարանին միօրինակ
բարեկարգութեանը և անխափան յարատե-
ւութեանը համար պէտք եղած 15-16 հա-
զար զուրուշի տարեկան ծախքը հոգացող
անշարժ եկամուտ մը յիշեալ վարժարանին նը-
ւիրեց Ապուշեխցի Ս. Յարութիւն աղա
Փափաղեանը : Այս ազգասիրական նուէրը
ոչ միայն պատիւ կը բերէ նուիրատու անձին
այլ յորդոր և խրախոյս է ուրիշ կարող ան-
ձանց ևս , որոնք հարստութեան խիստ փոք-
րագոյն մասով կրնան խիստ մեծ ազգային բա-
րեգործութիւններ ընել , և իրենց անունն
անմահ պահել :

Յետոյ նշանաւոր են Վանի Վարագ վա-
նուցը մէջ հաստատուած յառանգաւորաց
վարժարանը , և ազգային Տպարանը . զոր ա-
ռաջին անգամ Հայաստանի մէջ մտցուց հայ-
րենասէր Խրիմեան Սկրտիչ վարդապետը 1856
ին : Հայաստանի այս անձնանուէր նահատա-
կին ազգասիրութեանը և հայրենասիրութեա-
նը վրայ գովեստ չհարկաւորիր , վասն զի ինք-
նին իր արդիւնքները կը խօսին . Վանի մէջ
Տպարան հաստատելը ու հոն Արծուի Վա-
սիւրախան անունով թերթ մը հրատարակելը ,
(որոնց համար ալ իր հայրենակիցներէն փո-
խանակ օգնութիւն գտնելու՝ մեծամեծ ար-

գելքներ կը տեսնէ,) մեծագործութիւններ
 կը սեպենք, և ասոնց ինչ տառապանքներով
 ի գլուխ տարուած ըլլալն ալ հասկնալու հա-
 մար փորձն ընելու է : Տարակոյս չունինք թէ
 մեր հայրենասէր եկեղեցականներէն այս փոր-
 ձըն ընելու փափաքողներ պիտի գտնուին այ-
 ասուհետեւ, երբ միջոց ունին ձեռուընին, և
 իրենց Ազգին ու Հայրենեաց ծառայութիւն
 ընելու ընդարձակ ասպարէշ մը կայ առջեւին .
 թող չվհաստին, այլ տեսնեն օրինակն որ կու-
 տայ խրիմեան վարդապետը . ան ատեն Ազգն
 ալ զիրենք կ'օրհնէ ու Հայրենիք իրենց յիշա-
 տակը կ'անմահացնէ : Իսկ դուք, ով Հայաս-
 տանի անձնանուէր զաւակներ, աշխարհիս
 վրայ ժամանակաւոր կենաց հանգստութիւնը
 մի փնտռէք . նայեցէք որ աշխարհիս մէջ ճշը-
 մարիտ Քրիստոնեայ և ճշմարիտ Հայ ապրիք,
 և ան ատեն ձեզի պատրաստ պահէ կայ յեր-
 կինս :

Վ Ե Ր Ը

Ս . Գ . Գ . ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ

ԴԱՍԱԳԻՐԵ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՂԱՒ .
Դ . ՏԱՊԱԳՐԱԼԹԻՒՆ . ՓԱԼԵՐԱՅԼԵՂ ԱՂԳԱՅԻՆ ՈՒՆՈՒՄԻՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱՅ : ԱՂԳԱՅԻՆ ՓԱՐԺԱՐԱՆԵՐԻ ՄԵՋ
ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅ ԵՄԱՐԱՐԱԼԹԻՒՆ ՈՒՆԻ ԽՐ
ԴԻՐԱՆԱՅԻՆ ԱՐԱՐԳ ԵՎ ԱՆԻՄԱԻ ԸՆԹԱՅՔԱՎԸ . ՍԵՐ
ՃԱՆԾ ԵՎ ՓԻՍՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱՍՈՒ ՓԱՐԺԱՐԱՆԻՆԵՐԷ :
ԳՆԻՆ 10 ՂԱՐԱԶ :

ԿԵՆՍԱԳՐԱԼԹԻՒՆ ՅԵՐԱԿԱՆ ՊԵՋՃԵԱՆ ԱԶԳԱ
ՏԻՆ ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԱՐԻ : ՀԱՅԱՅ ԱՂԳԱՅԻՆ ՍՅԱՄԾ
ՔԱՐԵՐԱՐԻՆ Է՛ ՍԵՐԸ , ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՔԱՐԺԱԼԹԻՒՆ ԵՎ ՎԻՄԱՐԻՆԵՐԸ ՈՒ ԵՎ ՏԵՐԱԼԹԻՒՆ ԵՎ
ԵՎ : ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԿԱԾ ԾԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ , ԵՎ
ԾԱՆԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻՆ ՄԵՋ ԱՂԳԱՅԻՆ ԿՐԻՍՏԱՆՈՐ
ԱՆՅՔԵՐԸ ԿՐԱՊԱՄԷ : ԳՆԻՆ 10 ՂԱՐԱԶ :

ԴԱՍԱԳԻՐԵ ՍԵՐԱԶԱՆ ՊԵՋՃԵԱՆ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԿՍԱԿԱՐԱՆՑ . ՆՈՐ ՍՈՊԱԳՐԱԼԹԻՒՆ . ՓԱԼԵՐԱՅԼԵՂ
ԱՂԳԱՅԻՆ ՈՒՆՈՒՄԻՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅ : ԱՐԱՊԱՐԱՆԱ
ԿԷ՛ ՈՂԻՎԱՐՃԻ ՍԱԼԵԾՈՒՄԷ՛ ՄԻՆԶԷ . ՔՐԻՍՏԱՆԻ ՓՐԵԿ
ՃԻՆ ԱՇԽԱՐՃԻ ԿԱՐԸ ԵՎ ԱՆԻԷ՛ ՄԻՆԶԷ . ԱՐԱՊԵՐԱՅ ՔԱՐԱ
ՊԱԼԹԻՒՆ ՍԻՍԵՐԸ . ԿԱՍԱԿԱՆ ԸՆԹԱՅՔԻ ՓՐԱՅ ԵՄ
ՐԻՆՈՒՄ Է : ԳՆԻՆ 10 ՂԱՐԱԶ :

ՔԱՆԱԿԱՐԱՆԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՕՏ . ՏՂԱՅԱՅ ՀԱ
ՄԱՐ ԵՐԻՆՈՒՄ . ԳՆԻՆ 60 ՓԱՐԱ :

ԸՆԹԵՐԵՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ՝ ՆՈՐ ՆԱԽԱԳԻՐԵԼԻԷ՛ ՏԱՆ
ԽԱՅ . ՏՂԱՅԱՅ ԿՐԻՍՏԱՆԱՅ ԵՂԱՆՈՒՄ ԵՐԻՆՈՒՄ :
ԳՆԻՆ 6 ՂԱՐԱԶ :

ԴԱՍԱԳԻՐԵ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՋՃԵԱՆ . Գ . ՍՈՊԱԳ
ՐԱԼԹԻՒՆ . ՓԱԼԵՐԱՅԼԵՂ ԱՂԳԱՅԻՆ ՈՒՆՈՒՄԻՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱՅ : ԱՂԳԱՅԻՆ ՊԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆԶԷ 1860
ՄԱՅԻՆ 24 ԱՂԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԶԱԼԹԻՒՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ՕՐԸ ԿՐ ՀԱՅՆԷ , ԵՎ ԱՂԳԱՅԻՆ ՓՐ
ՃԻՆ ԱՆՅՔԵՐ ԱՂԳԱՊԱՄԷ : ԳՆԻՆ 10 ՂԱՐԱԶ :

ԱՐԱՊԱՆԻՆ ԱՄԷՆ ՀԱՅ ԿՐԱՎԱԾԱՆԵՐԱՆ ՔԱՆՆ ՔԱՎ :